

סדר הכנסת שבת

מאת

כ"ק אדמו"ר הזקן

*

עם ביאור על ידי
הרה"ת ר' שלום דובער ש"י לוין

*

יוצא לאור על ידי מערכת
"אוצר החסידים"

770 איסטערן פארקוויי ברוקלין נ.י.
שנת חמשת אלפים שבע מאות שבעים וארבע לבריאה

ב"ה

פתח דבר

לקראת יום ההילולא כ"ד טבת הבע"ל, בסיום שנת המאתים שנה להסתלקות כ"ק אדמו"ר הזקן בכ"ד טבת ה'תקע"ג, יוצא בזה לאור ביאור ל"סדר הכנסת שבת" שערך בעל ההילולא.

בנוסף לביאור "סדר הכנסת שבת" בהערות שבשולי הגליון, השתדלתי לברר ולבאר את שיטת רבינו בזמני היום בהלכה: (א) השקיעה הנראית. (ב) השקיעה האמיתית. (ג) צאת הכוכבים – מעיקר הדין. (ד) צאת הכוכבים – לקריאת שמע של ערבית. (ה) יציאת השבת. (ו) עלות השחר.

למען השלימות באה בסוף – המהדורה קמא של רבינו הזקן בהלכות אלו, בשלחן ערוך שלו ובתשובותיו.

עיקר מטרתי בקובץ זה היא, להקל על המעיין שאינו מתמצא כל כך בנושא, שגם הוא יוכל להבין את כללות תוכן ההלכה ומסקנותיה, ושיטת רבינו הזקן בזה. לכן השתדלתי לבאר הדברים בסגנון קל ומובן, והגבלתי עצמי בכל אלה, שלא להכנס יותר מדאי לפלפולים, מלבד במקום שהוא נחוץ להבנת הנושא.

מטרה נוספת בזה היא, כיון שכיום אין דעה אחידה בנוגע למעשה באנ"ש, לכן התאמצתי לברר את דעת רבינו הזקן, לפי הנראה לענ"ד, בכל אחד מזמני היום הנזכרים.

זה משך זמן שהתאמצתי לברר את כל האמור. במשך עשרות השנים האחרונות פרסמתי בזה בכמה במות. עתה נראה לענ"ד שהוא עת האסף המקנה, להוציא לאור משנה סדורה לענ"ד בכל הנ"ל.

בכמה פרטים חלקו עלי אחדים מחבריי. לא באתי בכל זה אלא להציע בירור וביאור שיטתו כפי הנראה לענ"ד, ובסוף הספר הובאו מכתבי ארבעה מרבני חב"ד, שבהם

חולקים עלי באיזה פרטים. ומה' אשאל שיאיר ה' עינינו,
שנכוון אל אמיתיות כוונתו הקדושה, ולא ניכשל בדבר
הלכה.

ידידיי וש"ב הרה"ת דוד שי' אולידורט והרה"ת שלום
דובער שי' הרצל, עברו על הספר, להגיהו ולשפרו. תודתי
נתונה להם בזה.

ויה"ר שנזכה לעסוק כל ימינו בתורת רבותינו הקדושים,
לירד לעומק דבריהם, וישמיעונו נפלאות מתורתם,
בגאולה האמיתית והשלימה על ידי משיח צדקנו.

שלום דובער לוינ

כ"ב טבת ה'תשע"ד

תוכן עניינים

3	פתח דבר
7	מבוא
7	סדר הכנסת שבת
9	קונטרס בין השמשות וביאוריו
11	דרכי הישוב הזמנים
15	סיכום זמני היום
18	המענה לדעת החולקים עלי
20	לוח תמידי לדוגמה
21	לאיזור ירושלים
23	לאיזור ניו-יורק
25	סדר הכנסת שבת
25	א. השקיעה הנראית והאמיתית
35	ב. בין השמשות לרבי יהודה
38	ג. בין השמשות לרבי יוסי
40	ד. צאת הכוכבים הבינונים
50	ה. זמן צאת הכוכבים במשך חדשי השנה
52	ו. צאת הכוכבים ליציאת שבת וקריאת שמע
61	ז. חובת ההוכחה
65	ח. תפלת המנחה בבין השמשות
67	ט. שיטת רבינו תם וסיעתו
70	י. שיטת הגאונים
73	יא. זמן עלות השחר ושקיעה לרבינו תם
81	מהדורא קמא
81	שלחן ערוך רבינו ס"ל רסא

96	שו"ת רבינו סל' מה
100	מהדורה קמא לסדר הכנסת שבת
102	מכתבי רבני חב"ד
102	הרב יהורם אולמן
105	הרב שלום דובער הרצל
121	הרב אליהו לנדא
126	הרב יוסף יצחק פייגעלשטאק
149	הרב מנחם מענדל קפלן
152	הרב לוי יצחק רסקין
154	מפתח ענינים
158	מפתח מאמרי חז"ל
158	תלמוד בבלי
160	תלמוד ירושלמי
161	תוספתא
161	מכילתא
161	מדרש רבה
161	מפתח ספרים
161	רמב"ם
162	שלחן ערוך
163	שלחן ערוך אדמו"ר הזקן
166	ספרים
172	מפתח אנשים
174	מפתח מקומות

מבוא

סדר הכנסת שבת

"סדר הכנסת שבת" נערך ונדפס על ידי רבינו בסוף ימיו, והיא המהדורה הכי אחרונה של שיטתו בהלכות שקיעת החמה וצאת הכוכבים.

בשלחן ערוך שלו, שערך לראשונה בין השנים תקל"א-ז¹, פסק רבינו כשיטת רבינו תם², אשר בין השמשות מתחיל **בסוף** השקיעה, שהוא קרוב לשעה אחרי **תחלת** השקיעה, ונמשך 13.5 דקות (בארץ ישראל בימים השונים), שאז הוא זמן צאת הכוכבים, שהוא תחלת הלילה.

אחר כך חזר בו רבינו ופסק כשיטת הגאונים, וביאר שיטתם, אשר בין השמשות מתחיל מיד אחרי השקיעה **האמיתית**, שהיא כמה דקות אחרי השקיעה **הנראית**, ונמשך 20 דקות (בארץ ישראל בימים השונים), שאז הוא זמן צאת הכוכבים, שהוא תחלת הלילה.

ב"סדר הכנסת שבת" שלפנינו מבאר רבינו מה הביאו לקבוע בבירור שההלכה היא כשיטת הגאונים, דלא כרבינו תם. ומבאר את שיטת הגאונים באופן שיתאים עם המציאות הנראית לעינינו (כדלקמן הערה 28). וכן מבאר את פרטי החישובים וההלכות הקשורות לזמני השקיעה הנראית, השקיעה האמיתית, בין השמשות וצאת הכוכבים.

¹ ראה "תולדות חב"ד ברוסיא הצארית" פרק טו ואילך.

² שוע"ר סי' רסא סי"ה (נדפס לקמן בסוף הספר). סי' שלא סי"ה. סי' תרח סי"ג.

כשחזר בו רבינו, כתב בתחלה תשובה קצרה, בקשר לזמן הדלקת נרות שבת, ושלח אותה לאנ"ש "להודיע ולהזהיר"³.

אחר כך בשנת תקנ"ז ערך רבינו את "הלכתא רבתא לשבתא", אשר בסופה הוסיף מהדורה קמא ל"סדר הכנסת שבת" שלפנינו⁴.

מהדורה קמא זאת מועתקת בכתב יד (239 פד, א) של אותה תקופה, ובכתב יד נוסף של אותה תקופה (1064 בתחלתו) נתפרש: "הלכתא רבתי לשבתא תקנ"ז"⁵.

אחר כך בשנותיו האחרונות של רבינו, ערך מחדש את "סדר הכנסת שבת" במהדורה שלפנינו, והדפיסו בגליון בודד, ובהוצאה השלישית של הסדור שלו – יחד עם "הלכתא רבתא לשבתא".

את הסדור שלו הדפיס רבינו לפחות שלש פעמים, משנת תקס"ג ואילך, אמנם "סדר הכנסת שבת" ו"הלכתא רבתא לשבתא" לא נדפסו בהוצאות הראשונות של הסדור, כאמור בהקדמת "שער הכולל" למוהרא"ד לאוואוט: "הסדור הזה נדפס פעם הראשון בחייו בשבת תקס"ג ... ונדפס בחייו בקאפוסט שני פעמים ... ובדפוסים הראשונים שקלאוו וקאפוסט לא נמצא סדר הכנסת שבת והלכתא רבתא לשבתא ... ונדפס אחר כך בדפין בפני

³ התשובה נדפסה על גליון השו"ע שלו (סי' רסא), הוצאת זיטאמיר תר"ז ואילך. במהדורה החדשה של שו"ת רבינו (סי' מה). בספרו אגרות קודש (אגרת נא). לקמן בסוף הספר. מתוכן הדברים נראה שנכתבה לפני המהדורה קמא דלקמן. גם העיון בסגנון כתיבת תשובה זו, בהשוואה עם אגרותיו שבספר "אגרות-קודש" שלו, נראה שנכתבה בשנותיו הצעירות יותר.

⁴ נדפסה בקובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' לז ע' שכו. בהוספות למהדורה החדשה של שו"ע ח"ב (ע' תתקי). ולקמן בסוף הספר.

⁵ באותה תקופה ערך רבינו קונטרסי הלכה רבים, ביניהם – הלכות המלוקטות מחושן משפט, הלכות תלמוד תורה, הלכות רבית, לוח ברכת הנהנין ועוד (ראה תולדות חב"ד ברוסיא הצארית פרק יח).

עצמן". מכל זה נראה ש"סדר הכנסת שבת" שלפנינו נערך בשנותיו האחרונות.⁶

כדי להקל על המעיין, חולק כאן "סדר הכנסת שבת" לסעיפים, ולכל סעיף נוספה "כותרת משנה" – תוכן המבואר באותו סעיף.

קונטרס בין השמשות וביאוריו

ב"הקדמת הרבנים בני הגאון המחבר" לשלחן ערוך רבינו, כותבים בענין זה: "וה' נתן לו חכמה כאחד מגדולי הראשונים, כמובן לכל מי שיש לו עינים לראותו ולב להבין אפס קצהו טיפה מן הים מים חכמתו בעומק פלפולו ובקיאתו, בקונטרס אחרון שלו שביורה דעה, וקונטרס החזקות, וקונטרס בין השמשות, שבלול מכל עמקי שיטות הש"ס המפוזרים, אין די באר ואין די עולה על הכתב להעריך מגדולת חכמתו אין חקר לתבונתו, ולמקור האמת דבק נשמתו להיות קולע אל השערה שערי תורה ושערי אורה וכל רז לא אניס ליה, וכבר נודע בקצוי ארץ ואיים רחוקים תהלתו, והמוסיף גורע כי ימלל שבח תורתו וקדושתו".

ומה שכתבו "וקונטרס החזקות וקונטרס בין השמשות", התכוונו בזה, כפי הנראה, למהדורה בתרא להל' נדה סי' קפג (קונטרס החזקות) ולסדר הכנסת שבת שלפנינו (קונטרס בין השמשות⁷).

שניהם נכתבו בסוף ימיו, ובסגנון קצר מאד, ומטעם זה קשה ביותר לעמוד עד דיוקי הפרטים הרבים שבהם.

⁶ באותה תקופה ערך רבינו את המהדורה בתרא לכמה סימנים בהלכות שבת ובהלכות נדה (ראה תולדות חב"ד ברוסיא הצארית פרק יט).

⁷ אפשר גם, ש"קונטרס בין השמשות" הנזכר כאן, הוא ביאור ארוך יותר שכתב רבינו ל"סדר הכנסת שבת" שלפנינו, שלא הגיע לידינו. אבל יותר מסתבר שהכוונה היא אל "סדר הכנסת שבת" שלפנינו, שמכנים אותו "קונטרס בין השמשות".

*

בשנת תשל"ה הדפסתי קונטרס "נרות שבת קודש" ח"ב [להלן: קוני נש"ק ח"ב], ובו חלק מ"סדר הכנסת שבת", עם ביאור דבריו לענ"ד.

שוב הדפסתי בשנת תשל"ז (קובץ יגדיל תורה נ.י. ע' מא ואילך) ביאור לחלק נוסף מ"סדר הכנסת שבת".

במשך עשרות השנים שעברו, כתבתי בירורים ובאורים לכמה נושאים שנכתבו בקיצור ב"סדר הכנסת שבת", ופרסמתים בכמה במות. חלקם נערך מחדש ונדפס ב"דובר שלום" (קה"ת תשס"ג, ע' קנ ואילך).

נשתדל אם כן לקבץ באורים אלו לפונדק אחד, ולהשלים הביאור לכל "סדר הכנסת שבת", בצורה מסכמת וקלה, להקל על המעיין.

כמו כן נציין לבאורים נוספים בדברי רבינו אלה, ובעיקר:

(א) ביאור לחשבונות שבסדר הכנסת שבת, מאת ר' חיים יחיאל בורנשטיין, נדפס בקונטרס "שימת עין" (שבהוספה לספר "הרב מלאדי", ווארשא, תר"ע-עג, ע' 13 ואילך) [להלן: שימת עין].

(ב) סדר הכנסת שבת, עם הערות בשולי הגליון, נערך ונדפס על ידי הגרא"ח נאה, בספרו "קצות השלחן" (סוף ח"ג, ירושלים, תרצ"א) [להלן: קצות השלחן].

(ג) לוח זמנים תמידי, בכל מקום בעולם, לפי חשבון רבינו בצאת הכוכבים, מאת ה"ר יהודה לוי, נדפס בספרו "זמני היום בהלכה" (נ.י. תשכ"ז). מהדורה נוספת נדפסה (ירושלים, תשנ"ב) בשם "זמנים כהלכה".

(ד) סיכום וביאור לאיזה פרטים שב"סדר הכנסת שבת" נדפס בסי' "קיצור הלכות משו"ע אדה"ז" (כפר חב"ד, תשנ"ב), במילואים ע' צב ואילך [להלן: קיצור הלכות – מילואים].

ה) במשך שנת תשס"ב התנהל דיון ארוך באיזה פרטים שבשיטת רבינו בסדר הכנסת שבת, בקובץ "הערות התמימים ואנ"ש – 770" (גליונות רמט. רנב. רנד. רנז. רסו. רסח. עדר). ובקובץ "הערות ובאורים" (גליונות תתכז. תתכח. תתכט. תתלא. תתלב. תתלה). ובקובץ "אור ישראל" (גליונות כז. כח. כט).

ו) "סדר הכנסת שבת", עם ביאור מאת הרב לוי יצחק רסקין, נדפס בספר "סדור רבינו הזקן" עם ציונים מקורות והערות (קה"ת, תשס"ד, ע' רכא⁸ ואילך) [להלן: סדור עם ציונים – רסקין].

דרכי חישוב הזמנים

מספרי המעלות המובאים לקמן (הן בסיכומים שלפנינו והן בהערות שבפנים – בשולי הגליון) הם כאשר השמש יוצאת מהאופק של האדם במספר מעלות זה. היינו כאשר השמש יורדת (מתחת לאופק) ממקום האדם יותר מ-90 מעלות.

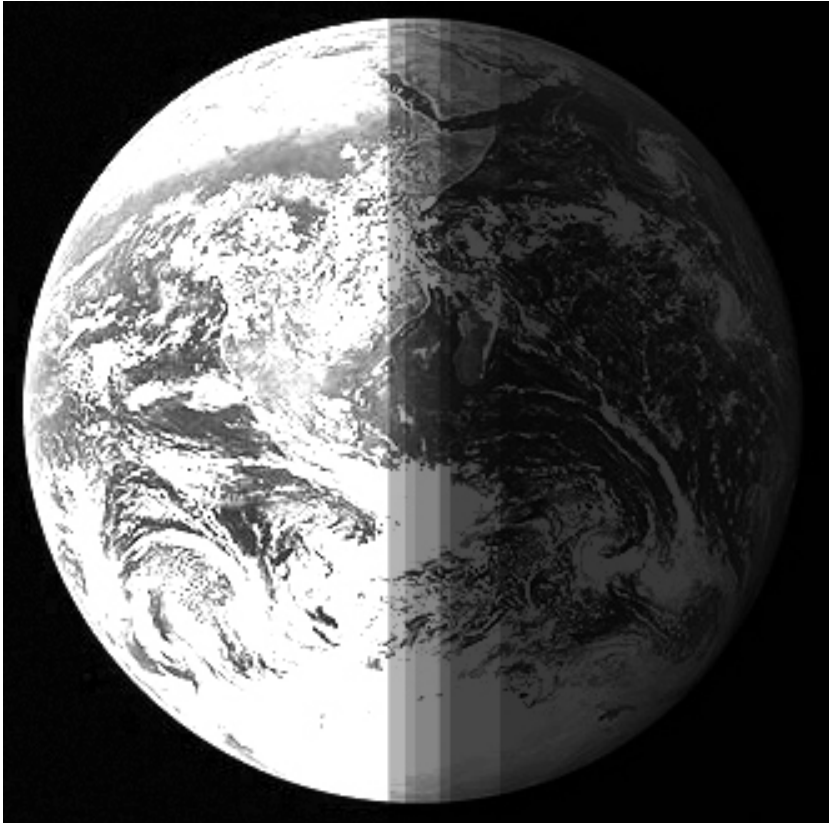
כל זמן שהשמש היא בתוך האופק של האדם, היינו כאשר השמש היא בתוך 90 מעלות שמראשו של האדם ועד קו האופק, רואה האדם את השמש ואת זריחת אורה. ואילו אחרי "שקיעת החמה", כאשר השמש יורדת יותר מ-90 מעלות (מתחת לאופק), אין האדם רואה את השמש ואת זריחת אורה.

מכל מקום יש עדיין קצת אור השמש בחלל מקום האדם, ולכן אין האדם רואה עדיין את הכוכבים בשמים. כל מה שהשמש מתרחקת יותר מהאדם בגלגל המעלות, נשאר פחות מאור השמש בחלל מקום האדם, ולכן נראים יותר כוכבים (קטנים יותר). עד אשר השמש יורדת **מאופק** האדם לערך 17 מעלות, דהיינו כאשר השמש מתרחקת

⁸ ושם בסוף הערה 1, ציין לעוד כמה ספרים שדנים בדברי רבינו אלה.

מראשו של האדם לערך 107 מעלות, שאז מסתלק אור השמש לגמרי מחלל מקום האדם, ואז נראים כל הכוכבים בשמים (כדלקמן סוף הערה 92, ובהערות 94-שגיאה! **הסימניה אינה מוגדרת.**).

וכפי שרואים בתמונה שלפנינו, אשר:

(א) זריחת אור השמש מגיעה רק לחצי מכדור הארץ (90 מעלות מכל צד).

(ב) גם אחרי ירידת אור השמש מגובה הים, נראית עדיין זריחת אור השמש על האילנות וגגות הגבוהים, עד "השקיעה הנראית", שהיא ירידה נוספת של לערך מעלה אחת.

ג) גם אחרי השקיעה הנראית מגיע קצת אור השמש לחלל שטח נוסף, שנראית זריחת אורה בראשי ההרים הגבוהים, עד ה"שקיעה האמיתית", שהיא ירידה נוספת של לערך חצי מעלה נוספת.

ד) מעט אור השמש מגיע לחלל שטח נוסף, שלכן אין הכוכבים נראים שם, ושם הוא "בין השמשות", עד "צאת הכוכבים הבינוניים", שהיא ירידה נוספת של לערך 4 וחצי מעלות נוספת.

ה) מעט מאור השמש מגיע לחלל שטח נוסף, שלכן אין הכוכבים הקטנים נראים שם, עד "צאת הכוכבים הקטנים", שהיא ירידה נוספת של לערך מעלה אחת נוספת.

ו) מעט מאד מאור השמש מגיע לחלל שטח נוסף, שלכן נראים שם רק חלק מהכוכבים, עד "צאת כל הכוכבים" (ובבוקר הוא אחרי "עלות השחר"), שהיא ירידה נוספת של לערך 10 מעלות נוספות.

ז) ואילו בשארית החצי השני של כדור הארץ (אחרי ירידה של לערך 17 מעלות הנ"ל), הוא "לילה" ממש, שאז נראים כל הכוכבים.

כל אחד מהשלבים הנזכרים בהסתלקות אור השמש מחלל מקום האדם, ובירידתו מאופק האדם בגלגל המעלות, באים למושג גבוה יותר של לילה – על פי ההלכה.

בכל המשך "סדר הכנסת שבת" שלפנינו, בא לבאר את כל אחד מהשלבים הבאים: א) שקיעה הנראית. ב) שקיעה האמיתית. ג) צאת 3 כוכבים הבינוניים – מעיקר הדין. ד) צאת הכוכבים הקטנים – לקריאת שמע של ערבית. ה) יציאת השבת. ו) עלות השחר (בבוקר, שהוא מקביל לזמן צאת כל הכוכבים בלילה, כדלקמן הערה 94).

שיעור הזמן הזה, שבין ה"שקיעה" לבין כל אחד מהשלבים האלה, נקרא נשף. אורך הנשף הזה משתנה לפי מקום עמידת האדם בעולם ולפי התאריך בשנה, כי אורך

הנשף הזה מתארך יותר בימי הקיץ, ומתארך יותר במדינות הצפוניות (כדלקמן הערות 17 ; 19 ; 41).

את השלבים האלה מבאר רבינו לפי משך הזמן שמשקיעת החמה עד לאותו שלב – הן בארץ ישראל והן במדינת רוסיא (שבה גר רבינו), הן בימים השונים והן באמצע החורף ובאמצע הקיץ.

אחרי שמתבררת שיטת רבינו בזמנים אלו – לפי מעלות ריחוק השמש מהאדם (ירידת השמש בגלגל המעלות), אזי אפשר לחשב את הזמן המדוייק בכל זמן בשנה, ובכל מקום בעולם.

חשבונות אלו קשים ומסובכים, ומבוארים בספרים הדנים בזה (ראה קונטרס נשק ח"ב ע' 14-9). אמנם כיום קיימות תוכנות קלות לשימוש, שאחרי שמזינים את הנתונים של א) מקום עמידת האדם (במעלות רוחב מקו השוה). ב) התאריך בשנה (בשנות חמה; בלוח הלועזי). ג) מעלות ריחוק השמש מהאדם (ירידת השמש מאופק האדם בגלגל המעלות). מקבלים את הזמן המדוייק של השלב הזה, בין אם הוא זמן שקיעה הנראית והאמיתית, ובין אם הוא זמן ראיית הכוכבים הבינוניים; הקטנים; כל הכוכבים וכיו"ב.

לכן גם בסיכום הדברים דלקמן יצויין בכל אחד מהזמנים – מספר המעלות של ירידת השמש מאופק האדם, שעל פיהם אפשר לברר את הזמן המדוייק בכל מקום ובכל זמן.

יש שתי דרכים לסמן את מספר המעלות המדוייק:

א) המעלה (°) מתחלקת ל-60 דקות ('), ולכן כשרוצים לסמן 6 וחצי מעלות כותבים: $6^{\circ}30'$.

ב) המעלה (°) מתחלקת לעשרונים (.), ולכן כשרוצים לסמן 6 וחצי מעלות כותבים: 6.5° .

בחרנו באופן הראשון, הן כאן בסיכום, והן בפנים הספר, בהערות שבשולי הגליון.

סיכום זמני היום

עתה אחרי הקדמה זו, נסכם את מסקנת הדברים, כפי הנראה לענ"ד מדברי רבינו בסדר הכנסת שבת.

את פרטי חשבון זמני היום, ביאור ההוכחות לקביעת רבינו, בירור הזמן המדוייק שאליו התכוין רבינו, כל אלה רשמתי בהערות דלקמן – בשולי הגליון. וכדי להקל על המעיין אסכם את הדברים כאן, ואציין להערות דלקמן, שבהן דן אני בפרטים אלה:

(א) השקיעה הנראית: סילוק קרני אור השמש מראשי האילנות והבתים שבארץ המישור. שהוא קצת אחרי שקיעת החמה שבלוחות – כאשר השמש נעלמת מהעין שבגובה הים (שקיעת גובה הים היא כשמרכז השמש יורד $0^{\circ}50'$ מתחת לאופק ההנדסי, שהיא $90^{\circ}50'$ מראש האדם. ואילו שקיעת גובה האילנות היא כשמרכז השמש יורד קרוב למעלה מתחת לאופק ההנדסי). ונתבאר לקמן הערות 3-5.

(ב) השקיעה האמיתית: סילוק קרני אור השמש מחלל המקום שהאדם עומד בו, בגובה ראשי ההרים הגבוהים שבא"י (דהיינו כשמרכז השמש יורד לערך $1^{\circ}35'$ תחת האופק ההנדסי, שהוא $91^{\circ}35'$ מראש האדם, כדלקמן הערה 10).

גם אם האדם עומד במישור, שאין הרים באיזור ההוא, השקיעה האמיתית היא כאשר קרני אור השמש מסתלקים מחלל המקום ההוא – בגובה של יותר מחצי קילומטר (כדלקמן הערות 9-10), שאילו היה שם הר היו קרני אור השמש נראים עליו (בזה חישב רבינו, שברוסיה הלבנה, בימים השונים, השקיעה האמיתית היא לערך 4 דקות אחרי השקיעה הנראית, כדלקמן הערות 8; 10; 40).

בירור זמן השקיעה האמיתית אינו נוגע לענין שבת, שהרי צריך להוסיף מחול על הקודש (כדלקמן הערה 7). אלא שבו תלוי חישוב זמן בין השמשות וצאת הכוכבים (כדלקמן הערה 18).

ג) צאת הכוכבים הבינוניים – מעיקר הדין: כשהרקיע בטהרתו **והאור זך** נראים אז 3 כוכבים הבינוניים **לזכי הראות** (דהיינו כשמרכז השמש יורד לערך $5^{\circ}50'$ תחת האופק ההנדסי, שהיא $95^{\circ}50'$ מראש האדם, כדלקמן הערה 28).

חשבון הזמן הזה נאמר לענין ארץ ישראל בימים השונים, וממנו לומדים לשאר זמני השנה ולשאר המקומות בעולם (כדלקמן הערה 17 והערה 41): (א) בתחלה באה השקיעה הנראית הנ"ל. (ב) כמה דקות אחר כך באה השקיעה האמיתית הנ"ל. (ג) מיד אחרי השקיעה האמיתית באים 18 דקות של בין השמשות לשיטת רבינו יהודה (כדלקמן סעיף ב). (ד) מיד אחר כך באים 2 דקות של בין השמשות לשיטת רבי יוסי (כדלקמן סעיף ג). (ה) מיד אחר כך יכולים זכי הראות לראות 3 כוכבים בשמים, ביום שהאור זך (כדלקמן סעיף ד).

ד) צאת הכוכבים הקטנים – לקריאת שמע של ערבית: כיון שאין אנו בקיאים בגודל הכוכבים הבינוניים, ואפשר לטעות בזה (כדלקמן הערות 29-30), לכן הצריכו הפוסקים לחכות עד שיהיו נראים גם כוכבים קטנים יותר, שהם נראה כמה דקות אחר כך (כדלקמן הערה 33), כאשר מרכז השמש יורד מעלה אחת נוספת תחת האופק ההנדסי (דהיינו שהוא יורד לערך $6^{\circ}50'$ תחת האופק ההנדסי, שהוא $96^{\circ}50'$ מראש האדם, כדלקמן הערה 47), שאז נראים גם הכוכבים הקטנים יותר.

בארץ ישראל, בימים השונים, מדובר בהוספה של 4 דקות לערך. ובמדינות הצפוניות (כמו רוסיא הלבנה, שרבינו

מדבר בה), באמצע הקיץ, מדובר בהוספה של לערך 10 דקות (כדלקמן הערה 25).

גם בזמנינו שמחשבים את הזמנים המדויקים לפי חשבון המעלות, עדיין חלה עלינו תקנה זו של הפוסקים, מה גם שגם כיום יש סיבות רבות לאי דיוק בזמן צאת הכוכבים, ולכך יש לחכות עד זמן צאת הכוכבים הקטנים (כדלקמן הערה 45).

ה) יציאת השבת: כשם שבכניסת השבת הצריכה התורה להוסיף מחול על הקודש (כדלקמן הערה 7), כך הצריכה התורה להוסיף גם ביציאת השבת (כדלקמן הערה 97 ואילך). ולכן צריך להוסיף במוצאי שבת כארבע דקות אחרי צאת הכוכבים הקטנים הנ"ל (כדלקמן הערה 48).

ו) עלות השחר: בארץ ישראל בימים השונים הוא 72 דקות לפני נץ החמה, שעד אז נראים כל הכוכבים בשמים, ולא רק 3 כוכבים (כדלקמן סעיף יא, ובהערה 94). ולפי חשבון זה בכל מקום ובכל זמן (דהיינו כשמרכז השמש הוא לערך $16^{\circ}54'$ תחת האופק ההנדסי – לצד מזרח, שהיא $106^{\circ}54'$ מראש האדם, ונתבאר לקמן הערה 92).

*

ולענין ההלכות שצריך לחכות בהם לזמן צאת הכוכבים הקטנים, כתבתי הנראה לענ"ד לשיטת רבינו:

רק "לענין קריאת שמע של ערבית וכיוצא בהן" מצריך רבינו לחכות לכוכבים קטנים (כדלקמן הערה 25). וכן לענין ברית מילה לתינוק שנולד בליל שבת (כדלקמן הערה 37). משא"כ לתפלת ערבית עצמה, למנהגינו שנוהגים להתפלל אחר צאת הכוכבים, סגי בכוכבים הבינוניים (כדלקמן הערה 46). ויש אומרים ("בין השמשות" ע' סח-פב) דכן הוא גם לכל הדינים שהם מדברי סופרים, כמו: (א) סיום הצומות (חוץ מיום הכיפורים) אחרי צאת

הכוכבים. (ב) ספירת העומר בלילה. (ג) הפסק טהרה עד אחרי צאת הכוכבים. (ד) טבילת נדה בלילה, וכיו"ב.

המענה לדעת החולקים עלי

נקודת הנושא שחלוקים עלי חבריי הרב יוסף יצחק ש"י פייגלשטוק והרב יהורם ש"י אולמן:

הם מבארים במכתבם שבסוף הספר, אשר: (א) ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, שרבינו מדבר אודותם, הם הרי ירושלים, שבגובה 800 מטר ויותר. (ב) ובמילא מובן לפי זה, אשר 4 הדקות שמתאחרת בשביל כך השקיעה האמיתית הם בארץ ישראל, ואילו ברוסיה הוא יותר מזה. (ג) ובמילא מובן לפי זה, שראיית כוכבים בינונים ברוסיה באמצע הקיץ היא כמעט שעה אחרי השקיעה הנראית. (ד) ובמילא מובן לפי זה, שמה שהצריך רבינו לחכות באמצע הקיץ ברוסיה עד שעה שלימה – זהו זמן ראיית הכוכבים הבינונים. (ה) ובמילא מובן לפי זה, שרבינו אינו מצריך כלל להמתין עד לראיית הכוכבים הקטנים.

לעומת זאת בארתי בהערות שבספר, אשר: (א) ההרים הגבוהים שבארץ ישראל שרבינו מדבר אודותם, הם הר הכרמל וכיו"ב, שבגובה כ-550 מטר. (ב) ובמילא מובן לפי זה, אשר 4 הדקות שמתאחרת בשביל כך השקיעה האמיתית הם ברוסיה, ואילו בארץ ישראל הוא פחות מזה. (ג) ובמילא מובן לפי זה, שראיית כוכבים בינונים ברוסיה באמצע הקיץ היא פחות משעה אחרי השקיעה הנראית. (ד) ובמילא מובן לפי זה, שמה שהצריך רבינו לחכות באמצע הקיץ ברוסיה עד שעה שלימה – זהו זמן ראיית הכוכבים הקטנים. (ה) ובמילא מובן לפי זה, שרבינו מצריך להמתין עד לראיית הכוכבים הקטנים.

בכל אחד מחמשת הפרטים האלה מפורש בדברי רבינו בסדר הכנסת שבת כפי שבארתי, ונתבארו בהערותיי:

סעיפים א-ב נתבארו בהערות 10-8. סעיפים ג-ד נתבארו בהערה 47. וסעיף ה נתבאר בהערות 25. 29. 30. 33. 45. 47.

כאמור לעיל תלויים כל הפרטים האלה אחד בחברו. ובמילא מוכח ופשוט בכל הנ"ל כפי שבארתי לעיל, לענ"ד.

לוח תמידי לדוגמה

בתור דוגמה גרידא, ניתן בזה לוח תמידי וכללי לזמני היום לשיטת רבינו, בעיר ירושלים ובעיר ניו-יורק; לא כדי להשתמש בלוח הזה, אלא כדי להקל על המעיין להבין את שיטת רבינו בזמנים אלו.

בכמה חוגים נהגו לאחר את יציאת השבת עד אשר השמש היא $8^{\circ}30'$ תחת האופק (וגם בחב"ד יש הנוהגים כן), שהוא (בארץ ישראל ובניו-יורק) כמה דקות אחרי הזמן האמור ליציאת השבת. ולכן ניתן כאן גם זמן זה – להשוואה:

(א) רק לשנת חמה אמצעית (של מחזור 4 שנים) מתאים הלוח הזה. ואילו בשאר השנים יש שינויים קטנים.

(ב) רק לאחד מימי השבוע מתאים הלוח הזה. ואילו בשאר ימי השבוע יש שינויים קטנים.

(ג) רק למרכזת של העיר ירושלים (רוחב צפון $31^{\circ}47'$, ואורך מערב $35^{\circ}14'$) מתאים הלוח הזה. ואילו בשאר המקומות שבעיר וסמוכותיה יש שינויים קלים.

(ד) רק למרכזת של העיר ניו-יורק (רוחב צפון $40^{\circ}43'$, ואורך מערב $74^{\circ}01'$) מתאים הלוח הזה. ואילו בשאר המקומות שבעיר (העיר ניו-יורק עולה עד רוחב $40^{\circ}55'$ ויורדת עד $40^{\circ}30'$, וגם עולה עד אורך $74^{\circ}15'$ ויורדת עד $73^{\circ}42'$) יש שינויים קלים.

(ה) רק הדקות נרשמו בלוח (ולא השניות). הרי שתמיד יש אי דיוקים של עד כחצי דקה לכל צד.

אי הדיוקים הנזכרים, ואי דיוקים נוספים – שהם בהכרח בכל הלוחות, יכולים להצטרף לשינוי של כמה דקות (כדלקמן הערה 45).

לאיזור ירושלים

רוחב צפון $31^{\circ}47'$, ואורך מערב $35^{\circ}14'$

תאריך	עלות השחר $16^{\circ}54'$	נץ החמה שבלוחות (גובה היים)	חצות היום והלילה	שקיעת החמה שבלוחות (גובה היים)	צה"כ (בינונים) מעיקר הדין $5^{\circ}50'$	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית $6^{\circ}50'$	יציאת השבת הוספת 4 דקות	מוצאי שבת לשיעור $8^{\circ}30'$
ינואר								
1	5:18	6:39	11:42	4:46	5:13	5:17	5:21	5:26
8	5:19	6:40	11:46	4:52	5:18	5:23	5:27	5:31
15	5:19	6:39	11:48	4:58	5:24	5:29	5:33	5:37
22	5:18	6:37	11:51	5:04	5:30	5:35	5:39	5:43
29	5:16	6:34	11:52	5:11	5:36	5:41	5:45	5:49
פברואר								
5	5:16	6:30	11:53	5:17	5:42	5:47	5:51	5:55
12	5:12	6:24	11:53	5:23	5:48	5:52	5:56	6:00
19	5:01	6:17	11:53	5:29	5:54	5:58	6:02	6:06
26	4:54	6:10	11:52	5:35	5:59	6:03	6:07	6:11
מרץ								
5	4:46	6:02	11:51	5:40	6:04	6:08	6:12	6:16
12	4:37	5:53	11:49	5:45	6:09	6:13	6:17	6:21
19	4:28	5:44	11:47	5:50	6:14	6:18	6:22	6:26
26	4:19	5:35	11:45	5:55	6:19	6:23	6:27	6:31
אפריל								
2	5:09	6:26	12:43	6:59	7:24	7:28	7:32	7:36
9	4:59	6:18	12:41	7:04	7:29	7:33	7:37	7:41
16	4:50	6:09	12:39	7:09	7:34	7:38	7:42	7:46
23	5:40	6:02	12:38	7:14	7:39	7:43	7:47	7:52
30	4:32	5:55	12:36	7:19	7:44	7:49	7:53	7:57
מאי								
7	4:24	5:48	12:36	7:23	7:49	7:54	7:58	8:03
14	4:16	5:43	12:35	7:28	7:55	8:00	8:04	8:09
21	4:10	5:39	12:36	7:33	8:00	8:05	8:09	8:14
28	4:06	5:36	12:36	7:37	8:04	8:10	8:14	8:19
יוני								
4	4:02	5:34	12:37	7:41	8:09	8:14	8:18	8:23
11	4:01	5:33	12:39	7:45	8:12	8:18	8:22	8:27
18	4:01	5:33	12:40	7:47	8:15	8:20	8:24	8:29
25	4:02	5:35	12:42	7:48	8:16	8:21	8:25	8:31

מוצאי שבת לשיעור 8°30'	יציאת השבת הוספת דקות 4	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית 6°50'	צה"כ (בינונים) מעיקר הדין 5°50'	שקיעת החמה שבלוחות (גובה) (הים)	חצות היום והלילה	נץ החמה שבלוחות	עלות השחר 16°54'	תאריך
								יולי
8:31	8:26	8:22	8:16	7:49	12:43	5:38	4:05	2
8:29	8:24	8:20	8:15	7:48	12:44	5:41	4:09	9
8:27	8:22	8:18	8:12	7:45	12:45	5:45	4:15	16
8:22	8:18	8:14	8:08	7:42	12:46	5:49	4:21	23
8:17	8:12	8:08	8:03	7:37	12:46	5:53	4:27	30
								אוגוסט
8:11	8:06	8:02	7:57	7:31	12:45	5:58	4:33	6
8:03	7:59	7:55	7:50	7:25	12:44	6:03	4:40	13
7:55	7:51	7:47	7:42	7:17	12:43	6:07	4:46	20
7:47	7:43	7:39	7:34	7:09	12:41	6:11	3:52	27
								ספטמבר
7:38	7:34	7:30	7:25	7:01	12:39	6:16	4:57	3
7:28	7:24	7:20	7:16	6:52	12:36	6:20	5:03	10
7:19	7:15	7:11	7:06	6:42	12:34	6:24	5:08	17
7:09	7:06	7:02	6:57	6:33	12:31	6:28	5:12	24
								אוקטובר
7:00	6:57	6:53	6:48	6:24	12:29	6:33	5:17	1
5:52	5:48	5:44	5:39	5:15	11:27	5:37	4:22	8
5:43	5:40	5:36	5:31	5:07	11:24	5:42	4:26	15
5:36	5:32	5:28	5:23	4:59	11:24	5:47	4:31	22
5:29	5:26	5:22	5:17	4:52	11:23	5:53	4:36	29
								נובמבר
5:24	5:20	5:16	5:11	4:46	11:23	5:59	4:41	5
5:20	5:15	5:11	5:07	4:41	11:23	6:05	4:46	12
5:16	5:12	5:08	5:03	4:38	11:24	6:11	4:51	19
5:15	5:10	5:06	5:01	4:36	11:26	6:17	4:57	26
								דצמבר
5:14	5:10	5:06	5:01	4:35	11:29	6:23	5:02	3
5:15	5:11	5:07	5:02	4:36	11:32	6:28	5:07	10
5:18	5:13	5:09	5:04	4:38	11:35	6:33	5:11	17
5:21	5:16	5:12	5:07	4:41	11:38	6:36	5:15	24
5:25	5:21	5:17	5:12	4:45	11:42	6:39	5:17	31

לאיזור ניו-יורק

רוחב צפון $40^{\circ}43'$, ואורך מערב $74^{\circ}01'$

מוצאי שבת לשיעור	יציאת השבת הוספת 4 דקות	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית $6^{\circ}50'$	צה"כ (בינונים) מעיקר הדין $5^{\circ}50'$	שקיעת החמה שבלוחות	חצות היום והלילה	נץ החמה שבלוחות	עלות השחר $16^{\circ}54'$	תאריך
$8^{\circ}30'$								ינואר
5:25	5:20	5:16	5:10	4:40	12:00	7:20	5:47	1
5:31	5:26	5:22	5:16	4:46	12:03	7:20	5:48	8
5:38	5:33	5:29	5:23	4:54	12:05	7:18	5:47	15
5:45	5:40	5:36	5:31	5:02	12:08	7:14	5:44	22
5:53	5:48	5:44	5:39	5:10	12:09	7:09	5:40	29
								פברואר
6:01	5:56	5:52	5:47	5:19	12:10	7:02	5:34	5
6:09	6:05	6:01	5:56	5:28	12:10	6:54	5:27	12
6:17	6:13	6:09	6:04	5:36	12:10	6:44	5:19	19
6:25	6:21	6:17	6:12	5:44	12:09	6:34	5:09	26
								מרץ
6:32	6:28	6:24	6:19	5:52	12:08	6:23	4:58	5
7:40	7:36	7:32	7:27	7:00	12:06	6:12	4:47	12
7:47	7:43	7:39	7:34	7:07	1:04	7:01	5:35	19
7:55	7:51	7:47	7:42	7:15	1:02	6:49	5:23	26
								אפריל
8:03	7:59	7:55	7:50	7:22	1:00	6:38	5:10	2
8:11	8:06	8:02	7:57	7:29	12:58	6:26	4:57	9
8:19	8:14	8:10	8:05	7:37	12:56	6:15	4:44	16
8:27	8:22	8:18	8:13	7:44	12:54	6:05	4:31	23
8:36	8:30	8:26	8:21	7:51	12:53	5:56	4:19	30
								מאי
8:44	8:39	8:35	8:29	7:59	12:53	5:47	4:07	7
8:52	8:46	8:42	8:36	8:06	12:52	5:40	3:56	14
6:00	8:54	8:50	8:44	8:12	12:53	5:34	3:47	21
9:06	9:00	8:56	8:50	8:18	12:53	5:29	3:39	28
								יוני
9:12	9:06	9:02	8:56	8:23	12:54	5:26	3:33	4
9:17	9:10	9:06	9:00	8:27	12:56	5:24	3:29	11
9:20	9:14	9:10	9:03	8:30	12:57	5:25	3:28	18
9:21	9:15	9:11	9:04	8:31	12:59	5:26	3:30	25

מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור	מוצאי שבת לשיעור
8°30'	4 דקות	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית 6°50'	צה"כ (בינוניים) מעיקר הדין 5°50'	שקיעת החמה שבלוחות	חצות היום והלילה	נץ החמה שבלוחות	עלות השחר 16°54'	תאריך
								יולי
9:20	9:14	9:10	9:04	8:31	1:00	5:29	3:34	2
9:18	9:12	9:08	9:01	8:29	1:01	5:33	3:40	9
9:13	9:07	9:03	8:57	8:25	1:02	5:39	3:48	16
9:07	9:01	8:57	8:51	8:20	1:03	5:45	3:57	23
9:00	8:54	8:50	8:44	8:13	1:03	5:51	4:07	30
								אוגוסט
8:50	8:45	8:41	8:35	8:05	1:02	5:58	4:17	6
8:40	8:35	8:31	8:26	7:56	1:01	6:05	4:28	13
8:30	8:25	8:21	8:15	7:47	12:59	6:12	4:37	20
8:18	8:13	8:09	8:04	7:36	12:58	6:18	4:47	27
								ספטמבר
8:06	8:02	7:58	7:52	7:25	12:55	6:25	4:56	3
7:55	7:50	7:46	7:40	7:13	12:53	6:32	5:04	10
7:42	7:37	7:33	7:28	7:01	12:51	6:39	5:12	17
7:30	7:26	7:22	7:17	6:49	12:48	6:46	5:20	24
								אוקטובר
7:10	7:14	7:10	7:05	6:38	12:46	6:53	5:28	1
7:07	7:03	6:59	6:54	6:26	12:44	7:00	5:35	8
6:56	6:52	6:48	6:43	6:15	12:42	7:07	5:42	15
6:47	6:42	6:38	6:33	6:05	12:41	7:15	5:59	22
6:37	6:33	6:29	6:24	5:56	12:40	7:23	5:57	29
								נובמבר
6:29	5:25	5:21	5:16	4:47	11:40	6:31	5:04	5
5:23	5:18	5:14	5:09	4:40	11:40	6:40	5:11	12
5:18	5:13	5:09	5:04	4:35	11:41	6:48	5:18	19
5:15	5:10	5:06	5:01	4:31	11:43	6:56	5:25	26
								דצמבר
5:14	5:08	5:04	4:59	4:29	11:46	7:03	5:31	3
5:14	5:09	5:05	4:59	4:29	11:49	7:09	5:37	10
5:15	5:10	5:06	5:01	4:30	1:52	7:14	5:42	17
5:19	5:14	5:10	5:04	4:34	11:56	7:18	5:45	24
5:24	5:19	5:15	5:09	4:39	11:59	7:20	5:47	31

סדר הכנסת שבת

א. השקיעה הנראית והאמיתית

מאד מאד¹ צריך ליזהר בהדלקת נרות להדליק קודם שקיעת החמה², שקיעה הנראית, דהיינו בעוד השמש זורח בראשי האילנות³ בשדה בארץ המישור שאין

¹ עד"ז כתב רבינו גם בהל' רבית (בתחלתו): "מאד מאד צריך ליזהר באיסור ריבית". וראה אבות (פ"ד מ"ד): "מאד מאד הוי שפל רוח". טור חו"מ (רס"י ט): "מאד מאד צריך הדיין ליזהר שלא ליקח שוחד, אפילו לזכות הזכאי". ובפרישה שם (ס"ק א): "כתב לשון מאד מאד ב' פעמים כאן בשוחד, וכן ברבית ביו"ד (רס"י ק"ס), בעבור שרוב בני אדם להוטים אחר חמדת הממון צריך ליזהר בה" (ועוד הביא שם כמה דוגמאות).

² ראה משנה (שבת לד, א): "צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשכה ... הדליקו את הנר". שוע"ר (סי' רס ס"ה): "צריך אדם לשאול לאנשי ביתו ... להזהירם קודם בין השמשות שידליקו את הנר". והמנהג לקבוע זמן הדלקת נרות שבת – 18 דקות קודם.

ראה זמני היום בהלכה (עי' מ): "העולם אומרים שי"ח דקות אלו הן כדי לחוש לדעת הרא"ם (סי' יראים סי' ק"ב) שהוא סובר שבין השמשות (שהוא מושך ג' רבעי מיל) בא קודם השקיעה, ואלו ג' רבעי מיל הם י"ח דקות לכל היותר". וכן הובא לקמן בסוף הספר, בהערותיו של הרלו"י שי' רסקין. ולפי זה הי' צריך להשתדל להדליק **יותר** מ-18 דקות לפני השקיעה. וכמדומה שבדרך כלל נוהגים להדליק **בתוך** 18 דקות לפני השקיעה.

עוד הביא שם מקור מהגמרא (שבת לה, ב): "שלישית להדליק את הנר ... ושוהה כדי צליית דג קטן ... ותוקע ומריע ותוקע ושובת". אבל ראה קונטרס אחרון (סי' רסג ב): "ואף ששוהה כדי לצלות דג קטן ... שיעור זה פחות הרבה מרביע שעה, כדמוכח משיעור מליחה שהוא כשיעור צלייה אף לחתיכה גדולה" (ראה שו"ע ורמ"א יו"ד סי' סט ס"ו. שארית יהודה שם ס"ק לז).

³ רבא (לה, ב): "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא" (הדליקו את הנר מבעוד יום, רש"י). וכן הוא בתשובת הגאונים (תשו' מהר"ם אלאשקר שם. גנזי קדם ח"ה ט"ו. אור מאיר פ"ג סי' ב' ס"ה): "משתשקע החמה ולא תראה אפי' על ראשי דקלים". וכן הוא בברכי יוסף (או"ח סש"א ס"ו, בשם בית דוד או"ח

סי' קכו): כל שנראה שמש אפי' משהו אפי' בראש הדבר הגבוה יותר שיש בעיר". ומסיים: "וכן נתפשט המנהג בעיר קדשינו ירושלים ת"ו, ועיר עוז לנו חברון ת"ו, מזמן גאוני הדורות שלפני דורינו". וראה גם שוע"ר סי' רסא ס"ו.

וכן הוא גם לענין זמן תפלת נעילה (שוע"ר סי' תרכג ס"ב): התחלת זמן תפלת נעילה הוא כשחמה בראש האילנות, דהיינו קרוב להתחלת השקיעה", וש"נ.

והיינו שהאילנות הגבוהים עומדים למזרחו של האדם, והשמש שבמערבו זורחת עליהם (ראה סדור עם ציונים – רסקין, ע' רכב).

והוא זמן קצר אחרי השקיעה הנראית שבלוחות שבזמנינו, שהרי השקיעה הנראית שבלוחות היא בעת סילוק השמש מגובה הים, וכאן מדובר בסילוק אור השמש מראשי האילנות.

זמן השקיעה שבלוחות הוא בדרך כלל כאשר מרכז השמש יורד $0^{\circ}50'$ מעלות תחת האופק ההנדסי; והסיבה שהשמש צריכה לרדת 50 דקות מתחת לאופק ההנדסי היא, כי מחמת שבירת הניצוצות נראית החמה גם אחרי ירידתה תחת האופק (עד שהיא יורדת $0^{\circ}34'$ מעלות תחת האופק ההנדסי), והיינו שעד אז עדיין רואה האדם בגובה הים את מרכז השמש. אמנם זמן השקיעה הוא בשעת סילוק **סוף עגולת השמש** ($0^{\circ}16'$ מעלות נוספות. ובסך הכל היינו כשהיא יורדת $0^{\circ}50'$ מעלות תחת האופק). כאמור בירושלמי (ברכות פ"א ה"א): "סוף גלגל חמה לשקע". ובתשובת רבינו אברהם בן הרמב"ם (הובא בתשובות מהר"ם אלאשקר סי' צו. מנחת כהן מבוא השמש מ"א פ"ז): "ואפי' שקעה רוב עגולת השמש באופק, ולא נשאר ממנה כי אם דבר מיעוט, כל עוד שלא שקעה כל העגולה בכללה, ותערוב השמש תוך האופק הוי יום".

ואילו זמן השקיעה הנראית מבואר כאן שהוא בעת סילוק אור החמה מראשי האילנות והגגות שבארץ המישור (שהוא למעלה מגובה הים). ובארתי בקונטרס נש"ק (ח"ב הערה 7), שאם נשער את ראשי האילנות – לערך 30 מטר מעל פני הים (שהוא לערך 20 מטר בארץ מישור), אזי תהיי השקיעה הנראית כשהשמש יורדת מעלה אחת תחת האופק (דהיינו $0^{\circ}50'$ הנ"ל של השקיעה שבלוחות שלנו, ועוד $0^{\circ}10'$). דהיינו שזמן שקיעה הנראית הוא קרוב לדקה אחת אחרי השקיעה שבלוחות שלנו.

אמנם יש הפרש בין השקיעה שבלוחות, שהיא כאשר **השמש** מסתלקת **מהעין** שבגובה הים, לבין השקיעה הנראית שלנו, שהיא **כשאור השמש** מסתלק מראשי האילנות. ושוב בדקתי וראיתי, שכאשר רוב עגולת החמה מסתלקת מהעין העומדת בראשי האילנות והגגות, שוב אין נראה כמעט שום הפרש בין אור זריחת קרני השמש לצל שלה בראשי האילנות והגגות. ובשעה שהעין העומדת בראשי האילנות והגגות רואה **קרוב לחצי** עגולת החמה, אז נראה ההפרש בין אור זריחת קרני השמש לצל שלה בראשי האילנות והגגות. יוצא אם כן שהשקיעה הנראית היא כשמרכז השמש יורד רק מעט יותר מ- $0^{\circ}50'$ תחת האופק, דהיינו שזמן

שום הר במערב⁴, או בראשי גגים

מועט אחרי זמן השקיעה שבלוחות – הוא זמן השקיעה הנראית המבוארת כאן בסדר הכנסת שבת (ראה בזה קובץ יגדיל תורה נ.י. חוב' כח ע' קמט. לקמן סוף הערה 10).

*

והנה לפי כל האמור לעיל יוצא, שזמן היום (מנץ ועד שקיעה) בימים השונים הוא מעט יותר מי"ב שעות; כי מה שאמרו חז"ל (ויק"ר כו, ד): "באחד בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי היום והלילה שוים", היינו מנץ החמה ההנדסית עד שקיעת החמה ההנדסית, ואילו נץ החמה הנראה הוא מעט לפני הנץ ההנדסי ושקיעת החמה היא מעט אחרי השקיעה ההנדסית (ראה קונטרס נש"ק ח"ב ע' 17 הערה 3).

⁴ כלומר, זה שנתבאר כאן שזמן שקיעה הנראית הוא בעת סילוק אור קרני השמש מראשי האילנות, וזמן מועט אחר כך היא שקיעה האמיתית, היינו דוקא:

א) "שאין שום הר במערב", משא"כ אם יש הר במערב שמסתיר על אור השמש משך זמן קודם, אזי אין האדם רואה את אור השמש בראשי האילנות – זמן מועט לפני זמן שקיעה, דהיינו שאז צריך לחשב את זמן שקיעה הנראית כאילו הי' כאן ארץ המישור שאין שום הר במערב. ומטעם זה הנה עכשיו שמכניסים השבת על פי הלוחות ושעונים המדוקיים, אין איסור לעשות מלאכה (אפילו כשיש הר במערב המסתיר את אור השמש) עד שיעור זמן שקיעה הנראית בארץ המישור. וראה קצות השלחן (ס"ק ב). קוני נש"ק ח"ב (הערה 5).

ב) "בשדה בארץ המישור", ורואה את אור השמש בראשי האילנות **שאצלו**. משא"כ אם הוא עומד בהר, אזי רואה האדם את אור השמש בראשי האילנות **שאצלו** – זמן נוסף **אחרי** זמן השקיעה הנראית המבואר כאן, ואולי גם אחרי זמן השקיעה האמיתית המבואר כאן (ראה לקמן סוף הערה 10 ד"ה ועדיין יש לעיין).

והוכחת רבינו לשני הפרטים האלה היא, שהרי רבא הי' בבבל שהיא ארץ המישור, ו**שם** אמר "אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא". ויתירה מזו נתפרש בירושלמי (ברכות פ"ד ה"א): "ושמשא בריש דיקלי תמן, איממא הוא הכא ... בבבל שהיא זוטו של עולם", דהיינו שבארץ ישראל "שמשא בריש דיקלי" הוא מעט לפני שקיעת החמה בהלכה, משא"כ בבבל שהיא בעמק, וההר שבמערב מסתיר קצת על אור השמש, יוצא אם כן, שבשעה שזריחת קרני השמש היא בראשי האילנות הוא עדיין הרבה לפני זמן שקיעת החמה בהלכה.

לכן כותב רבינו, שעיקר זמן השקיעה הנראית בהלכה הוא "בארץ המישור שאין שום הר במערב".

ומה שאמרו בשבת (ק"ח, ב): "אמר רבי יוסי, יהא חלקי ממכניסי שבת

הגבוהים בעיר⁵, ולא לעשות אחר כך שום מלאכה כלל⁶, כדי להוסיף מחול על הקדש מעט⁷.

בטבריה וממוציאי שבת בציפורי". נראה מדברי רבינו שמפרש כדברי הפוסקים, דאנשי טבריה הקדימו לקבל את השבת, ואנשי ציפורי אחרו את יציאתה – מטעם סייג בלבד, ולא מדינא (שיטות הראשונים והאחרונים בזה נלקטו ב"הזמנים בהלכה" פרק ז).

⁵ ראה רבינו חננאל פסחים קה, א (מן הגגות ומראשי הדקלים). מאירי שם ד"ה מי שעומד (שהשמש נראה במקומות הגבוהים). ברכי יוסף סי' שלא ס"ז (שנראה השמש אפילו בראש הדבר הגבוה יותר שיש בעיר).

⁶ שלא רק הדלקת הנרות צריכה להיות קודם השקיעה הנראית, אלא גם הבעל שאינו מדליק נרות, אסור לו לעשות "אחר כך שום מלאכה כלל", וכדלקמן סעיף ז: "בנשים להדליק נר שבת ... וגם באנשים ... במלאכות אחרות".

והיינו במלאכות דאורייתא, ולענין מלאכות דרבנן, ראה לקמן סעיף ח והערה 69.

⁷ החיוב מן התורה להוסיף מחול על הקודש נתבאר בשוע"ר סי' רסא ס"ד. ונתבאר ברא"ש (יומא פ"ח סי' ח): "ותוספת זה לא נתברר שיעורו אלא על כרחך לאו תוספת כל דהוא קאמר". אבל לא נתפרש השיעור.

ומה שאמרו בגמרא (לה, ב): "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן, אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא" (כדלעיל הערה 3), זה נאמר רק למי שאינו בקי בשקיעה האמיתית.

ומה שרבינו הוסיף כאן, שגם אלו שיכולים לדייק עפ"י לוחות ושעונים מדוייקים, מכל מקום צריכים להדליק את הנרות לפני השקיעה הנראית כדי להוסיף מחול על הקדש מעט (ראה שו"ת ארץ צבי ח"א סוס"י ס. קוני' נש"ק ח"ב, הערה 4); ראה לקמן הערה 105, שסברא זו למד הרמב"ן (תורת האדם שער אבלות ישנה, כתבי הרמב"ן מהדורת שעוועל ח"ב ע' רנב) מהמשנה (שבת יז, סע"ב): "ובכולן בית הלל מתירין עם השמש", ומוכיח מכאן הרמב"ן: "דמשעה שהתחיל השמש להשתקע עד זמן [בין] השמשות הוא הזמן ... בכלל תוספת מחול על הקדש".

אלא שהרמב"ן מבאר זאת לשיטת ר"ת, שבין השמשות מתחיל בסוף שקיעה (ג' מיל ורביע אחר תחלת שקיעה), ולכן כתב שזמן ההוספה מחול על הקדש הוא במשך ג' מיל ורביע אלו שבין תחלת שקיעה לבין סוף שקיעה, וכדלקמן הערה 105.

ואילו כאן מבאר רבינו לשיטת הגאונים, שבין השמשות מתחיל מיד אחרי שקיעה האמיתית, יוצא אם כן שזמן תוספת מחול על הקודש הוא

כי אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי ששיים משעה⁸ (שקורין מינוטיין) אזי היא שקיעה האמיתית, שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים⁹ הגבוהים שבארץ

בזמן שבין שקיעה הנראית לשקיעה האמיתית (ראה הערות ובאורים גליון תתלא ע' 90).

⁸ היינו במדינת רוסיא הלבנה, כדלקמן "ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השונים הוא בכמו חצי שעה בקירוב אחר השקיעה האמיתית, שהן ל"ד חלקי ששיים בקירוב" (כדלקמן הערה 40). וגם כאן עצמו מוכח שמדבר לאנ"ש ברוסיא הלבנה, שהרי זהו המשך דברי רבינו, שמדבר אל יהודי רוסיא הלבנה: "ליזהר בהדלקת נרות ... בעוד השמש זורח בראשי האילנות ... כדי להוסיף מחול על הקדש ... בכמו ד' חלקי ששיים משעה ... [לפני] סילוק וביאת האור מראשי ההרים".

וכיון שהוא 4 דקות ברוסיא הלבנה, מוכח מזה שבארץ ישראל הוא פחות מ-3 דקות.

וראה לקמן בסוף הספר מה שכתבו בזה הרב אליהו שי' לנדא והרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק, ומה שכתבתי בזה לקמן הערה 10.

⁹ הוכחת רבינו לזה היא:

(א) מדברי רבי חנינא (שבת לה, א) "יניח חמה בראש הכרמל, וירד ויטבול בים ויעלה". וברש"י שם (ד"ה כרמל): "הר שעל שפת הים, וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים".

(ב) ויתירה מזו כתבו בתוסי' שם (ד"ה וירד): "בירושלמי בפרק [א] דברכות, דמשיעלה מתחיל בין השמשות, והשתא קמ"ל דשפיר טבל ועלה לו הערב שמש"; הרי שלדעת התוסי' השקיעה האמיתית היא קצת אחרי סילוק האור מראש הר הכרמל, שעדיין יש מספיק זמן לטבול ולעלות מהים, כי השקיעה האמיתית היא בעת סילוק אור השמש מהרים גבוהים יותר מהר הכרמל, ואז היא התחלת בין השמשות (ויתבאר לקמן הערה הבאה).

(ג) ובירושלמי (ברכות א, ב) "החמה מטפטפת על ראשי ההרים". עוד תניא (שם ובתוספתא ברכות א, ד) "נראתה חמה על ראשי ההרים".

(ד) וכ"כ בתר"י (ברכות פ"א מ"ב, הובא בתויו"ט שם ובכ"מ): "והנץ החמה הוא כו' שעה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים" (וכמו שאת

ישראל¹⁰.

זמן הנץ מחשבים לפי ראשי ההרים, כן הוא גם זמן שקיעת החמה שמחשבים לפי ראשי ההרים).

ויש מי שרצה לפרש ("בין השמשות" להגרי"מ טוקצינסקי פ"ה ס"ד) שמודדים לכל אדם לפי גובה המקום שעומד עליו. אמנם לדעת רבינו מוכח מדברי רבי חנינא, שמדבר בהאדם העומד למטה אצל הר הכרמל (וטובל בים), וזמן השקיעה האמיתית שלו, כשקרני אור החמה אינם נראים יותר על ראשי ההרים.

וכדמוכח גם מדברי רבא, שמדבר בבבל שהיא ארץ מישור, ומכל מקום אמר למי שאינו בקי, שידליק הנרות בשעה שרואה עדיין את אור השמש בראשי האילנות, דהיינו שהשקיעה האמיתית היא אחרי זה, כיון שאילו הי' הר למזרחו הי' רואה עליו עדיין את זריחת אור השמש לפני השקיעה האמיתית (ראה מ"ש בזה בקצות השלחן עא, ב. הערות התמימים ואנ"ש – 770 גליון רסו ע' 58 ואילך).

¹⁰ כלומר, זה שנתבאר ששקיעה האמיתית היא בעת סילוק אור השמש מראשי ההרים, הוא גם ברוסיא הלבנה, כאמור לעיל: "ליזהר בהדלקת נרות ... בעוד השמש זורח בראשי האילנות ... כדי להוסיף מחול על הקדש ... בכמו ד' חלקי ששיים משעה ... [לפני] סילוק וביאת האור מראשי ההרים" (כדלעיל הערה 8. לקמן הערה 40).

ואף שברוסיא הלבנה לא שכיחים הרים גבוהים, ואם כן איך אנו אומרים ששקיעה האמיתית היא ד' דקות אחרי סילוק האור מראשי האילנות, כיון שאז הוא סילוק אור השמש מראשי ההרים?

על זה מבאר רבינו, וזהו עיקר חידושו של רבינו, שגם בארץ מישור (רוסיא הלבנה), רואים אנו כאילו יש כאן הרים למזרח, בגובה ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, וכאילו אנו רואים עליהם את זריחת אור השמש לפני השקיעה האמיתית (כדלעיל הערה הקודמת).

ועוד בא רבינו להודיענו בזה, באיזה גובה של הרים אנו דנים כאן, שהרי יש הרים שהם פחות ממאה מטר מגובה הים, ויש הרים שהם יותר משמונת אלפים מטר מגובה הים. אלא שכאן הכוונה היא לגובה ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, שהם כמה מאות מטרים מגובה הים. והיינו שהשקיעה האמיתית בכל מקום היא בעת סילוק אור השמש מחלל האיזור ההוא, בגובה כמה מאות מטרים – כמו גובה ההרים הגבוהים שבארץ ישראל.

והטעם שהולכים בזה בתר ההרים הגבוהים שבארץ ישראל הוא, כי כך רואים בדברי רבי חנינא (שבת לה, א) "יניח חמה בראש הכרמל". ובירושלמי (ברכות א, ב) "החמה מטפטפת על ראשי ההרים". שבשניהם מדובר בגובה ההרים שבארץ ישראל. ומזה לומדים אנו שכן הוא בכל מקום בעולם, שבעת סילוק אור השמש מחלל האיזור ההוא בגובה כמה

מאות מטרים אזי היא השקיעה האמיתית.

ועל פי זה הגיע רבינו למסקנא ולחשבון המדויק הזה, שברוסיא הלבנה זמן שקיעת החמה האמיתית (מהחלל של גובה כמה מאות מטרים) הוא 4 דקות אחרי זמן השקיעה הנראית (מהחלל של גובה ראשי האילנות והגגים). ולפי חשבון זה, בארץ ישראל עצמה, השקיעה האמיתית היא פחות מ-3 דקות אחרי השקיעה הנראית.

*

יש מי שרצה לפרש הכוונה כאן להרים הגבוהים שבארץ ישראל בגובה 700 מטר (ראה "שימת עין" בהוספות לסדר הרב מלאדי ע' 17. "זמני היום בהלכה" ע' לט בטבלה הנדפסת שם, ובטבלאות 8 שבספר, שזמן צאת הכוכבים לדעת רבינו בארץ ישראל בימים השונים הוא 24 דקות אחרי השקיעה. לקמן בסוף הספר בהערותיו של הרב יהורם שי' אולמן ושל הרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק סעיף ו).

ועוד יש מי שרצה לפרש שהכוונה להרים הגבוהים שבהרי ירושלים – 820 גובה מעל פני הים (קיצור הלכות – מילואים, ע' צח).

ולדעת שניהם הפירוש הוא שבארץ ישראל השקיעה הנראית היא 4 דקות אחרי שקיעה הנראית. ולפי זה יהי הפרש זה במדינת רוסיא הלבנה – יותר מ-4 דקות.

אמנם לקמן כתב רבינו בפירוש: "ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השונים הוא בכמו **חצי שעה** בקירוב אחר השקיעה האמיתית, שהן **ל"ד חלקי ששיים** בקירוב אחר השקיעה הנראית". היינו שארבעת הדקות האלו שכתב – כוונתו בהן היא לרוסיא הלבנה (כדלקמן סוף הערה 28, והערה 40). ואם כן מוכחת דעתו שבארץ ישראל בימים השונים הוא פחות מ-3 דקות.

ויתירה מזו כתב, "שבמרחשון של חדשי החמה פוחת מעט מתשרי שנראים אז ג' כוכבים **בכחצי שעה** אחר שקיעה הנראית". וכל זה לא מתאים כלל אם נאמר ש-4 של שקיעה האמיתית הם בארץ ישראל, ובאיזור לאזניא-לאדי הוא יותר מזה.

גם האמור לקמן "ולפי שאין אנו בקיאים בהם [בכוכבים בינוניים], לכך צריך להחמיר [לחכות לכוכבים קטנים] בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית **עד שעה שלימה** אחר השקיעה", מוכיח ש-4 דקות אלו הן באיזור לאזניא-לאדי, ולא בארץ ישראל, וכדלקמן הערה 47.

*

יש מי שרצה לפרש שהכוונה להרים הגבוהים 1000 מטר ויותר ("הערות התמימים ואנ"ש – 770" גליון רמט ע' 69), והכוונה היא שבכל העולם כולו, השקיעה האמיתית היא בדיוק 4 דקות אחרי השקיעה הנראית (מבלי להתחשב עם אורך הנשף באותו מקום ובאותו זמן), כיון שכך הוא בארץ ישראל (שם גליון רנב ע' 54 ואילך. וראה מה שדנו בזה באריכות שם גליונות רנג. רנד. רנז. רסו. רסח. עדר. הערות ובאורים גליונות תתכז

ע' 54. תתכח ע' 69. תתכט ע' 77. תתלא ע' 86. תתלב ע' 65. תתלה ע' 126). אמנם לכאורה אין בזה שום הגיון או מקור.

וראה מה שביאר הרב אליהו לנדא לקמן בסוף הספר, מהו ההגיון שבסברה זו; אמנם לכאורה מופרך לפרש כן בדברי רבינו, שהרי כל עיקר מטרת רבינו כאן בביאור זמן השקיעה האמיתית, הוא בשביל חישוב זמנם המדויק של בין השמשות ושל צאת הכוכבים, שמתחילים אחרי השקיעה האמיתית (כדלקמן הערות 18; 28). וזאת ביאר רבינו לקמן בהמשך דבריו, שזמן ראיית הכוכבים תלוי רק בחישוב מעלות ריחוק השמש מהמקום שעומד בו האדם (כדלקמן הערה 19). ופשוט שרק בזה תלויה ראיית ג' הכוכבים בכל מקום בעולם – בלי הוספת 4 דקות של גזירת הכתוב באמצעם.

ולכן חישובתי (קונטרס נש"ק ח"ב הערות 7-8) שהכוונה היא לגובה הר הכרמל (הנזכר בדברי חז"ל) שגבהו (בשיא גבהו) 546 מטר, ואשר לפי זה תהיי השקיעה האמיתית כשירודת השמש $1^{\circ}35'$ תחת האופק, ואשר לפי זה תהיי השקיעה האמיתית ברוסיה הלבנה (באיזור לאדי – לאזניא) לערך 4 דקות אחרי השקיעה הנראית, ובארץ ישראל תהיי השקיעה האמיתית פחות מ-3 דקות אחרי השקיעה הנראית.

[את החשבון בכל הנ"ל ביארתי בקונטרס נש"ק ח"ב ע' 9, שבהר בגובה 546 מטר תתאחר השקיעה האמיתית באיזור לאזניא-לאדי 4 דקות אחרי השקיעה הנראית. וכעין זה הבאתי שם מ"אוצרות ירושלים" חלק עז סתת"ב. ועד"ז חישוב ב"שימת עין" ע' 17, שבהר בגובה 700 מטר תתאחר השקיעה בארץ ישראל 4 דקות אחרי השקיעה הנראית. אבל ב"הזמנים בהלכה" ע' נט, הביא חישוב אחר, שבגובה הנ"ל מתאחרת השקיעה קצת יותר משיעור הנ"ל. ונתבאר בקובץ הערות התמימים ואנ"ש – 770 (גליון רמט ע' 65), שיש שתי נוסחאות לחישוב הפרש השקיעה בגובה ההרים. אבל גם לפי זה לא ישתנה החשבון הנ"ל, שכיון שבאיזור לאדי-לאזניא מתאחרת השקיעה האמיתית ב-4 דקות, אם כן מובן שבארץ ישראל היא מתאחרת בפחות מ-3 דקות].

אמנם הקשה על זה הרב יעקב סינגאווי בקובץ הערות התמימים – 770 (גליון רמט ע' 67), שהרי גובה הר הכרמל הסמוך לשפת היום הוא 190 מטר בלבד, ואילו שיא גובה הר הכרמל 546 מטר נמצא במרחק 10 קילומטר משפת הים.

ואפשר שרבינו מפרש, דמיירי באדם העומד במקום שיכול לראות מרחוק את שיא גובה הר הכרמל (546 מטר מעל פני הים), ורואה עליו את אור השמש. והוכחה נוספת שמדבר כאן רבינו בהר הכרמל, כי לשון זה "ביאת האור מראשי ההרים" מקורו ברש"י (שבת לה, א ד"ה כרמל): "הר שעל שפת הים, וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים", שמדבר בהר הכרמל.

או אולי יש אפשרות נוספת בביאור הוכחת רבינו (שמתחשבים עם גובה הרים אלו דוקא):

התוס' בסוגיא הנ"ל (לה, א ד"ה וירד): "פירש בקונטרס ובתוך כדי שירד ויעלה הוי לילה. וקשה דלא הוה ליה למינקט סימנא דטבילה, אי לאו דאתא לאשמעינן דטבילה מעליא היא. ובירושלמי בפרק א דברכות דמשיעלה מתחיל בין השמשות, והשתא קמ"ל דשפיר טבל ועלה לו הערב שמש". הרי למד התוס' מהירושלמי, שאחרי סילוק האור מראשי הר הכרמל, עדיין היה לו מספיק זמן לירד ולטבול ולעלות, ואז היא השקיעה האמתית והתחלת בין השמשות.

[נוסח שלנו בירושלמי שם: "התחיל גלגל חמה לשקע, אדם עומד בראש הר הכרמל ויורד וטובל בים הגדול ועולה ואוכל בתרומתו חזקה ביום טבל". אמנם מדברי התוס' נראה שמפרש את דברי הירושלמי, כמו בש"ס דידן, שהאדם עומד לירכתי ההר אצל הים, ורואה את אור השמש על ראש הר הכרמל, ויורד וטובל בים הגדול ועולה, ואז היא זמן השקיעה האמתית].

בתוס' שם לא מפורש כמה הוא זמן הטבילה בים, אמנם מפורש הדבר ברא"ש שם סי' כג (ופסק כוותיה בשוע"ר סי' רסא סי"א) שהוא מהלך נ אמות, שהם 36 שניות. ומזה יש ללמוד שהשקיעה האמתית היא קרוב לדקה אחרי סילוק אור השמש בראש הר הכרמל – בחלק ההר הסמוך לים. ואפשר שמזה למד רבינו שהשקיעה האמתית היא קרוב ל-3 דקות אחרי שקיעה הנראית בארה"ק, ובמילא 4 דקות אחרי השקיעה הנראית בלאדי; שמסתמא אין הכוונה להרים הכי הגבוהים, כי אם כמו בכל ההלכות הולכים אנו לפי הגובה הממוצע של ההרים הגבוהים שבארץ ישראל.

אמנם בכל אופן שנבאר את הוכחת רבינו לחישוב זה, ברור מילולו שהשקיעה האמתית היא כאשר זריחת השמש מסתלקת מחלל המקום שעומד בו האדם, בגובה ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, בין אם האדם עומד במישור ובין אם הוא עומד על גבי הר. והיינו שהשקיעה האמתית ברוסיה הלבנה (באיזור לאדי – לאזניא) היא לערך 4 דקות אחרי השקיעה הנראית, ובארץ ישראל תהי' השקיעה האמתית פחות מ-3 דקות אחרי השקיעה הנראית.

*

והנה בקונטרס נש"ק ח"ב (הערה 7) סיכמתי החשבון, שזמן השקיעה הנראית הוא כשיורדת השמש 1° תחת האופק (שאיזו שוקע אור השמש מראשי האילנות והגגות), וזמן השקיעה האמתית הוא כשיורדת השמש $1^{\circ}35'$ תחת האופק (שאיזו שוקע אור השמש גם משיא גובה הר הכרמל, שהוא 546 מטר מעל פני הים). וכל החשבון שם הוא, שאיזו היא שקיעת סוף גלגל השמש להאדם העומד על ראש ההר, שאינו רואה יותר את סוף גלגל השמש.

אמנם הקשיתי על זה בקובץ יגדיל תורה (חוב' כח ע' קמט), שבדקתי וראיתי, שכאשר רוב עגולת החמה שקעה מהעין, שוב אין נראה כמעט שום חילוק בין אור השמש לצילו. וכיון שאנו בונים את דברינו אלה על

מ"ש בסדר הכנסת שבת "סילוק וביאת האור מראשי ההרים", הרי פירוש הדברים הוא שהאדם העומד למטה אצל ההר אזי רואה את זריחת אור השמש על ראש ההר, והיינו בזמן שהאדם העומד על ראש ההר יוכל לראות עדיין קרוב לחצי גלגל השמש, (ראה גם לעיל הערה 3).

וכיון שכן, אולי יש להקדים מעט את זמן השקיעה הנראית – כשירדת השמש קצת פחות ממעלה אחת תחת האופק, ואת זמן השקיעה האמיתית – כשירדת השמש מעט פחות מ- $1^{\circ}35'$ תחת האופק (מדובר בשינוי קטן ביותר, שאין להגדירו בזמן מסויים, ולכן לא שיניתי בכל החשבונות מהזמן שקבעתי – מעלה אחת לשקיעה הנראית, ו- $1^{\circ}35'$ לשקיעה האמיתית).

*

כל זה אמור כאשר הוא עומד במישור, שהשקיעה האמיתית שלו היא בעת "סילוק וביאת האור מראשי ההרים" – כאילו יש פה הר גבוה שהשמש זורח עליו עדיין; ולכאורה כן הוא גם לאידך גיסא, כאשר נוסע במטוס הנמצא כ-10 קילומטר גבוה מהים, שאע"פ שרואה את השמש מהחלון, עדיין אפשר שבאותו איזור שתחת המטוס הוא כבר אחרי שקיעת החמה, או לפני נץ החמה (ראה קונטרס נש"ק ח"ב סוף הערה 7). וכעין זה מסיק הגרי"מ טוקצינסקי (בין השמשות ע' נה) והגרא"ז מלצר (שם ע' קנח); אלא שהם דנים בארץ המישור, וכאן אנו דנים לדעת רבינו שאף במקום מישור חושבים לפי גובה ההרים. וראה לקמן בסוף הספר, מה שכתב בזה הרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק (סעיף ח).

ועדיין יש לעיין בדינו של העומד על ראשי ההרים הגבוהים מאד (יותר מגובה ההרים הגבוהים שבארץ ישראל), אם תהי' השקיעה שלו בעת סילוק וביאת האור מגובה ראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, או בעת סילוק וביאת האור מההר שהוא עומד עליו (ראה לעיל הערה 4).

אמנם זה פשוט לכאורה, שבירושלים ובשאר העיירות שעל ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, שם אין שום הפרש בין השקיעה הנראית לבין השקיעה האמיתית. שהרי ביאר רבינו שאין מתחשבים עם גובה עמידת האדם, כי אם שבכל מקום השקיעה האמיתית היא בשעה שקרני אור השמש מסתלקים מאותו מקום בגובה ההרים. יוצא אם כן שאם האדם עומד גם הוא על ההרים הגבוהים – אזי משתוות השקיעה הנראית אצלו (במקומו שעומד על ההר) עם השקיעה האמיתית (שהיא אצל כולם כשקרני אור השמש מסתלקים מגובה ההרים), ומיד כשאנו רואה את השמש בעיר הזאת שעל גבי ההרים – הוי השקיעה הנראית והאמיתית אצלו [ראה לקמן בסוף הספר מה שכתב בזה הרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק (סעיף ז)]. וכוונתי בזה היא בזה כמובן, להרי ירושלים אלה, שאין הר במערב המסתיר על אור השמש בעת השקיעה. וראה גם לקמן הערה 28, קרוב לסופה].

*

**ב. בין השמשות לרבי יהודה
ואז הוא תחלת זמן בית השמשות לרבי
יהודה בברייתא¹¹, ופסקו בגמרא¹² הלכה
כמותו בכניסת שבת לחומרא, לפי שהוא
ספק¹³ של תורה¹⁴ באיסור כרת וסקילה**

כל הדיון הזה, בבירור זמנה המדויק של השקיעה האמיתית, אינו נוגע לענין שבת, שכאמור כאן בפנים צריך להוסיף מחול על הקודש מהשקיעה הנראית ואילך.

אמנם נוגע הדבר גם לחישוב זמנה המדויק של בין השמשות, צאת הכוכבים, ועלות השחר, ויתבאר לקמן (הערה 18).

ולפעמים נוגע הדיון לענין ברית מילה, לילד שנולד 2 או 3 דקות אחרי השקיעה הנראית שבלוחות שלנו. ולפי כל האמור לעיל אין למול אותו ביום השמיני אלא אם כן נולד בארץ ישראל עד 2 דקות אחרי השקיעה שבלוחות, משא"כ אם נולד 3 דקות אחרי השקיעה שבלוחות; אף אם יתברר בבירור (לפי דיוק הלוחות, ודיוק השעון, ודיוק קביעת הרופא) שרוב ראשו של הילד יצא מהפרוזדור בדיוק 3 דקות אחרי השקיעה שבלוחות המדויקים, מכל מקום נראה לעני"ד שיש לדחות את הברית ליום התשיעי, שהוא ספק שמיני (שו"ע יו"ד סי' רסב ס"ד).

¹¹ לד, ב (ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה), שמיד אחרי שקיעת החמה מתחיל בין השמשות. וההוכחות לזה מדברי הפוסקים – לקמן סעיף י.

¹² לה, א (אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן הלכה כרבי יהודה לענין שבת ... לחומרא).

¹³ רש"י שם (מספקא לי, הלכך על כרחך לחומרא בעי למיזל).

¹⁴ יש בזה כמה פרטים:

א) כיון שהוא איסור כרת וסקילה לכן ספיקו אסור מן התורה, וכמבואר ברמב"ם (הלי' טומאת מת ספ"ט, לגירסת הכסף משנה שם): "כל הספקות אין להם אלא מדברי סופרים, ואעפ"כ דבר שחייבין על זדונו כרת ספיקו אסור מן התורה, שהרי העושה אותו חייב אשם תלוי". וגם כאן בבין השמשות יש חיוב אשם תלוי, וכמבואר בשו"ע (סי' רסא ס"א): "ואם עשה חייב אשם תלוי" (ועד"ז ב"סדר הכנסת שבת" מהדו"ק: "ויש בו ספק סקילה וכרת ח"ו וחיוב אשם תלוי"). והוא ממשנה (כריתות יז, ב): "שבת ויום חול ועשה מלאכה באחד מהן ואינו יודע באיזו מהן עשה מביא אשם תלוי". ונתפרש ברמב"ם (הלי' שגגות פ"ח ה"ב): "אינו חייב באשם תלוי עד שיהי' שם איסור קבוע כיצד ...

ח"ו, ולא כרבי יוסי דאמר¹⁵ שתחלת זמן בין השמשות הוא בסוף בין השמשות דרבי יהודה, שהוא¹⁶ בכדי חומש שעה

שבת וחול ועשה מלאכות באחד מהם ואין ידוע באי זה יום עשה".
 ובלחם משנה (שם): "שעשה מלאכה בין השמשות של ערב שבת ואיקבע איסורא מיקרא". ואם כן מובן שגם בין השמשות ספיקו אסור מן התורה. וכן הוא לקמן (ראה הערה 52): "איסור גמור של תורה" (וראה מהדו"ב לה'י נדה, בהגהה (ע' רנ): "ולהרמב"ם כל ספק מדרבנן"). והנפקא מינה מזה להלכה הוא לענין חובת ההוכחה (וכדלקמן הערה 63).

ב) אע"פ שפסקו כרבי יהודה לחומרא בבין השמשות מספק, אין לזה דין של ספק ספיקא (ספק אם חשוב כבין השמשות, וספק אם בין השמשות חשוב כיום השבת), אלא דין ספק של תורה, וכמבואר בשו"ת צמח צדק (אהע"ז סי' ט ס"א): "מה שאמרו בגמרא ס"פ במה מדליקין (דף ל"ה סוף ע"א) הלכה כרבי יהודה לענין שבת, דפירש אדמו"ר ז"ל בסדור, לומר דהוא ספק של תורה ממש, כאילו הוא ודאי בין השמשות לכולי עלמא, ואינו נידון כספק ספיקא".

ג) שהחמירו בזה רק לענין איסורי תורה, משא"כ לענין איסורים דרבנן נתבאר בשוע"ר (סי' רסא ס"א-ב): "ולדבר מצוה מותר לעשות בה כל דבר שהאיסור בשבת עצמה הוא מדברי סופרים ... לפיכך מותר לערב עירובי חצרות בבין השמשות ... להטביל כלים ... לעשר פירות ... ולהטמין את החמין ... לומר לנכרי להדליק בין השמשות" (וכדלקמן הערה 69).

¹⁵ ברייתא לד, ב (רבי יוסי אומר בין השמשות כהרף עין). וגמרא לה, א (דשלים בין השמשות דרבי יהודה והדר מתחיל בין השמשות דרבי יוסי). וראה לקמן (הערה 28), דהיינו דלא כמי שרוצה לפרש שבין השמשות דרבי יוסי הוא מופלג מבין השמשות דרבי יהודה, ואינו מתחיל מיד אחריו.

¹⁶ סוף בין השמשות דרבי יהודה הוא 18 דקות אחרי השקיעה האמיתית, כמבואר בברייתא וגמרא (לד, ב): ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה ... הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה דברי רבי יהודה ... שיעור בין השמשות בכמה אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל שלשה חלקי מיל ... תלתא ריבעי מילא".

ואין הכוונה כאן למהלך מיל של 18 דקות, אלא למהלך מיל של 24 דקות, כמבואר בשוע"ר (סי' תנט ס"י) שהעיקר כהאומרים שמהלך מיל כ"ד מינוטין (ובקו"א סי' רנא ס"ק א שבזה תלוי זמן בין השמשות), והיינו שג' רבעי מיל הוא 18 דקות (ולקמן הערה 92 יתבאר הטעם, שלענין די

וחצי חומש משעות השוות¹⁷ (שהן כ"ד במעת לעת, והן י"ח מינוטיין) אחר השקיעה האמתית¹⁸ בימים השונים שהם ימי ניסן ותשרי בארץ ישראל¹⁹, ואז הוא

מיל שמעמוד השחר עד נץ החמה קיי"ל שמהלך מיל הוא 18 דקות).
¹⁷ ולא שעות זמניות (שיתבארו לקמן הערה 113). ואף שמבואר במנחת כהן (מאמר ב פ"ד) שזה תלוי בשעות זמניות, וכן נתבאר בתשובת רבינו (שו"ת רבינו סי' מה), מכל מקום מובא לקמן מס' "אליס" (ראה הערה 41), כי המציאות והחשבון מורים, אשר אורך הנשף (משקיעה עד צאת הכוכבים) אינו קשור לשעות זמניות, אלא לחשבון אורך הנשף (היינו הזמן שבו מתרחקת השמש מספר מסויים של מעלות מאופק האדם). וכן נתבאר בכמה ספרים מתקופת רבינו (ביאור הגר"א או"ח סי' רסא ויו"ד סי' רסב. שבילי דרקיע חלק חכמת התכונה סי' קלו. וראה הזמנים בהלכה ע' קסז. קונטרס נש"ק ח"ב ע' 11-13. לקמן הערה 19).

וזהו שאומר כאן, ששיעור זה בארץ ישראל בימים השונים – הוא 18 דקות משעות השוות; ולפי זה מודדים בכל מקום ובכל זמן את אורך זמן בין השמשות (לפי חשבון המעלות).

¹⁸ כי כל השיעורים של בין השמשות הם מזמן השקיעה האמיתית (ולא הנראית), הן לענין שיעור 18 דקות (לרבי יהודה) המבואר כאן, והן לענין השיעור של 20 דקות (לצאת הכוכבים) האמור בסמוך: "בשליש שעה משעות השוות אחר שקיעה האמיתית הוא ודאי לילה", שדוקא אז נראים הכוכבים הבינוניים, כדלקמן בסמוך: "והקטנים מהם ... יותר משליש שעה אחר שקיעה האמיתית" (וראה לקמן הערה 28).

ומסתבר אם כן לכאורה, שגם שיעור 72 דקות של עלות השחר הוא לפני נץ החמה האמיתי (מגובה ההרים), ולא לפני נץ החמה הנראה (ראה לקמן סוף הערה 92).

¹⁹ כי שיעור זה של 18 דקות אינו שוה בכל ימות השנה ובכל המקומות בעולם, אלא מודדים את מספר המעלות שבין מקום השמש לבין ראש האדם – בימים השונים בארץ ישראל 18 דקות אחרי השקיעה, ואחר כך מודדים בכל יום בשנה ובכל מקום בעולם מתי תהי' השמש רחוקה (נמוכה במעלות) מראש האדם באותו ריחוק, ואז הוא ודאי לילה אצלו – לרבי יהודה; כי אורך נשף זה שמהשקיעה עד הלילה, מתארך יותר בימי הקיץ, ומתארך יותר במדינות הצפוניות, כדלקמן: "ובקיץ השיעור משתנה לפי החדשים [ונטיית המדינה לצפון העולם" (ראה לעיל הערה 17. קונטרס נש"ק ח"ב ע' 11-13).

כל זה מדובר בכל נשף שיהי', בין אם המדובר בנשף שבין השקיעה

ודאי לילה לרבי יהודה²⁰.

ג. בין השמשות לרבי יוסי

ומשך זמן שנמשך בין השמשות דרבי יוסי הוא מועט מאד²¹, דהיינו ערך ב' חלקי ששים משעה²² לבד, כי בשליש שעה משעות השוות אחר שקיעה

הנראית לבין השקיעה האמתית (ראה לעיל הערה 10), ובין אם המדובר בנשף שבין השקיעה הנראית לבין לילה לרבי יהודה (כאמור כאן), או לרבי יוסי (כאמור לקמן), ובין אם המדובר בנשף של עלות השחר (דלקמן הערה 92).

²⁰ אף שעדיין לא נראים הכוכבים, עד שתי דקות אחר כך, כדלקמן (הערה 24).

²¹ שבת (לד, ב): "רבי יוסי אומר בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו".

²² בגמרא אמרינן (לה, א): "בין השמשות דרבי יהודה לרבי יוסי כהנים טובלין בו". ומזה למד הרא"ש (פ"ב סי' כג) שאחרי סיום זמן בין השמשות אין מספיק זמן לטבילה לרבי יוסי, וכיון שזמן טבילה הוא מהלך נ' אמה, אם כן הוי בין השמשות דרבי יוסי מהלך מ"ט אמה אחרי סיום זמן בין השמשות דרבי יהודה. וכן נפסק בשו"ע"ר (סי' רסא ס"א): "זהו בין השמשות בכל מקום, והוא כדי מהלך ג' רביעי מיל (ועוד מ"ט אמות) קודם צאת ג' כוכבים בינונים" [אלא ששם מיירי לשיטת ר"ת, וכאן לשיטת הגאונים].

והנה לפי חשבון מהלך מיל ב-24 דקות, יהי מהלך נ' אמות 36 שניות. והיינו שבתוך מהלך נ' אמה מתחיל בין השמשות של רבי יוסי. ומה שקבע רבינו ששיעור ספיקו של רבי יוסי הוא 2 דקות הוא מדברי (הרמב"ם והחנוד ו)הסמ"ג דלקמן.

וביאר בקצות השלחן (ס"ק ז): "ומכל זה מוכח דג' רבעי מיל הוא ח"י מינוטין, ובין השמשות דרבי יוסי הוא משך ערך ב' מינוט אחר כך (או מינוט וחצי, ומופלג מבין השמשות דרבי יהודה ערך חצי מינוט, שהוא מ"ט אמה כמ"ש הרא"ש)".

אבל יותר מסתבר באופן הראשון, שבין השמשות דרבי יוסי נמשך לערך 2 דקות. וההוכחות לזה יתבארו בהערה הבאה, וההסבר בזה יתבאר לקמן (הערה 24).

האמיתית הוא ודאי לילה גם לרבי יוסי
 בארץ ישראל בימים השונים (כמ"ש
 בסמ"ג בהלכות תרומה²³).

²³ ל"ת רנז (וזה העת כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה).

והקשה על זה ב"בין השמשות" (עי' נא): "הסמ"ג (מ"ע לב) סבירא לי כהר"ת, אם כן באמרו כאן "עשרים דק אחר השקיעה", רוצה לומר אחר ג' מיל ורביע מן שקיעת עגול החמה".

ותירץ בקצות השלחן (ס"ק ז): "ואע"פ שהסמ"ג במ"ע ל"ב סבירא לי כשיטת ר"ת דבין השמשות מתחיל אחר ג' מילין ורביע אחר השקיעה, עכ"פ מוכח מיניי שמתחלת בין השמשות דרבי יהודה עד סוף בין השמשות דרבי יוסי הוא כשליש שעה, והוא הדין לשיטת הגאונים דבין השמשות מתחיל תיכף אחר השקיעה".

ובפרט שכפי הנראה הוציא הסמ"ג דברים אלו (כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה) מהרמב"ם ה"ל תרומות פ"ז ה"ב (בנוסח כתבי-יד), והרי הרמב"ם סבירא לי כשיטת הגאונים.

ואף שכתב על זה ב"בין השמשות" (עי' נא) שכת"י זה של הרמב"ם אינו בר סמכא, ולכן קבע הוא שזמן צאת הכוכבים הבינוניים הוא אחר כך (כדלקמן הערה 28). אבל ברמב"ם הוצאת פרנקל מאשרים גירסה זו מכתבי היד.

וכן הוא בחנוך (מצוה קעט): "בהערב שמש, ויראו ברקיע ג' כוכבים בינוניות, וזה העת הוא כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה".

וראה עוד בזה בסדור עם ציונים – רסקין (עי' תרצז-ח).

ד. צאת הכוכבים הבינוניים

שאז הוא זמן צאת ג' כוכבים²⁴ בינוניים²⁵

²⁴ שאז – אחרי סיום שתי הדקות של בין השמשות דרבי יוסי – הוא זמן צאת ג' כוכבים, כמבואר בגמרא שם (שבת לה, א): "הלכה כרבי יהודה ענין שבת והלכה כרבי יוסי לענין תרומה ... לחומרא ... כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה" (וראה לקמן הערה 94).

ומפרש רבינו שדברים אלו (כוכב אחד – שלשה לילה) הם בהמשך לדברי רבי יוסי, שלדעתו מתחיל בין השמשות בראיית שני כוכבים (שנים בין השמשות), ומסיים בשלושה כוכבים (שלשה לילה). וכן היא גם גירסת רבינו חננאל שם: "תניא נמי הכי רבי יוסי אומר כוכב אחד יום ב' בין השמשות ג' לילה (וכן הוא בהגהות הגר"א סי' רסא: "הכל אליבא דרבי יוסי"). ונתבאר ב"הזמנים בהלכה" ע' שסא. וראה גם אגרות קודש חי"א אגרת ג'שפז).

והיינו שההפרש בין כוכב שני לשלישי בימים השווים הוא לערך 2 דקות (ראה בטבלה שב"זמנים כהלכה" ע' לח. סדור עם ציונים – רסקין ע' תרצד), שהוא שיעור בין השמשות דרבי יוסי המבואר לעיל.

יוצא מכך, שלדידן דמספקינן אי כרבי יהודה או כרבי יוסי, בין השמשות הוא משקיעת החמה עד שיראו ג' כוכבים – 20 דקות (כדלעיל הערות 22-23).

²⁵ כמבואר בגמרא שם (לה, ב): "לא כוכבים גדולים ... ולא כוכבים קטנים ... אלא בינוניים". וכן הוא בשוע"ר (סי' רסא ס"א): "צאת ג' כוכבים בינוניים". וזהו עיקר זמן צאת הכוכבים מדינא.

אבל להלכה למעשה, יש להוסיף עוד כמה דקות, כדלקמן בסמוך: "וקריאת שמע של ערבית וכיוצא בהן ... לפי שאין אנו בקיאים בהם, לכך צריך להחמיר ... ובמוצאי שבת להוסיף אחר כך מעט מחול על הקדש".

והיינו כמבואר בשוע"ר (סי' רצג ס"א): "נוהגים שמאחרים תפלת ערבית במוצאי שבת כדי להוסיף מחול על הקודש, אבל עיקר יציאת השבת הוא משעת צאת ג' כוכבים קטנים, שאין אנו בקיאים בבינוניים, ומיד שיצאו ג' כוכבים קטנים היה מותר בעשיית מלאכה, אלא שצריך להמתין עד שיהיו ג' כוכבים עומדים רצופים במקום אחד ולא מפוזרים שזהו השיעור שצריך להוסיף מחול על הקודש ביציאת השבת".

ומקורו לענין שצריך לחכות לכוכבים קטנים, הוא ברבינו יונה (ברכות א, ב ד"ה והא): "אין הכל בקיאים בין גדולים לבינוניים, צריך ליזהר עד שיראו הקטנים, וכן במוצאי שבת צריך ליזהר ג"כ שלא לעשות שם מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים" (ראה לקמן הערה 30 שהוא מ"י בעל התוס'. וכעין זה מבואר בתוס' פסחים ב, א ד"ה והא קי"ל, בשם ר"י: "דאין אנו בקיאים בצאת הכוכבים").

ומקורו לענין תוספת מחול על הקדש במוצאי שבת, הוא ברמב"ן (פסחים נד, ב. תורת האדם אבלות ישנה, כתבי הרמב"ן מהדורת שעוועל ח"ב ע' רנג) ובר"ן (שבת טו, א סד"א אמר רבה): "איזו שעה יהא מוסיף והולך, יש לומר כענין שאמרו בירושלמי דברכות דגרסינן התם ובלבד דיתחמן תלתא כוכבים דדמיין כחדא כוכבתא, כלומר **רצופין במקום אחד**, היו מפוזרין אסור בעשיית מלאכה משום תוספת".

ועל פי חשבון אורך המעלות כתב רבינו כאן את שלושת הזמנים, וההלכות הקשורות בהם: "צאת ג' כוכבים בינונים ... ולפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיף לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה, ובמוצאי שבת להוסיף אחר כך מעט מחול על הקודש".

ולפי החשבון הוא – $5^{\circ}50'$ תחת האופק ההנדסי לכוכבים בינונים, ו- $6^{\circ}50'$ תחת האופק ההנדסי לכוכבים קטנים (כדלקמן הערה 47).

ואף שלא הזכיר כאן בפירוש את הכוכבים הקטנים, מכל מקום חילק כאן בין שלושת הזמנים האלה לענין ההלכות הקשורות בהם:

א) כוכבים בינונים – מעיקר הדין. ונתבאר לקמן הערה 46, שגם למעשה סגי בזה לתפלת ערבית. ויש אומרים ("בין השמשות" ע' סח-פב) דכן הוא גם לכל הדינים שהם מדברי סופרים, כמו: (א) סיום הצומות (חוץ מיום הכיפורים) אחרי צאת הכוכבים. (ב) ספירת העומר בלילה. (ג) הפסק טהרה עד אחרי צאת הכוכבים. (ד) טבילת נדה בלילה, וכיו"ב.

ב) כוכבים קטנים לענין קריאת שמע של ערבית – לפי שאין אנו בקיאים בהם (בבינונים). ויש אומרים (מנחת כהן מאמר שני פ"ה) שצריך לחכות לכוכבים קטנים אף לענין ברית מילה לתינוק שנולד בליל שבת, וכן נראית לכאורה דעת רבינו, כדלקמן הערה 37.

ג) למוצאי שבת צריך להוסיף על זה מעט – לתוספת שבת.

*

ולענין חשבון הזמנים שבהם לדעת רבינו, לכאורה יש לקבוע:

א) כוכבים בינונים – מעיקר הדין, כשמרכז השמש יורד לערך $5^{\circ}50'$ תחת האופק ההנדסי (כדלקמן הערה 28).

ב) כוכבים קטנים – לענין קריאת שמע של ערבית, כשמרכז השמש יורד לערך $6^{\circ}50'$ תחת האופק ההנדסי (כדלקמן הערה 47).

ג) יציאת השבת – כארבע דקות אחרי צאת הכוכבים לקריאת שמע הנ"ל (כדלקמן הערה 48).

והנה לפני כמה שנה בדק וראה הגרי"מ טוקצינסקי, אשר הכוכבים הקטנים נראים בירושלים בימים השונים כ-10 דקות אחרי הכוכבים הבינונים, ומסיק שזהו זמן יציאת השבת (שכולל גם את ההוספה מחול על הקודש, כלומר שלדעתנו זהו זמן ג' כוכבים קטנים רצופים במקום אחד). ולפי זה חישבו הספרים הדנים בזה (ראה ראה זמנים כהלכה ע')

מ, הזמנים בהלכה ע' תקכח), שלדעתנו יציאת השבת היא כאשר השמש $8^{\circ}30'$ תחת האופק (ראה לקמן הערה 45).

אמנם ב"הזמנים בהלכה" (ע' תקכ ואילך) הביא כמה שיטות בזה, ומסכם: "באופן כללי ניתן לומר, שברוב קהלות ארצות אירופה נע שיעור זמן מוצ"ש (ג' כוכבים קטנים ורצופים) כשמצב השמש בין 7.5 ל- 8.5 מעלות תחת האופק" [גם זה מיירי ביציאת השבת, וכולל גם את ההוספה מחול אל הקודש "ג' כוכבים קטנים ורצופים"].

והנה ההפרש בין זמן יציאת השבת שנתבאר לעיל כאן, ובין השיעור הגדול הנ"ל של $8^{\circ}30'$ הוא במקומותינו כמה דקות, כפי שאנו רואים בטבלה זו לירושלים, שבימים השונים ההפרש ביניהם הוא כ-4 דקות, ובאמצע הקיץ – כ-6 דקות.

מקום	תאריך	חצות היום והלילה	שקיעת החמה שבלוחות (גובה הים)	צה"כ (בינונים) מעיקר הדין $5^{\circ}50'$	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית $6^{\circ}50'$	יציאת השבת הוספת 4 דקות	מוצאי שבת לשיעור $8^{\circ}30'$
ירושלים	מרץ 20	11:47	5:51	6:13	6:18	6:22	6:26
ירושלים	יוני 21	12:41	7:48	8:15	8:20	8:24	8:30

והיינו שבירושלים, משך הזמן שמשקיעת החמה (שבלוחות, שבגובה הים) ועד צאת הכוכבים:

(א) לצאת הכוכבים הבינונים – מעיקר הדין – בימים השונים הוא 22 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 27 דקות.

(ב) לצאת הכוכבים הקטנים – לקריאת שמע – בימים השונים הוא 27 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 32 דקות.

(ג) לענין מוצאי שבת – בימים השונים הוא 31 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 36 דקות.

(ד) לדעה שהוא $8^{\circ}30'$ מעלות – בימים השונים 35 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 42 דקות.

וקרוב לזה הוא בטבלה לניו-יורק, שבימים השונים ההפרש ביניהם הוא כ-4 דקות, ובאמצע הקיץ – כ-7 דקות.

מקום	תאריך	חצות היום והלילה	שקיעת החמה שבלוחות	צה"כ (בינונים) מעיקר הדין $5^{\circ}50'$	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית $6^{\circ}50'$	יציאת השבת הוספת 4 דקות	מוצאי שבת לשיעור $8^{\circ}30'$
ניו-י.	מרץ 20	1:03	7:08	7:35	7:40	7:44	7:48
ניו-י.	יוני 21	12:58	8:31	9:04	9:10	9:14	9:21

והיינו שבני.י., משך הזמן שמשקיעת החמה (שבלוחות) ועד צאת הכוכבים:

(א) לצאת הכוכבים הבינוניים – מעיקר הדין – בימים השונים הוא 27 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 33 דקות.

(ב) לצאת הכוכבים הקטנים – לקריאת שמע – בימים השונים הוא 32 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 39 דקות.

(ג) לענין מוצאי שבת – בימים השונים הוא 36 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 43 דקות.

(ד) לדעה שהוא 8°30' מעלות – בימים השונים 40 דקות, ובאמצע הקיץ עולה עד 50 דקות.

ובנוגע למעשה מבואר באגרות קודש (חי"ז אגרת ו'ערב): "מה שראיתי נוהגים כאן, בני.י. הוא לחכות לערך חמשים רגעים לאחר השקיעה, אבל מובן שאיני אחראי בזה". והיינו כפי שרואים בטבלה שלפנינו, שלפי הלוחות המאחרות עד 8°30' תהי' יציאת השבת באמצע הקיץ – כ-50 דקות אחרי השקיעה. ועל זה כותב, שאינו אחראי לומר שצריך להחמיר כנוהגים כן, אבל גם לא שלל שיטה זו.

שוב העיר המזכיר הרי"ל שי' גרונר (הערות ובאורים גליון איסב ע' 73): "כ"ק אדמו"ר נשיא דורנו אמר לי כמה פעמים: זמן קריאת שמע של ערבית, הן בימי החורף והן בימי הקיץ, הוא 36 דקות אחרי השקיעה, זמן יציאת השבת – 43 דקות אחרי השקיעה".

והוא כנראה כדי להשוות המדות בין הימים השונים לימי הקיץ, ולהחמיר קצת יותר לענין שבת מאשר לענין קריאת שמע של ערבית. וכפי שמבואר גם כאן בסדר הכנסת שבת "להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה. ובמוצאי שבת להוסיף אחר כך מעט מחול על הקדש", דהיינו כיון שבאמצע הקיץ הוא "שעה שלימה אחר השקיעה", לכן יש להחמיר כן, מחוסר ידיעה להמון עם, גם במשך כל ימי הקיץ.

ומזה רואים, שאף לענין שבת לא החמיר עד כדי 8 וחצי מעלות אחרי השקיעה (דהיינו באמצע הקיץ עד 50 דקות אחרי השקיעה), אלא הסתפק ב-43 דקות אחרי השקיעה (שכן הוא לשיטת רבינו הזקן שנתבארה כאן – באמצע הקיץ). ולערך כך הי' נהוג תמיד ב-770 לענין התפלה במוצאי ש"ק.

ומכל מקום יש הנוהגים להחמיר במוצאי שבת עד 8 וחצי מעלות, דהיינו בימים השונים – 40 דקות אחר השקיעה, ובאמצע הקיץ – 50 דקות אחר השקיעה (ראה לקמן בסוף הספר, מה שכתבו בזה הרב יהורם שי' אולמן והרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק סעיף ט).

בארץ ישראל בימים אלו²⁶, וגם בכל החורף כמעט²⁷. דהיינו שאז כשהרקיע בטהרתו והאוויר זך נראים אז ג' כוכבים

וכל זה הוא בעירינו נ.י. אמנם במקומות הצפוניים יותר מתרבה שיעור ההפרש ביניהם, כפי שאנו רואים בטבלה זו לעיר מוסקבה, שבימים השונים ההפרש ביניהם הוא כ-7 דקות, ובאמצע הקיץ – כ-22 דקות.

מוצאי שבת לשיעור	מוציאת השבת הוספת 4 דקות	צה"כ (קטנים) לק"ש ערבית 6°50'	צה"כ (בינונים) מעיקר הדין 5°50'	שקיעת החמה שבלוחות	חצות היום והלילה	תאריך	מקום
8°30'	8:31	8:27	8:20	7:45	1:37	מרץ 20	מוסקבה
11:59	11:37	11:33	11:18	10:18	1:31	יוני 21	מוסקבה

והיינו שבימים השונים יהי שיעור 8°30' – 53 דקות אחר השקיעה, ובאמצע הקיץ – שעה ו-41 דקות אחר השקיעה.

ובזה הורו כמה מרבני אנ"ש, אשר במדינות הצפוניות, כמו מוסקבה, פטרבורג, הלסינקי, שטוקהולם וכיו"ב, אין סיבה להחמיר יותר מהמבואר כאן לשיטת רבינו, שהרי:

(א) אין שם כל כך מנהג להחמיר בזה.

(ב) חומרה זו גורמת שם לדחות את יציאת השבת קרוב לחצי שעה.

(ג) יציאת השבת שם היא בסמיכות לחצות לילה, וכל חומרה בזה היא שעת הדחק גדול.

²⁶ = בימים השונים (היינו שבארץ ישראל בימים השונים נראים שלושה כוכבים בינונים כ-20 דקות אחרי השקיעה האמיתית).

²⁷ כדלקמן סעיף ה, שבאמצע החורף הוא מעט יותר מאשר בימים השונים.

בינונים לזכי הראות²⁸, מהאצטגנינין²⁹

²⁸ הוקשה לרבינו, שהרי גם ג' רבעי מיל (של בין השמשות דרבי יהודה) אחרי השקיעה בארץ ישראל בימים השונים, עדיין אין הכוכבים הבינונים נראים (ראה לקמן הערה 94, שכל הקשה ב"מנחת כהן" מאמר א סוף פ"ז).

וכשם שהקשה לקמן (בסוף סדר הכנסת שבת) על שיטת רבינו תם שהיא נגד החוש (כי בזמן צאת ג' כוכבים של ר"ת "נראה בעליל שהרקיע הוא מלא כוכבים, ולא ג' כוכבים בלבד"), כך יוקשה על שיטת הגאונים (שבזמן צאת הכוכבים עדיין אין הכוכבים הבינונים נראים).

ועל זה מבאר בכל המשך סדר הכנסת שבת שלפנינו :

א) ג' רבעי מיל אלו אינם לפי חשבון מהלך מיל של 18 דקות, אלא לפי חשבון מהלך מיל של 24 דקות (כדלעיל הערה 16), יוצא אם כן שג' רבעי מיל הם 18 דקות (משא"כ לדעת הסוברים דהיינו ג' רבעי מיל של מהלך 18 דקות, שהם 13 וחצי דקות אחרי השקיעה, יוקשה על הגאונים מהמציאות).

ב) זמן צאת הכוכבים אינו בתום 18 הדקות של בין השמשות דרבי יהודה, אלא בתום 2 דקות של בין השמשות דרבי יוסי (כדלעיל הערה 22), והיינו 20 דקות אחרי תחלת זמן בין השמשות דרבי יהודה (משא"כ לדעת הסוברים שצאת הכוכבים הוא מיד אחרי 18 דקות מהשקיעה, יוקשה על הגאונים מהמציאות).

ג) בין השמשות דרבי יהודה אינה מתחלת מיד אחרי השקיעה הנראית, אלא אחר השקיעה האמיתית (כדלעיל הערה 18). דהיינו קרוב ל-23 דקות אחרי השקיעה הנראית (כדלעיל הערה 10), ורק אחר כך בא בין השמשות דרבי יוסי (משא"כ לדעת הסוברים שבין השמשות דרבי יהודה מתחיל מיד אחרי השקיעה הנראית, יוקשה על הגאונים מהמציאות).

ד) אחרי בין השמשות דרבי יוסי נראים ג' כוכבים בינונים "כשהרקיע בטהרתו והאור זך ... לזכי הראות" (משא"כ לדעת הסוברים שצאת הכוכבים הוא כשג' כוכבים בינונים נראים לכל אדם ביום הרגיל, יוקשה על הגאונים מהמציאות).

ומחמת הקושי הזה (לאילו שלא קיבלו את קביעת רבינו בפרטים אלה), יש הרוצים לומר (ראה באריכות "בין השמשות" להגרי"מ טוקצינסקי ע' כט ואילך), ששיעור צאת הכוכבים דרבי יוסי מופלג משיעור ג' רבעי מיל של רבי יהודה, שאז באמת יכול כל אדם לראות ג' כוכבים בינונים בשמים. ואחרי רוב הצפיות בכוכבים באיזור ירושלים, מסיק שם (ע' מט וע' נא וע' סו), שבימים השונים רואים את הכוכבים הבינונים 22 דקות אחר השקיעה.

והיינו בירושלים שהיא שוכנת בהר, ואילו בארץ המישור (כמו איזור תל אביב המקביל לירושלים) רואים את הכוכבים הבינונים 26 דקות אחרי

השקיעה (ראה "הזמנים בהלכה" ע' תקטו), משום שהשקיעה קודמת שם ואילו צאת הכוכבים נשאר שוה, שההפרש בין ארץ המישור להרים הוא רק לענין שקיעת החמה, ולא לענין ראיית הכוכבים. והטעם בזה הוא כי ראיית הכוכבים תלויה בחשכת כיפת הרקיע, והיא אינה משתנית מעמידתם האדם על ההר (ראה "הזמנים בהלכה" ע' נג. "זמנים כהלכתם" ע' קפא. הערות התמימים ואנ"ש – 770 גליון רסו ע' 57, וש"נ).

נראה לקמן בסוף הספר מה שכתב בזה הרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק (סעיף ז). והכוונה בזה היא כמובן להרי ירושלים שאין הר במערב המסתיר על אור השמש בעת השקיעה, כדלעיל הערה 10, קרוב לסופה].

יוצא אם כן שלדעתו, בין השמשות דרבי יהודה היא 18 דקות אחרי השקיעה הנראית, ובין השמשות דרבי יוסי שהיא כהרף עין, הנה בהרי ירושלים היא 4 דקות אחרי בין השמשות דרבי יהודה, ובארץ המישור היא 8 דקות אחרי בין השמשות דרבי יהודה.

ולפי חשבון זה יוצא שזמן צאת הכוכבים הבינוניים הוא כאשר השמש יורדת לערך $6^{\circ}15'$ תחת האופק (ראה "הזמנים בהלכה" ע' תקטו).

אבל רבינו הביא לעיל מדברי הפוסקים, אשר צאת הכוכבים הוא 20 דקות אחרי השקיעה האמיתית (כדלעיל הערה 23). וכבר נתבאר לעיל (הערה 10) דהיינו פחות מ-23 דקות אחרי השקיעה הנראית בארץ ישראל בימים השונים. ולכן ביאר, אשר בזמן הזה נראים ג' כוכבים בינוניים "כשהרקיע בטהרתו והאוויר זך ... לזכי הראות". וכן ביאר ב"הזמנים בהלכה" (ע' תקיד), שזמני ראיית ג' כוכבים בינוניים שקבע הגר"מ טוקצינסקי הם "שיעור הנראה לעין כל אדם, ולא לבקיאים בלבד".

ולפי זה חישבתי בקוני נש"ק ח"ב (הערה 7 והערה 12) שזמן השקיעה האמיתית הוא כשהשמש יורדת $1^{\circ}35'$ תחת האופק (פחות מ-3 דקות אחרי השקיעה הנראית), וזמן צאת הכוכבים הבינוניים הוא כשהשמש יורדת $5^{\circ}50'$ תחת האופק (20 דקות אחרי השקיעה האמיתית).

*

והנה ב"זמני היום בהלכה" חישב הזמנים לפי דעת רבינו, שזמן צאת הכוכבים הבינוניים בארץ ישראל בימים השונים הוא 24 דקות אחרי השקיעה הנראית. והיינו כשהשמש יורדת 5.95° תחת האופק (בחישוב עשרוני, שהם $5^{\circ}57'$ תחת האופק). אשר לפי זה יוצא אצלו בטבלאות שם, שבאיזור לאזני-לאדי ($54^{\circ}45'$ רוחב) בימים השונים, צאת הכוכבים הבינוניים הם 36 דקות אחרי השקיעה הנראית (וכן הקשה עליו ב"הזמנים בהלכה" ע' תקיג). אבל כבר נתבאר לעיל (הערה 10), שלדעת רבינו השקיעה האמיתית בארץ ישראל בימים השונים היא פחות מ-4 דקות, כי השקיעה האמיתית היא כשהשמש יורדת לערך $1^{\circ}35'$ תחת האופק, וצאת הכוכבים היא כשהשמש יורדת לערך $5^{\circ}50'$ תחת האופק.

הבקיאים בגודל גוף הכוכבים כולם ברקיע (וכמ"ש בתשו' מהר"ם בן ברוך בשם ר"י³⁰) ובגודל אורם, ויודעים שאלו ג' הנראים להם הם בינונים בגודל גופם

ובאמת ביאר ב"זמני היום בהלכה" (עי' לז), שעל פי התצפיות נראה שאפשר לראות בימים השונים בארה"ק ג' כוכבים בינונים גם לפני זה. ומחלק בין ימים השונים בניסן לבין ימים השונים בתשרי (מחמת שינוי מעמד המזלות ברקיע), וכן מחלק בין אם המביט יודע איפה יופיע הכוכב אז, ואז יראנו בקושי גדול, או שיראנו אף בלא טורח כל כך.

ומכל זה מובנים דברי רבינו, שזמן ראיית הכוכבים לזכי הראות באויר זך הוא (בממוצע) 20 דקות אחרי השקיעה האמיתית, בימים השונים בארץ ישראל.

²⁹ כאן מתחיל לבאר הטעם שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים (כדלקמן הערה 45), כי רק האצטגנינין בקיאים להכיר בין הכוכבים הבינונים לבין הכוכבים הגדולים (כדלקמן הערה הבאה).

³⁰ מה שהובא לעיל (הערה 25) מרבינו יונה: "אין הכל בקיאים בין גדולים לבינונים, צריך ליזהר עד שיראו הקטנים", נתבאר בתשובת ר"י בעל התוספות, שבשו"ת מהר"ם מרוטנברג (פראג, ס"י ר"ט). ראה שם סוס"י רכ שחותם על שניהם: יצחק בר שמואל. וכן הועתקה תשובה זו ב"אור זרוע" ח"ב ס"י קב, ובמרדכי רמז רצב, בשם הר"י):

"ואפילו אין אנו בקיאים בקטנים ... לכל הפחות יחשב אותם כבינונים וג' מהן לילה. ואין נראה לומר דכוכבים קטנים דקאמר לסמוך עליהם ... דוקא לבקיאים בשמות הכוכבים קטנים ויודעים מקום קביעותם מהני אבל שאינם מכירים אותם לא".

הרי שאין הכל בקיאים בכוכבים הבינונים בשמותיהן, ויש לחשוש שמא הם גדולים. ולכן יש ליזהר עד שיראו את הקטנים, ובזה סגי אע"פ שאין מכירים אותם בשמותיהם. אבל מעיקר הדין סגי לאצטגנינים הבקיאים בהם ובשמותיהם – אף בכוכבים בינונים (וב"אורות חיים" (עי' קכב) הסיע הדברים בפירוש אחר, ולכן תמה על רבינו בחנם).

את זה כותב רבינו כאן – כהקדמה למה שכותב אחר כך "ולפי שאין אנו בקיאים בהם, לכך צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה", דהיינו כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים לכך צריך להחמיר עד ראיית הכוכבים הקטנים – שעה שלימה אחר השקיעה. ועל זה כותב כאן (בסמוך): "והקטנים מהם בגופם או באורם אינן נראים עד לאחר זמן מה". ויתבאר לקמן הערה 45.

ברקיע וגם באורם (וכמ"ש הרמב"ם בפ"י המשנה³¹). והם אינם נראים לעולם לפני שקיעה האמיתית. משא"כ בגדולים מהם בגופם או באורם, שנראים לפעמים לפני שקיעה האמיתית³² כשהאור זך. והקטנים מהם בגופם או באורם אינן נראים עד לאחר זמן מה³³, יותר משליש שעה אחר שקיעה האמיתית. ומה שנראים לפעמים כוכבים קטנים מאד מקודם לשליש שעה אחר השקיעה בארץ ישראל (וכפי ערך זה במדינותינו³⁴), הם באמת גדולים ברקיע, אלא שלמראית

³¹ ספ"ב דשבת (בתרגום של הוצאת קאפח, ובנוסח המועתק בפירוש מהרלב"ח לקידוש החדש פ"ב ריש ה"ט) "אחר ביאת השמש עד שיראו ג' כוכבים בינונים בגודל ובאורה הוא זמן בין השמשות".

³² כמבואר בגמרא (לה, ב): "אמר רבי יוסי בר אבין לא כוכבים גדולים הנראין ביום ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה אלא בינונים". וביאר ב"זמני היום בהלכה" (ע' לו) שרק כוכבי לכת אפשר לראותם לפעמים קודם שקיעת החמה, והם הנקראים כוכבים גדולים. ואילו בין כוכבי השבת יש כוכבים בינונים – שנראים במשך שליש שעה זו, ויש כוכבים קטנים אשר "אינן נראים עד לאחר זמן מה, יותר משליש שעה אחר שקיעה האמיתית".

³³ ולא פירש כאן כמה הוא "לאחר זמן מה". ונתפרש יותר לקמן (סעיף ו): "בק"ץ ... עד שעה שלימה אחר השקיעה" [במדינותינו]. ויבואר לקמן הערה 45.

³⁴ שבאיזור לאזניא-לאדי הוא חצי שעה אחר השקיעה (כדלקמן סעיף הבא).

עינינו נראים קטנים (כמ"ש בתשו' ר"י במהר"מ ב"ב שם³⁵, והובאה ב"י ביו"ד סי' רס"ב³⁶. ודלא כש"ך³⁷, שלא עיין שם,

³⁵ "שהיו קטנים מאד, אע"פ שיש לומר שאם הי' לילה הי' נראה גדולים ביותר".

³⁶ ד"ה כתב המרדכי.

³⁷ בתשובת ר"י בעל התוספות (שבשו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם):

"על הבן הנולד סמוך לחשיכה והי' נראה יום, והיו נראים כוכבים קטנים מאד, נראה לי [שאינן לחשוש לומר שהוא עדיין יום, ולמול ביום השמיני מאותו יום] כי יש לסמוך על הכוכבים ולספק לכל הפחות [שמא הוא כבר לילה], ולמול למחרת [שהוא יום ספק תשיעי], כיון שלא הי' למחרת לא יו"ט ולא שבת [שאז הי' צריך לדחות המילה עד היום הספק עשירי], אע"פ שהיה הרקיע מזהיר כיום ... ואפילו אין אנו בקיאים בקטנים [שאם כן הי' מקום לכאורה לומר שהוא עדיין יום, והכוכבים שנראו הם גדולים שנראים גם ביום, ויהי' אפשר למולו בשמיני] ... לכל הפחות יחשב אותם כבינונים וגם מהן לילה [אף אם נאמר שכוכבים קטנים אלו הם בינונים, הרי גם בג' כוכבים בינונים הוא לילה] ... ואם לאלתר סמוך להוצאת ראש הולד חוץ לפרוזדור ראו הכוכבים ... אין להם אלא מה שעינים רואות [לומר שהוא ודאי לילה] ויהא נימול לשמונה אפילו יארע בשבת".

הרי שתוכן המשך דבריו הוא, שאפילו אם אין אנו בקיאים בכוכבים קטנים, ויש לחוש שהם בינונים, מכל מקום אין לחוש (שהם גדולים שאפשר לראותם קודם שקיעת החמה), אלא בבינונים שנראים רק אחר השקיעה. ולכן אין למול אותו בשמיני מהיום שנולד, אלא בתשיעי. ואם נראה להם שראו את הכוכבים בשעת הלידה ממש, ימולו אותו בתשיעי ואפילו בשבת, כי גם כוכבים בינונים ודאי לילה הוא.

ועל פי זה נפסק בשו"ע (יו"ד סי' רסב ס"ה): "אם נולד כשהיו נראים ברקיע כוכבים קטנים מאד יש לסמוך על הכוכבים לספק למול למחרת, כיון שלא היה לא שבת ולא יום טוב, ואע"פ שהיה הרקיע מזהיר כעין אורה של יום".

ופירש הש"ך שם (ס"ק ט): דוקא משום שהם קטנים מאד אין לסמוך אליהם למול בשבת, אבל בכוכבים בינונים בסעיף שאחר זה יש לסמוך עליהם למול אפילו בשבת".

והיינו מ"ש שם אחר זה (ס"ו): "אם לאלתר כשהוציא הולד ראשו חוץ לפרוזדור נראו ג' כוכבים בינונים יש לסמוך עליהם שהוא לילה, אפילו הוא למחר שבת".

רק בבית יוסף³⁸).

ה. זמן צאת הכוכבים במשך חדשי השנה ובמדינות אלו³⁹ זמן צאת ג' כוכבים

וע"ז כותב רבינו, שבתשובת ר"י בעל התוספות כתוב אדרבא, שאת הכוכבים הבינונים רואים בסיום בין השמשות, ואילו את הכוכבים הקטנים רואים רק אחר כך. אלא שכיון שאין אנו בקיאים בקטנים, חוששים שהם גדולים בגופם או באורם, ולכן נראים בסוף בין השמשות. ועד"ז דחה את דברי הש"ך בשו"ת שאילת יעב"ץ (ח"ב סי' צו).

*

והנה נחלקו הפוסקים, אם גם לענין בן שנולד בליל שבת צריך לחכות עד שנראים ג' כוכבים קטנים (כמו לענין קריאת שמע של ערבית, כדלעיל הערה 25), או סגי בכוכבים בינונים (כנזכר בשו"ע יו"ד סי' רסב ס"ו). וכתב המנחת כהן (מאמר שני פ"ה): "לענין קריאת שמע של ערבית כתבו הפוסקים שזמנה מזמן יציאת שלשה כוכבים קטנים ... ואם כן קל וחומר לענין שבת החמורה, שאם נולד תינוק בערב שבת סמוך לחשיכה שאינו נימול בשבת הבאה אלא אם כן היו נראים ברקיע ג' כוכבים קטנים".

אבל ביד הקטנה (פ"ה מהל' מילה, במנחת עני ס"ק יג): "דבקריאת שמע דאורייתא החמירו בה, כי מאי איכפת לן בכך להחמיר ולהמתין עוד קצת, אבל גבי מילה אם נחמיר בזה שהוא באמת לילה גמור מן הדין ולספק בה יצא הדבר לתקלה כי נדחה אותו ליום שאחר שבת ובאמת מילה בזמנה יותר חמור משבת שהרי באמת מילה בזמנה דוחה שבת". וכן מסיק ב"בין השמשות" (ע' סו).

אמנם מדברי רבינו, שדחה דברי הש"ך מחמת תשובת הר"י בעל התוספות הנ"ל, אשר בה נתבאר שגם לענין מילה בשבת חוששים שלא בקיאים בין בינונים לגדולים, ורק בקטנים כתב שאין לספק שמא היו גדולים. נראה לכאורה אם כן, שגם לענין תינוק שנולד בליל שבת צריך לחכות עד ליציאת כוכבים קטנים.

וכמדומה שכן פוסקים רוב רבני דורינו, לחכות עד ליציאת כוכבים קטנים לענין מילה בשבת.

³⁸ שלא העתיק (בבית יוסף) את כל התשובה הנ"ל של הר"י בעל התוספות; רק את חלקה העתיק מתוך המרדכי (שבת רמז רצב, ועל פיה פסק כנ"ל בשלחן ערוך ס"ה), ואת חלקה מתוך הגהות מיימוניות (הל' מילה פ"א אות ח, ועל פיה פסק כנ"ל בשלחן ערוך ס"ו).

³⁹ רוסיה הלבנה ופולין, שבהן היי עיקר מושב היהודים באותה תקופה.

בינונים בימים השוים הוא בכמו חצי שעה בקירוב אחר שקיעה האמיתית, שהן ל"ד⁴⁰ חלקי ששיים בקירוב אחר שקיעה הנראית בליל צח שהאזיר זך, וכן בכל החורף כמעט (שבמרחשון של חדשי החמה פוחת מעט מתשרי שנראים אז ג' כוכבים בכחצי שעה אחר שקיעה הנראית, ובטבת עודף מעט על תשרי, ובאדר חוזר ופוחת מעט כבמרחשון, ובניסן חוזר להיות בשוה עם תשרי. עיין

ועיקר הכוונה היא, כנראה, לאיזור לאזניא-לאדי (54°45' רוחב), שבו היי גר רבינו.

[בקצות השלחן (הערה ח) כתב שהכוונה לרוסיא הצפונית; אבל לא מסתבר לומר שהכוונה לאיזור עיר לענינגראד, שהיא 60° רוחב, שהרי עיקר מושב היהודים בימים ההם היי ברוסיא הלבנה ובפולין, ולא ברוסיא הצפונית].

ואף שיש מקום לומר שעיקר הכוונה היא למרכז רוסיא הלבנה (המקבילה גם למדינת פולין), שהם לערך 53° רוחב. מכל מקום נראה שעיקר החישובים הם לפי איזור לאזניא-לאדי (54°45' רוחב), שהרי רבינו כותב כאן שמהשקיעה האמיתית עד צאת הכוכבים נמשך בארץ ישראל בימים השוים בכדי כ' מינוטין, ובמדינותינו בכמו חצי שעה, וחשבון זה מתאים יותר לרוחב העיירות לאזניא-לאדי [שאם בארץ ישראל (31°47' רוחב) בימים השוים יעברו 20 דקות מהשקיעה האמיתית (1°35' תחת האופק) עד צאת הכוכבים (5°50' תחת האופק), אזי באיזור לאזניא-לאדי (54°45' רוחב) יעברו לערך 30 דקות מהשקיעה האמיתית עד צאת הכוכבים].

⁴⁰ כיון שבמקום מושב רבינו (איזור לאזניא-לאדי ברוסיא הלבנה) השקיעה האמיתית היא 4 דקות אחרי השקיעה הנראית (כדלעיל הערות 8; 10).

בספר אילים במעין חתום⁴¹).

ו. צאת הכוכבים ליציאת שבת וקריאת שמע
 ופסקו בגמרא⁴² הלכה כרבי יוסי
 לחומרא, כמו ביציאת שבת⁴³, וקריאת
 שמע של ערבית⁴⁴ וכיוצא בהן, שאינו
 ודאי לילה עד צאת הכוכבים הבינונים
 בגודל גופם ברקיע ובאורם.
 ולפי שאין אנו בקיאים בהם⁴⁵, לכך צריך

⁴¹ תמר סד: הקטן שבנשפים ... עומד בנקודה שבין מאזנים [תשרי של חדשי חמה] לגדי [טבת של חדשי חמה], ששם היותר קטן, ומשם שב להתוסף ... הנשף שהוא י"ח מעלות". וראה שימת עין ע"י 16 (שחישוב זה הוא בנשף הגדול של 18 מעלות, משא"כ בנשף הקטן של צאת הכוכבים, שהוא פחות מ-6 מעלות, אזי יוקטן הנשף הקצר בפחות זמן ויהי יותר קרוב לתקופת תשרי). וראה לעיל (הערה 17).

⁴² לה, א: "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן הלכה ... כרבי יוסי לענין תרומה ... לחומרא ... דלא אכלי כהנים תרומה עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי".

ונתבאר לעיל (הערה 24), שסיום בין השמשות דרבי יוסי הוא ביציאת גי כוכבים בינונים.

⁴³ בתוסי' שם (לה, ב ד"ה אלא לענין אכילה): "הקשה ה"ר פורת דבשבת גופיה הוה מצי למינקט הלכה ... כרבי יוסי במוצאי שבת ... ונראה לר"י דניחא ליה לאשמועינן רבותא ... אפילו בתרומה דקיל משבת, או בתרומה דרבנן, מחמיר רבי יוסי דלא אכלי כהנים עד דשלים בין השמשות דידיה".

⁴⁴ כדלעיל (הערה 42) דאמרינן הכי בגמרא לענין אכילת תרומה. ובמשנה ריש ברכות: "מאימתי קורין את שמע בערבין משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן".

⁴⁵ נתבאר הפירוש לעיל הערה 25, שכיון שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים, צריך להחמיר לענין קריאת שמע של ערבית, ולחכות עד ראיית הכוכבים הקטנים, כפי שנפסק בשו"ע"ר סי' רצג ס"א.

וכדי לבאר זאת הקדים רבינו וכתב:

(א) ראיית והכרת ג' כוכבים בינונים אפשרית רק אצל "האצטגנינין הבקיאים בגודל גוף הכוכבים כולם ברקיע. הרי שאדם הרגיל אינו בקי בכוכבים בינונים.

(ב) "כמ"ש בתשוי מהר"ם בן ברוך בשם ר"י", שם כתב ר"י בעל התוס'פות, שאפשר לטעות בכוכבים בינונים – שמא הם גדולים, ורק בכוכבים קטנים אי אפשר לטעות (ראה לעיל סוף הערה 30).

(ג) אשר הכוכבים "הקטנים מהם בגופם או באורם אינן נראים עד לאחר זמן מה, יותר משליש שעה אחר שקיעה האמיתית".

(ד) ועל פי כל זה מסכם כאן, "ולפי שאין אנו בקיאים בהם, לכך צריך להחמיר" ולחכות עד שיראו כוכבים "קטנים מהם" – "עד שעה שלימה אחר השקיעה".

ויתבאר לקמן (הערה 47) שלפי החשבון נראה שצריך להוסיף מטעם זה מעלה אחת נוספת, דהיינו שכוכבים בינונים נראים כשהשמש יורדת לערך $5^{\circ}50'$ תחת האופק, וכוכבים קטנים נראים כשהשמש יורדת $6^{\circ}50'$ תחת האופק. כלומר הוספה של 5 דקות בארץ ישראל בימים השונים, והוספה גדולה יותר באמצע הקיץ ובארצות הצפוניות.

ועוד הצריך לחשוש, שמא לא ידעו האנשים את מקום רוחב השמש המדויק בכל יום מימי הקיץ, ולכן החמיר להשוות המדות, שגם בתחלת ובסוף הקיץ צריך להחמיר מספק כמו באמצע הקיץ – "עד שעה שלימה אחר השקיעה".

וכן נתפרש לקמן (סעיף ז, והערה 62) לאידך גיסא, שגם באמצע הקיץ צריך להחמיר מספק כמו בתחלת ובסוף הקיץ, כיון ש"חסרון ידיעה בזה אינו נקרא ספק בזה".

*

ועל זה כתבתי בקונטרס נש"ק ח"ב (הערה 13), אשר בתקופתינו שמחשבים ומדפיסים לוחות זמני צאת הכוכבים לפי מעלות התרחקות השמש מהאדם, לכאורה אפשר לסמוך על הסימן העיקרי הנ"ל – לפי חשבון 20 דקות אחרי השקיעה האמיתית בארץ ישראל בימים השונים.

אמנם בקיצור הלכות מילואים (ע' קב הערה 44) חלק עלי, והוכיח מדברי רבינו כאן, שאף אם מחשבים את זמן צאת הכוכבים לפי חשבון המעלות, יש להחמיר לענין קריאת שמע של ערבית עד זמן ראיית ג' כוכבים קטנים. ועוד ציין בסדור עם ציונים – רסקין (הערה 34) לכמה הדנים בזה. וכן הביא סברה זו ב"זמנים כהלכתם" (בורשטין) ע' כ.

שוב נראה לי כדבריו, שהרי בכל המשך דברי רבינו כאן מבאר כמה חישובי זמנים (הבנוים על חשבון המעלות), ולמרות זאת כותב "ולפי שאין אנו בקיאים בהם לכן צריך להחמיר ... עד שעה שלימה אחר השקיעה". הרי שגם בזמנינו יש להחמיר עד ראיית כוכבים קטנים. והיינו כיון שאחרי שנפסק שצריך להחמיר כיון שאין אנו בקיאים, אם

כן גם עלינו חלה חומרה זו לחכות לכוכבים קטנים.

וכפי שנתבאר בשו"ת רבינו (סי' מה): "לדין דלא קים לן בשיעורא דרבנן בעו"ה, אין אתנו יודע עד מה במקומותינו לומר קים לי בשיעורא דרבנן. ובפרט דשבת לכל מסורה, ליודעים ולשאינם יודעים, ולמדים זה מזה להקל שלא כדת".

ומה גם, שאחרי כל החישובים לפי המעלות ואחרי כל הלוחות המדויקים, עדיין יש הרבה סיבות לאי דיוק בזמן צאת הכוכבים (כמבואר בקונטרס נש"ק ע' 15. וב"זמני היום בהלכה" ע' מא), ועדיין יש יסוד גדול לומר "שאינן אנו בקיאים בהם" ו"לכך צריך להחמיר" לחכות עד זמן צאת הכוכבים הקטנים, שהרי:

(א) בדרך כלל נרשמות בלוח רק הדקות, ולא השניות. הרי שתמיד יש אי דיוקים של עד כחצי דקה לכל צד.

(ב) בדרך כלל הלוחות נקבעים למרכזה של כל עיר. ואילו בשאר המקומות שבעיר יש שינויים קלים.

(ג) כדי שלא יצטרכו לעשות לוח זמנים מיוחד לכל עיר, רגילים לעשות לוחות כלליים לכל מעלה ומעלה לרוחב קו המשוה (ואחר כך מן הצורך לתקן הזמן לפי השעון ההסכמי שבכל עיר). ומאחר שלא עשו לוח מפורט אלא לכל מעלה, הרי ישנם עדיין המקומות שבין המעלות, שיקשה עליהם החשבון.

(ד) הטבלאות הנפוצות נקבעות בדרך כלל רק לשנת חמה אמצעית (של מחזור 4 שנים). ואילו בשאר השנים יש שינויים קטנים.

(ה) יש לוחות כלליים יותר, שנחשבו בהם הזמנים רק לאחד מימי השבוע, ואילו בשאר ימי השבוע יש שינויים קטנים.

(ו) הטבלאות הנפוצות נקבעות לזמן חצות האמיתי שבכל יום ויום, נחשבו לשעת חצות לילה, ואם כן זה אינו מספיק לנו לחשב זמני השקיעה (לערך 18 שעות מאוחר יותר).

(ז) הטבלאות הנפוצות נקבעות לחצות האמיתי במקום 0 מעלות אורך, ואילו עד שמגיע החצות לעיר כנ"י. עוברות עוד 5 שעות.

(ח) מזג האוויר פועל שינויים בשבירת הניצוצות, וזה גורם לשינויים בזמן המדויק של שקיעת החמה (הנראית והאמיתית).

מחמת כל הנ"ל ברור לכאורה, שגם כשמחשבים את הלוחות לפי חשבון המעלות, עדיין יסוד גדול לומר "שאינן אנו בקיאים בהם" ו"לכך צריך להחמיר" לחכות עד זמן צאת הכוכבים הקטנים.

ואף שיש מי שיכול להגיע לרמת דיוק גבוהה, אבל לא המון עם. וגם בזמן רבינו כותב שיש אצטגנינים שיכולים לבוא לדיוק, אבל לא המון עם, ועל זה אמרו "לפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר".

ואם לא נקבע את הזמן לפי המינימום הוספה שמחשב כאן אדמו"ר הזקן (שעה שלימה לאמצע הקיץ – כיון שאין אנו בקיאים), לא נמצא

להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית⁴⁶ עד שעה שלימה אחר

דינו ורגלינו, כי כל אחד יסמוך על הלוח ועל השעון הרגיל, ולא יעזרו שום הערות בשולי הגליון של הלוח.

וראה לקמן בסוף הספר – הערותיהם של הרב יוסף יצחק ש"י פייגלשטוק (סעיף ג), ושל הרב לוי יצחק ש"י רסקין, שכל אי הדיוקים הנ"ל מחייבים איחור של דקה או שתיים, ולא איחור של 10 או 15 דקות; אמנם באמת על ידי צירוף כל אי הדיוקים המנויים לעיל הרי זה הרבה יותר משתי דקות, וראה בטבלאות (דלעיל הערה 25), שהחומרה בכוכבים קטנים (לגבי כוכבים בינוניים) בנ"י. (בימים השונים) לשיטת רבינו היא 5 דקות, ובמוסקבה – 7 דקות.

וזוהי הדרך היחידה לצאת מחששות של "אין אנו בקיאים" – לקבוע את זמן המינימום שכותב כאן רבינו, דהיינו כשהשמש היא לערך 6°50' תחת האופק. ואם יקבע זמן זה באנ"ש (ולא שכל אחד יעשה לוח אחר, שמבלבל את כולם), אזי יזהרו בזה כולם, ולא ניכלם ולא ניכשל לעולם ועד.

⁴⁶ כמבואר בשו"ע או"ח סי' רלה ס"ה: "זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים". ובמ"א שם (ס"ק א): "ומן הדין סגי בבינונים ... אלא שאין אנו בקיאים לכן בעיני קטנים". וכדלעיל הערה 25.

ומדייק רבינו כאן, שרק "לענין קריאת שמע של ערבית" צריך להחמיר עד שיהיו כוכבים קטנים, משא"כ לענין תפלת ערבית למנהגינו סגי בכוכבים בינוניים, ובהקדים:

בדרך כלל היו במנין הקבוע של הרבי זמנים קבועים לתפלת ערבית – מאוחר יותר מזמן הנ"ל של ג' כוכבים קטנים.

מלבד פעמים אחדות בשנה, בסיום התעניות, שאז הי' הרבי רגיל לצאת לתפלת ערבית פחות מחצי שעה אחרי השקיעה. והיינו שבימים אלו סמך להקל כשיטת רבינו הזקן, שצאת הכוכבים הבינונים בנ"י. הוא פחות מחצי שעה אחרי השקיעה.

כדי לבאר הנהגה זאת עלינו להקדים ולבאר את הלכות ומנהגי זמן תפלת ערבית. אשר מבואר במשנה ריש ברכות: "מאימתי קורין את שמע בערבין, משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן", והיינו מזמן צאת הכוכבים – כנ"ל.

כותב על זה רש"י שם (ד"ה עד סוף): "אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה, והכי תניא בברייתא בברכות ירושלמי. ולפיכך חובה עלינו לקרותה משתחשך. ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו יצא".

והיינו שכבר בזמן התלמוד (ירושלמי) והראשונים (רש"י) רגילין היו להתפלל ערבית בבית הכנסת לפני צאת הכוכבים, וגם לפני שקיעת החמה (מבעוד יום), ומתרץ רש"י שלענין קריאת שמע היו סומכים על מה שקוראים קריאת שמע שעל המטה.

אמנם בתוס' שם (ד"ה מאימתי): "תימא לפירושו והלא אין העולם רגילין לקרות סמוך לשכיבה אלא פרשה ראשונה ואם כן שלש פרשיות היה לו לקרות ... לכן פירש ר"ת ... דקיימא לן כרבי יהודה דאמר בפרק תפלת השחר (דף כו.) דזמן תפלת מנחה עד פלג המנחה ... ומיד כשיכלה זמן המנחה מתחיל זמן ערבית".

והיינו שלא רק לענין תפלת ערבית סמכין על רבי יהודה, מפלג המנחה ולמעלה, אלא אף לענין קריאת שמע.

להלכה קיי"ל כרש"י, שרק לענין תפלת ערבית סמכין על רבי יהודה מפלג המנחה ולמעלה, ולא לענין קריאת שמע, כמבואר בשו"ע (סי' רלה): "זמן ק"ש בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים ... ואם הצבור מקדימים לקרות קריאת שמע מבעוד יום יקרא עמהם ק"ש וברכותיה ויתפלל עמהם, וכשיגיע זמן קורא קריאת שמע בלא ברכות".

ואף שיש נוהגים להתיר גם לענין קריאת שמע – מפלג המנחה ולמעלה, כדעת התוס', לא קיי"ל הכי, כמבואר בשו"ע"ר (סי' תפט): "מנהג העולם לקרות קריאת שמע של ערבית מפלג המנחה ואילך, לפי סומכין על האומרים שמפלג המנחה ואילך כשם שהוא כלילה לענין תפלת ערבית לרבי יהודה כך הוא כלילה לענין קריאת שמע של ערבית ... העיקר כהאומרים שמפלג המנחה אינו חשוב כלילה אפילו לרבי יהודה אלא לענין תפלה בלבד אבל לא לענין שאר דברים שמצותם בלילה".

ומכל מקום סמכין על דעת התוס' במקום אונס (כגון באונן, שלא יוכל לקרוא בלילה), כמבואר בשו"ע"ר (סי' עא ס"ב): "ויש לו גם כן לקרות קריאת שמע של ערבית מבעוד יום ... שיהיה פטור בלילה, לא יבטל ממנו עול מלכות שמים כל שיכול לקרות קודם הלילה ... ואין צריך לומר שיש לו להתפלל תפלת ערבית של מוצאי שבת מבעוד יום מפלג המנחה ולמעלה שהוא לילה גמור לענין תפלה לר' יהודה" (וכן הוא שם סי' עב ס"ב).

ואם אינו במקום אונס קיי"ל כרש"י, שתפלת ערבית היא מפלג המנחה, וקריאת שמע היא מצאת הכוכבים.

וזה שהתירו להתפלל מפלג מנחה ולמעלה הוא רק לענין תפלת הצבור, משא"כ לענין תפלה ביחיד, נתבאר בשו"ע"ר (סי' צ ס"י): "ערבית צריכים להתתין עד צאת הכוכבים, שלא הקילו להתפלל מבעוד יום אלא משום טורח הצבור שאי אפשר לחזור ולאספם לתפלת ערבית בלילה אם יפרדו איש מעל אחיו אחר תפלת המנחה כמ"ש בסי' רל"ה, אבל המתפללין ביחיד צריכים להתפלל בזמנה".

אמנם כבר בתקופת רבינו הזקן ולפניה, כבר הונהג בכמה מקומות שאף

לענין תפלה בצבור לא יסמכו על רבי יהודה מפלג המנחה ולמעלה, כמבואר בשו"ת אדה"ז (סי' ז): "מצינו כמה הלכות שנחלקו בהן הפוסקים ראשונים או אחרונים ובדורות שלפנינו נהגו אבות אבותינו כדעת המקילין ובדורות הללו רבו כמו רבו הנוהגים להחמיר, כמו חדש ותפלת ערבית בזמנה וכהאי גוונא טובא".

ומקורו בדברי חמודות (ברכות פ"ד סוף ס"ק טו): "ומקרוב נתחדש פה ק"ק פראג וק"ק ווינא, שרבים מתאספים ערבית להתפלל בצבור בזמנה".

וכעין זה במ"א (סי' רלה ס"ק ב): והותיקין נוהגין לקרות מיד בצאת הכוכבים". והובא גם בקונטרס אחרון (סי' רסז ס"ק א): "להותיקין שכתב המג"א שם שנוהגין לקרות בצאת הכוכבים".

אלא שכיון שכל זה אינו אלא למנהג ותיקין, אם כן מובן שבו לא הצריכו לחכות עד לראיית כוכבים קטנים (שאינן בקיאים בבינונים), וסגי בגי' כוכבים בינונים (כפי שהוא מעיקר הדין).

*

ובאמת יש גם שני טעמים בהלכה למנהג זה, להתפלל ערבית בזמנה דוקא:

א) נתבאר בשוע"ר (סי' רסז ס"א): "צריך הוא ליזהר שלא להתפלל מנחה בו ביום עצמו אחר פלג המנחה, שלא יעשה ב' קולות הסותרות זאת את זו בזמן אחד"; וכיון שרגילים לבוא למנחה-מעריב לבית הכנסת אחרי פלג המנחה, אם כן אין להתפלל ערבית עד אחרי צאת הכוכבים. ואף שכתב הרמ"א (סי' רלג ס"א): "ובדיעבד או בשעת הדחק יצא", מכל לכתחלה אסור לעשות כן.

ב) עוד נתבאר בשוע"ר (שם ס"ג): "מתפלל מבעוד יום, אע"פ שקרא גם קריאת שמע, אסור לו להתחיל לאכול כחצי שעה סמוך לצאת הכוכבים ... שהרי הוא לא יצא ידי חובתו כלל בקריאת שמע שקרא מבעוד יום".

אלא שכל החששות הנ"ל הן כשמתפללים מנחה-מעריב אחרי פלג המנחה, או כשאין קוראים אלא פרשה אחת בקריאת שמע שעל המטה. משא"כ אם מתפללים מנחה לפני פלג המנחה, ואם קוראים ב' או ג' פרשיות בקריאת שמע שעל המטה, ליכא לחשוש לבי' חששות אלו מדינא, והמנהג להתפלל אחרי צאת הכוכבים הוא רק למנהג לותיקין.

וכמבואר בט"ז (סי' רלה ס"ק ג): "ולפי הדרך שכתבתי לקרות ב' לפרשיות בקריאת שמע שעל המטה ולכוון לצאת לרווחא דמלתא, זה יותר נכון, אע"פ שאוכל ושותה תחלה, כיון שיש לו זמן מוגבל לקרות קודם לשינה שאז רגיל כל אדם לקרות. ועל כרחך לומר כן דאם לא כן תקשה לך לרש"י דיוצא בקריאת שמע שעל המטה תיפוק ליה דהא אוכל תחלה והיאך עובר על דברי החכמים שאסרו לאכול תחלה, אלא כדפרישית".

היינו שכל החשש בזה הוא לנוהגים לקרוא רק פרשה אחת בקריאת שמע

שעל המטה, וכמובא בתוס' (ברכות ב, א ד"ה מאימתי): "אין העולם רגילין לקרות סמוך לשכיבה אלא פרשה ראשונה ... בשביל המזיקין". משא"כ כשקורא כל לילה ב' או ג' פרשיות לשם קריאת שמע [אף אם אינו מכוין בפירוש לצאת ידי חובת מצות קריאת שמע, הרי עצם קריאת ג' פרשיות פירושה שקורא לשם קריאת שמע], הנה כיון שיש לו זמן מוגבל לקרות קריאת שמע קודם השינה, מותר לאכול ולשתות קודם.

ולכאורה זאת היא גם כוונת רבינו בקונטרס אחרון (סי' רסז): "וטעמיה דרש"י מבואר בט"ז שם ס"ק ג, והיינו דוקא מי שרגיל לעולם להתכוין לצאת בקריאת שמע שעל מטתו לקרות ב' פרשיות, אבל המתפלל כל השבוע בצאת הכוכבים, שאינו מתכוון לצאת בקריאת שמע שעל המטה, אסור לאכול ... קודם קריאת שמע שבצאת הכוכבים מיד".

ומזה מובן הטעם שלענין ערבית בימי הצום סמך הרבי להקל בזמן תפלת ערבית – שהרי כל החשש הזה הוא באלו שקוראים רק פרשה אחת בקריאת שמע שעל המטה, משא"כ אנו נוהגים לקראת תמיד ג' פרשיות בקריאת שמע שעל המטה, הרינו מתכוונים בזה לשם קריאת שמע. וגם הרי הרבי התפלל מנחה לפני פלג המנחה.

יוצא אם כן שכל החומרא להתפלל ערבית אחרי צאת הכוכבים אינו (מדינא) אלא ממנהגא. ובוזה ודאי אפשר לסמוך על זמן צאת הכוכבים שמעיקר הדין לשיטת רבינו הזקן בסדר הכנסת שבת, דהיינו בכוכבים **בינונים, לזכי הראות באויר זך**. והיינו כאמור לעיל, כשהשמש יורדת 5°50' תחת האופק.

שוב העיר המזכיר הרי"ל שי' גרונר (הערות ובאורים גליון אי'סב ע' 73): "בפעם הראשונה שרצה שיתפללו 25 דקות אחרי השקיעה, אמר לי לגשת להרה"ח ר' שמואל הלוי לויטין, באמרו שהרי הוא רב פוסק דינים, ולבקש שיסכים להתיר להתפלל ערבית 25 מינוט אחרי השקיעה, ולהכריז שאח"כ לאחר שיהי' 36 דקות אחרי השקיעה לקרוא ק"ש שנית (ולא הזכיר שיכולים לסמוך על ק"ש שקוראים בק"ש שעל המטה). וכן הי' פעם – ואולי יותר מפעם אחד – שהורה להתפלל ערבית 20 מינוט אחרי השקיעה, ולהכריז הנ"ל".

במשך יותר מעשרים שנים התפללתי תמיד במנין זה, בסיומי התעניות, ולא זכור לי שיכריזו כנ"ל, ושיערת תמיד בפשיטות שסומכים על קריאת שמע שעל המטה, שאנו נוהגים לקרוא כל ערב ג' פרשיות, לשם קריאת שמע.

אמנם כל זה הוא כשמתפללים לפני צאת הכוכבים, משא"כ כשמתפללים אחרי צאת הכוכבים, לכאורה פשוט שאפשר להתפלל אחרי צאת הכוכבים הבינונים, ואין טעם שלא לסמוך על קריאת שמע שעל המטה.

*

ויתירה מזו מסיק בס' בין השמשות (ע' סח), שבכל מילי דרבנן אפשר

השקיעה⁴⁷.

לסמוך על ראיית כוכבים בינונים. וכן הוא לענין מוצאי תענית תשעה באב ושאר תעניות דרבנן, דסגי בכוכבים בינונים (שם ע' עד). והיינו כמבואר בשו"ע (סי' תקסב ס"א): "כל תענית שלא שקעה עליו חמה, דהיינו שלא השלימו עד צאת הכוכבים, אינו תענית". וברמ"א (שם): "שראה ג' כוכבים בינונים".

[לא כולם מסכימים לומר שבדרבנן סגי בכוכבים בינונים, ובט"ז (סי' רלה ס"ק א) משמע שלא הקילו בתענית אלא משום "דבתענית לא הטריחו כולי האי", ולא משום דהוי מדרבנן (ראה "זמנים כהלכתם" ע' כ)].

ולפי זה מסיק בסי' "בין השמשות" (ע' עז) שאף לענין ספירת העומר סגי בכוכבים בינונים, שהרי העיקר הוא כדעת הפוסקים שספירת העומר בזמן הזה הוא מדברי סופרים (שוע"ר סי' תפט ס"ב).

ואף שיש אומרים שחייב ספירת העומר בזמן הזה הוא מן התורה, הרי יש מקילים לספור ספירת העומר גם לפני צאת הכוכבים, ואפילו לפני שקיעת החמה, כמבואר בשוע"ר (סי' תפט ס"ב): "יש אומרים שמתיר לברך ולספור בבין השמשות אף על פי שהוא ספק לילה וספק יום ... מנהג העולם לקרות קריאת שמע של ערבית מפלג המנחה ואילך לפי שסומכין על האומרים שמפלג המנחה ואילך כשם שהוא כלילה לענין תפלת ערבית לרבי יהודה כך הוא כלילה לענין קריאת שמע של ערבית וא"כ הוא הדין שהוא כלילה לענין ספירת העומר לרבי יהודה לפי דבריהם".

ואף שרבינו פסק שם שלא כדעתם: "ויש חולקין על זה ואומרים שלכתחלה אין להכניס עצמו לידי ספק אפילו מדברי סופרים ואין לספור עד צאת הכוכבים שהוא לילה ודאי, וכן עושין המדקדקים וכן ראוי לכל אדם לעשות ... שהעיקר כהאומרים שמפלג המנחה אינו חשוב כלילה אפילו לרבי יהודה אלא לענין תפלה בלבד אבל לא לענין שאר דברים שמצותם בלילה".

מכל מקום מסיק ב"בין השמשות" שם דסגי בכוכבים הבינונים, ואין צריך לחכות לכוכבים קטנים.

⁴⁷ כבר נתבאר לעיל (הערה 25), שעיקר זמן לילה הוא בצאת הכוכבים הבינונים, וכיון שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים צריך להחמיר עד לצאת כוכבים קטנים, ו"לכך צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה" (הנראית).

והנה באיזור לאזניא-לאדי, שהוא רוחב $54^{\circ}45'$ לערך, לחשבון רבינו, תהיי השקיעה הנראית (1° תחת האופק) באמצע הקיץ בשעה 8:46, וצאת ג' כוכבים הבינונים ($5^{\circ}50'$ תחת האופק) בשעה 9:37. הרי שזמן

ובמוצאי שבת להוסיף אחר כך מעט

צאת ג' כוכבים בינונים באמצע הקיץ הוא לערך 51 דקות אחרי השקיעה הנראית. ומה שהצריך "שעה שלימה אחר השקיעה" (ובמהדורה קמא: "ויותר משעה בקיץ במדינות אלו"), הוא כדי שיהיו נראים גם הכוכבים הקטנים יותר.

ולכן נראה לקבוע את זמן צאת הכוכבים הקטנים – כשהשמש יורדת לערך $6^{\circ}50'$ תחת האופק (מעלה אחת אחרי ראיית הכוכבים הבינונים $5^{\circ}50'$).

ואף ששיעור זה הוא באיזור לאזניא-לאדי מעט יותר מ"שעה שלימה אחר השקיעה" (ראה לקמן בסוף הספר בהערותיו של הרב יהורם שיי אולמן), והי' אולי אפשר להקדים מעט, שראית הכוכבים הקטנים היא $3/4$ מעלות אחרי ראיית הכוכבים הבינונים היא רק $3/4$ מעלה (ובארץ ישראל בימים השונים היא הוספה של לערך 3 דקות). מכל מקום נראה לעני"ד להשוות המדות, ולהוסיף מעלה אחת אחרי זמן ראיית הכוכבים הבינונים כנ"ל (זאת אומרת שבארץ ישראל בימים השונים היא הוספה זו לערך 4 דקות).

ומזה נראה גם, שמה שנתבאר לעיל (ראה הערה 10) ששקיעה האמיתית היא 4 דקות אחרי שקיעה הנראית, הכוונה לאיזור לאזניא-לאדי, משא"כ בארץ ישראל הוא פחות מ-3 דקות; שהרי נתבאר לעיל (סוף הערה 28), שאם נאמר ש-4 הדקות הם בא"י, אם כן תהי' צאת הכוכבים הבינונים כשהשמש 6° תחת האופק, והיינו באיזור לאזניא-לאדי – בימים השונים – 36 דקות אחרי שקיעה הנראית, ובאמצע הקיץ – כמעט שעה אחרי השקיעה הנראית, ומהו אם כן שכותב כאן, שרק מחמת שאין אנו בקיאים בכוכבים קטנים צריך להחמיר עד שעה שלימה, משא"כ אם היינו בקיאים בכוכבים בינונים לא היינו צריכים לחכות שעה שלימה!! (ראה לקמן בסוף הספר, הערותיו של הרב יוסף יצחק שיי פייגלשטוק ס"ב, כמה נדחק בזה).

*

והנה בסי' "בין השמשות" (עי' מט ועי' נא) כתב, שעל פי בדיקת המומחים נראים הכוכבים הקטנים בימים השונים בארץ ישראל 10 דקות אחרי ראיית הכוכבים הבינונים. ונתבאר בספרים הדנים בזה (ראה זמנים כהלכה ע' מ, הזמנים בהלכה ע' תקכח), שלפי חשבון זה, ראיית הכוכבים הקטנים היא כשהשמש יורדת $8^{\circ}30'$ תחת האופק. ולפי זה סודרו לוחות זמני צאת הכוכבים בחוגים רבים.

אמנם כבר נתבאר לעיל, דעת רבינו דסגי בראיית הכוכבים באויר זך לזכי הראות, ולדעתו יוצא שזמן ראיית כוכבים קטנים הוא כשהשמש יורדת לערך $6^{\circ}50'$ תחת האופק.

מחול על הקדש⁴⁸.

ז. חובת ההוכחה

**ובחורף שהימים קצרים⁴⁹ ורבתה
המכשלה מאד בנשים להדליק נר שבת
אחר השקיעה⁵⁰, וגם באנשים עמי הארץ**

⁴⁸ ראה שוע"ר שם, שמטעם זה צריך להוסיף עד שיהיו ג' כוכבים עומדים רצופים במקום אחד. ונתבאר לעיל (הערה 25) שמקורו ברמב"ן (פסחים נד, ב) ובר"ן (שבת טו, א סד"א אמר רבה).

אמנם כאן כתב רק "להוסיף מעט". וכן לענין יום הכיפורים מבואר בשוע"ר (סי' תרכד ס"ב): "שימתינו מעט אחר צאת הכוכבים".

ומקורו ברא"ש יומא (פ"ח סי' ח): "ותוספת זה לא נתברר שיעורו אלא על כרחך לאו תוספת כל דהוא קאמר, מדאמרינן במסכת יו"ט בריש פרק המביא (דף ל). ובשבת פרק שואל (דף קמח): דהא תוספת דיום הכיפורים דאורייתא הוא, והא נשי דידן דאכלו ושתו עד אורתא ולא מחינן בהו, ומסתא לא היו אוכלות לגמרי עד חשיכה שאינן יכולות לצמצם ... אלמא לאו בתוספת כל דהוא אמרינן, אלא שלא נתברר שיעורו, וצריך לפרוש קודם בין השמשות מעט, וכן מוצאי יום הכיפורים אחר צאת הכוכבים צריך להוסיף מעט".

וכתב הגרא"ח נאה (בדי השלחן סי' צג ס"ק ב) שכיון שבתחלת השבת הצריך רבינו להוסיף מחול על הקודש 4 דקות (ראה לעיל הערה 7), לכן מסתבר שגם בסוף השבת יש להוסיף 4 דקות.

ולפי האמור לעיל (הערה 28) שזמן ראיית כוכבים בינונים הוא כשהשמש יורדת לערך 5°50' תחת האופק, ולפי האמור לעיל (הערה 47) שזמן ראיית כוכבים קטנים הוא כשהשמש יורדת לערך 6°50' תחת האופק, יוצא אם כן שלענין מוצאי שבת, כדאי לקבוע הזמן – 4 דקות אחרי שהשמש יורדת לערך 6°50' תחת האופק.

וראה מ"ש בזה בקובץ הערות התמימים ואנ"ש – 770 (גליון ער ע' 51. ערב ע' 52. עדר ע' 46). סידור עם ציונים – רסקין (ע' רל).

⁴⁹ במדינות הצפוניות, בחורף – השקיעה היא מוקדמת מאד, ובקיץ היא מאוחרת מאד.

⁵⁰ בשו"ת רבינו (סי' מה) מסיים: "ואם יהיה איזו אונס ח"ו שלא תוכל למהר להדליק עד שקיעת החמה, אזי תצוה לנכרי להדליק נרות של שבת והיא תברך עליהם הברכה, וה' יסלח לה ותבא עליה ברכת טוב ותקבל שכר על הפרישה מה' הטוב". וש"נ.

וקלי הדעת במלאכות אחרות⁵¹, צריך להודיעם שהוא איסור גמור של תורה⁵², ולהוכיחם בדברים רכים וקשים⁵³ אולי ישמעו לו.

אבל אם יודע שלא ישמעו לו לא יוכיחם ולא יודיעם כלל וכלל, כי מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים, כדאיתא בגמרא⁵⁴ גבי תוספת יום הכיפורים.

⁵¹ ראה גם לעיל (הערה 6).

⁵² ראה גם לעיל (הערה 14).

⁵³ כאמור במכילתא ורש"י (שמות יט, ג): "הנשים בלשון רכה ... לזכרים דברים הקשין כגידין". וגם כאן מדבר אודות "המכשלה מאד בנשים ... וגם באנשים". ובשוע"ר (סי' רס ס"ה): "צריך אדם לשאול לאנשי ביתו ... קודם בין השמשות ... בלשון רכה". וראה סדור עם ציונים – רסקין (הערה 18).

⁵⁴ שבת (קמח, ב): "הנח לישראל מוטב שיהו שוגגין ואל יהו מזידין ... לא שנא בדרבנן ולא שנא בדאורייתא, דהא תוספת דיום הכיפורים דאורייתא היא וקא חזינן להו דקאכלי ושתו עד שתחשך ולא אמרינן להו ולא מידי".

ובשוע"ר (סי' תרח ס"ד): "וכן הדין בכל דבר איסור שאינו מפורש בתורה אלא שחכמים למדוהו ממדרש הפסוקים, או שהוא קבלה בידם הלכה למשה מסיני, או שהן בעצמן אסרו דבר, ואדם אחד עובר על דבריהם בשגגה שאינו יודע האיסור ואף אם יודיע לו האיסור לא יקבל ממנו, אינו צריך למחות בידו דמוטב שיהיה שוגג ולא יהיה מזיד" (וכן הוא בסי' קנו (ס"ז): "אלא אם כן הוא איסור שאינו מפורש בתורה").

וכל זה הוא בתוספת עינוי יום הכיפורים, שהוא לדברי הכל מדאורייתא, אלא שאינו מפורש בתורה וחכמים למדוהו ממדרש חכמים. וכל שכן בתוספת שבת שלפנינו, שיש בזה מחלוקת הפוסקים אם הוא מן התורה, שהרי כתב הרמב"ם (הלכות שביתת עשור פ"א ה"ו): "וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסתו וביציאתו שנאמר ועניתם את נפשותיכם בתשעה בחדש בערב, כלומר התחיל לצום ולהתענות מערב תשעה

והיינו דווקא תיכף אחר השקיעה⁵⁵, עד סמוך לחצי שעה אחר כך, כי אז בקרוב לחצי שעה אחר השקיעה בחורף⁵⁶ חובה של תורה⁵⁷ למחות בידם ביד חזקה בעונשים ונידויים⁵⁸ אם לא ישמעו, שבודאי איסור של תורה אין אומרים מוטב שיהיו שוגגים וכו'.

ובקיץ השיעור משתנה לפי החדשים

הסמוך לעשירי, וכן ביציאה שוהה בעינוייו מעט מליל אחד עשר סמוך לעשירי, שנאמר מערב ועד ערב תשבתו שבתכם".

ובמגיד משנה (שם): "מדברי רבינו נראה שאין תוספת דבר תורה אלא בעינוי, אבל לא בעשיית מלאכה לא ביום הכיפורים ולא בשבתות ... ושם אמרו דאיכא מאן דמוקים לה להאי קרא לדרשה אחרית".

אבל להלכה קיי"ל שגם תוספת שבת היא מן התורה, וכמבואר בשוע"ר (סי' רסא ס"ד): "יש אומרים שמצות עשה מן התורה להוסיף מחול על הקדש באיסור עשיית מלאכה בכניסת שבתות ויו"ט וביציאתם". ראה לקמן הערה 97.

⁵⁵ כל זמן בין השמשות אמרינן מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידים. והיא דעה הא'. אחר כך תתבאר דעה הב', שגם בבין השמשות חובה למחות בכל אופן.

⁵⁶ כדלעיל: "ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השווים הוא בכמו חצי שעה בקירוב אחר השקיעה האמיתית ... וכן בכל החורף כמעט".

⁵⁷ קדושים (יט, יז): "הוכח תוכיח את עמיתך". ובשוע"ר (סי' קנו ס"ז): "הרואה את חברו שחטא או שהלך בדרך לא טובה מצוה עליו להחזירו למוטב ולהודיעו שהוא חוטא על נפשו במעשיו הרעים שנאמר הוכח תוכיח את עמיתך".

⁵⁸ ראה שוע"ר (הל' נזקי גו"נ סט"ו). סדור עם ציונים – רסקין (ע' תשה).

מנטיית⁵⁹ המדינה לצפון העולם⁶⁰.
 וחסרון ידיעה בזה אינו נקרא ספק בזה⁶¹,
 ולכן צריך להחמיר ולמחות בכל תוקף
 במדינות אלו גם בקיץ בכחצי שעה אחר
 שקיעה האמיתית⁶² על כל פנים.
 ויש אומרים⁶³ שספק של תורה דינו כודאי

⁵⁹ אוצ"ל: ונטיית.

⁶⁰ ראה לעיל (הערה 19).

⁶¹ כמובא בשוע"ר (סי' רסא ס"א וש"נ): "ואפילו אם נסתפק לו אם הוא בין השמשות או יום אין זה כלום, שכל ספק הבא מחמת חסרון ידיעה אינו כלום, שאם הוא אינו יודע אחרים יודעים" [ועד"ז כאן, לענין ספק אם הוא עדיין בין השמשות או שהוא כבר ודאי לילה].

⁶² כיון שבבתחלת ובסוף הקיץ, צאת הכוכבים היא במקום מושב רבינו כחצי שעה אחרי השקיעה האמיתית (כדלעיל הערה 39). לכן גם באמצע הקיץ צריך להחמיר מספק כמו בתחלת ובסוף הקיץ.

וכן לאידך גיסא, בדבר שצריך להחמיר עד ראיית ג' כוכבים קטנים, הנה גם בתחלת ובסוף הקיץ צריך להחמיר מספק כמו באמצע הקיץ, כדלעיל (סעיף ו, ובהערה 45).

⁶³ שתי הדעות בזה (אם גם בבין השמשות יש חיוב למחות בכל אופן) מובאים בתורת האדם להרמב"ן (ענין אבלות ישנה. כתבי הרמב"ן מהדורת שעוועל ח"ב ע' רנג): "הני נמי קאמר שאוכלין עד שתבא עליהן רגע דמשום ספק חשכה הן מפסיקין, ואינן מפסיקין ברגע ברור דהוא יום. אי נמי התם עד שחשיכה ממש אכלי, ועברי אספיקא דבין השמשות".

ובים של שלמה (ביצה פ"ד סי' ב): "נראה, לא זו ודאי דאורייתא אלא אפילו ספיקא דאורייתא, מאחר דספיקא דאורייתא לחומרא הוי כודאי ... אף בין השמשות הוי מחינן בהו אי היו אכלי, כי ספיקא כודאי". וכן פסק במ"א (סי' תרח ס"ק ב): "אע"פ שהוא ספק, כגון בין השמשות, מוחין".

וב"נתיב החיים" (לבעל הקרבן נתנאל) חולק עליהם וסובר כדעה הא'. וכאן מביא את ב' הדעות, ומסיק על הדעה הב': "וכן עיקר". וכדעה זו פסק גם בשוע"ר (סי' קנו ס"ז): "ואפילו הוא דבר שאיסורו אינו אלא מספק". וכן הוא בסי' תרח (ס"ד): "נשים שאוכלות ושותות עד בין

איסור של תורה לענין זה, ולכן צריך למחות בכל תוקף בין בקיץ בין בחורף תיכף אחר שקיעה האמיתית, שהוא תחלת בין השמשות דר' יהודה⁶⁴. ולא אמרו בגמרא מוטב שיהיו שוגגים אלא לענין תוספת מחול על הקדש, ולא לענין עיצומו של יום, אפילו לספיקו, וכן עיקר להחמיר בשל תורה⁶⁵.

ח. תפלת המנחה בבין השמשות

אבל לענין תפלת המנחה שהיא מדברי סופרים אין למחות ביד המקילין⁶⁶, בין

השמשות ... אין ממחין בידן", משא"כ בבין השמשות מוחין.

⁶⁴ כדלעיל (סעיף ב והערה 11), שמיד מהשקיעה האמיתית מתחיל בין השמשות דרבי יהודה.

⁶⁵ ולמחות בהם מיד אחר השקיעה, אפילו "אם יודע שלא ישמעו לו".

⁶⁶ לשון המשנה (ברכות כו, א): "תפלת המנחה עד הערב", ומלשון זה אין שום הכרעה אם הכוונה לשקיעת החמה או לצאת הכוכבים. ובת"י (שם): "אין לפרש עד יציאת הכוכבים שהוא לילה ממש, דעל כרחך אית לן למימר דעד הערב האמור כאן אינו ר"ל אלא עד שקיעת החמה כו', כי היכי שזריקת הדם אין זמנה אלא עד שקיעת החמה, הכי נמי תפילת המנחה שנתקנה כנגדה אין זמנה אלא עד שקיעת החמה בלבד". אבל בשו"ע (סר"ב ס"א): "ועיקר זמנה מטי שעות ומחצה ולמעלה עד הלילה לרבנן". ומפורש יותר בדברי הרמ"א (שם): עד הלילה דהיינו עד צאת הכוכבים". ואעפ"כ לא סמך על זה הרמ"א אלא "בדיעבד או בשעת הדחק". ואדמו"ר הזקן לא סמך על זה אלא שלא למחות ביד המקילין.

או אפשר לומר, דמ"ש לאח"ז: "ובפרט בשעת הדחק בימות החורף שהיום קצר" - היינו דבשעת הדחק אפשר לסמוך על דיעה זו (ולא רק

בחול בין בשבת⁶⁷, ובפרט בשעת הדחק⁶⁸

שאין למחות ביד המקילין) – ואזי יתאימו דבריו יותר לדברי הרמ"א. או נאמר לאידך גיסא, שגם הרמ"א לא התיר "בדיעבד או בשעת הדחק", שלא כתב אלא "ובדיעבד או בשעת הדחק יצא, אם מתפלל מנחה עד הלילה דהיינו צאת הכוכבים" (ואינו צריך להשלים במעריב).

ובכל אופן צע"ק בדברי רבנו שקישר דין זה עם דין "איסור שבות מדברי סופרים בבין השמשות" – דלכאורה הספק כאן גבי מנחה אינו תלוי רק בספק הכללי דבין השמשות – אי הוי יום או לילה, אלא הספק הוא בעיקר דין מנחה – אי נתקן עד השקיעה (כמו זריקת הדם) או עד צאת הכוכבים.

וראה שו"ת ארץ צבי (סי' ס), שפירש בדברי רבינו שיש מקום להקל לענין מנחה אף כדעת ר"ת (אף שמבואר לקמן שאין לסמוך כלל להקל כשיטתו). ובקובץ יגדיל תורה נ"י. חוב' ז ע' מב-ד.

⁶⁷ אף שכבר קיבל השבת לפני השקיעה, אין למחות בידו כשמתפלל מנחה אחר כך.

ואף שנתבאר בשוע"ר (סי' רסג ס"ז): "אותה אשה המדלקת [נרות שבת] מקבלת שבת עליה בהדלקה זו, ולכן תתפלל מנחה תחלה".

היינו דוקא לענין האשה עצמה המדלקת את הנרות ומקבלת עליה את **עיצומו** של יום השבת, משא"כ לענין הבעל שלא הדליק הנרות (אף שגם הוא קיבל **תוספת** שבת), אין זה מונע אותו מתפלת מנחה. ולכן מתפללים מנחה בערב שבת בבית הכנסת, אחרי הדלקת הנרות של האשה בבית.

וכמבואר החילוק ביניהם בשוע"ר (סי' שצג ס"ב): "העיקר כסברא הראשונה בקבלת **תוספת שבת** בלבד, אבל אם התפלל תפלת ערבית של שבת הרי קבל עליו **שבת עצמה**, כיון שהתפלל תפלת ליל שבת". ונתבאר בארוכה בקונטרס אחרון (סי' רסא ס"ק ג). וכן הוא גם כשהאשה מדלקת נרות שבת, ומברכת עליהן בהזכרת יום השבת, מקבלת עליה **עיצומו של יום השבת**. ולכן הצריכה רבינו שתתפלל מנחה לפני הדלקת הנרות. אבל הבעל שאינו מקבל עליו אלא **תוספת שבת**, יכול עדיין להתפלל מנחה.

ואפילו אם הבעל עצמו מדליק נרות שבת, הרי נתבאר בשוע"ר (שם): "וכל זה באשה אבל באיש המדליק אין בו שום מנהג כלל, ומעמידין על עיקר הדין שאין קבלת שבת תלויה בהדלקת נרות, אלא באמירת ברכו". ולכן נתבאר כאן, שבכל אופן יכול הבעל להתפלל מנחה אחר כך (ולענין תפלת המנחה אחרי הדלקת נרות חנוכה, ראה לקמן הערה 103).

וראה שו"ת ארץ צבי (סי' ס). קובץ הערות ובאורים (גליון איט ע' 45).
⁶⁸ אפשר שזה כולל גם, שעד שהמנין מתאסף הוא עוברת שקיעת החמה, שמותר לדחות התפלה לאחר השקיעה כדי להתפלל במנין.

בימות החורף שהיום קצר, וכמו שמצינו⁶⁹ שהתירו חכמים איסור שבות מדברי סופרים בבין השמשות בשעת הדחק ולצורך מצוה עוברת.

**ט. שיטת רבינו תם וסיעתו
(אבל אין לסמוך כלל⁷⁰ להקל על פי מה**

⁶⁹ שוע"ר (סי' רס"ב, וש"נ): "ספק חשכה ספק אינה חשכה, וזהו נקרא בין השמשות בכל ... לדבר מצוה מותר לעשות בה כל דבר שהאיסור בשבת עצמה הוא מדברי סופרים, וכן אם הוא טרוד ונחפז ונצרך לדבר שהוא משום שבות בין השמשות הרי זה מותר. לפיכך מותר לערב עירובי חצרות בבין השמשות ... וכן מותר להטביל כלים בבין השמשות ... וכן מותר לעשר פירות ... ולהטמין את החמין ... ומותר לומר לנכרי להדליק נר לצורך שבת בין השמשות שזהו לצורך מצוה ... וכל שהוא צורך גדול בענין שאם לא יעשנו יהיה לו צער לא גזרו עליו בבין השמשות אע"פ שאין בו צורך שבת כלל, וכן במקום הפסד מרובה לא גזרו על שבות בבין השמשות".

⁷⁰ כאן חוזר רבינו ממה שפסק כרבינו תם (בשלחן ערוך שלו סי' רס"ב, סי' שלא ס"ה. סי' תרח ס"ג), אשר בין השמשות מתחיל בסוף השקיעה, שהוא קרוב לשעה אחרי תחלת השקיעה, ונמשך 13.5 דקות (בארץ ישראל בימים השונים), שאז הוא זמן צאת הכוכבים, שהוא תחלת הלילה.

ומסיק כאן כשיטת הגאונים, וביאר שיטתם, אשר בין השמשות מתחיל מיד אחרי השקיעה האמיתית, שהיא כמה דקות אחרי השקיעה הנראית, ונמשך 20 דקות (בארץ ישראל בימים השונים), שאז הוא זמן צאת הכוכבים, שהוא תחלת הלילה.

וכן פסק רבינו בסידורו (סוף הלי' ציצית): "אין לברך על הציצית ... בערב אחר תחלת השקיעה שאז הוא תחלת בין השמשות".

בקשר לפסקי רבינו שבסדור כתב בחידושי צמח צדק (מו, ד): "מיהו הסידור כתב זמן רב אחר השו"ע".

ובשער הכולל (פ"א ס"א): "המנהגים והדינים אשר הנהיג אדמו"ר בהסדור הכריע כמה דברים נגד השו"ע שלו. ומבואר בשו"ת דברי נחמיה חאו"ח סימן כ"א ושו"ת אדמו"ר צ"צ ז"ל סימן י"ח אות ד' שיש לנהוג כהסדור".

שכתב הרב בית יוסף בשלחן ערוך⁷¹
הלכות שבת בשם יש אומרים, והיא דעת
רבינו תם⁷² וסיעתו⁷³, שעד כדי הילוך ג'
מילין ורביע, שהוא קרוב לשעה

וכ"ק אדמו"ר זי"ע כותב באגרות-קודש (חיי"ב אגרת ג'תתקעו): "פסק רבנו הזקן בסידורו בסדר הכנסת שבת, דהעיקר כשיטת הגאונים בזמן בין השמשות, ומעיר ממה שכתב בשלחנו הטהור סי' רס"א סעיף ה', כשיטת רבינו תם, ומסתפק איזוהי משנה אחרונה. וכבר הורה נכדו אדמו"ר הצ"צ, אשר הסידור כתב זמן רב אחרי השו"ע (חידושים למס' שבת סוף פרק ז' מו, ד) ובתר פסקי הסידור אזלינן להלכה ולמעשה, הן בענין זה והן בכמה ענינים שישנם שינויים בין הסידור והשו"ע".

ובענין בין השמשות כתב בפסקי דינים צמח צדק (שמב, א): "מה שכתב המ"א דצאת הכוכבים זו סוף השקיעה, זהו דעת רבינו תם, וכבר השיגו על זה גדולי האחרונים".

ומ"ש בשו"ת צמח צדק (חיו"ד סי' רד): "תינוק שנולד ביום לעת ערב ולא נודע אם קודם שקיעת החמה או אחר שקיעת החמה, אבל עדיין היה יום ... מלשון השאלה אבל עדיין היה יום נראה שלא היו נראים שום כוכבים ברקיע בעת שנולד, ואם כן שודאי הוא שלא נראו כוכבים ... דעדיין הוא יום",

ביאר זאת כ"ק אדמו"ר זי"ע באגרות קודש (חיי"א אגרת ג'שפז): "באם אין נראים שום כוכבים ברקיע, היינו גם לא אחד ואפילו מהגדולים – עדיין יום הוא (ולא שקה"ח עדיין) ... כי על ידי אי ראיית שום כוכבים – מבררים הספק אם שקעה החמה אם לאו (כשהר מסתיר במערב, או ענן)".

וראה אורות חיים פ"ט. ישראל והזמנים ח"ב ע' תקט. סדור עם ציונים – רסקין ע' רלג-ד.

⁷¹ סי' רסא (ס"ב): "יש אומרים שצריך להוסיף מחול על הקודש, וזמן תוספת זה הוא מתחלת השקיעה שאין השמש נראה על הארץ עד זמן בין השמשות, והזמן הזה ... ג' מילין ורביע ... ושיעור זמן בין השמשות הוא ג' רבעי מיל ... קודם הלילה".

⁷² ספר הישר סי' רכא. תוס' שבת לה, א ד"ה תרי. פסחים צד, א ד"ה רבי יהודה. מנחות כ, ב ד"ה נפסל.

⁷³ המצויינים בב"י סי' רסא ד"ה והתוס'.

בינונית⁷⁴, אחר השקיעה הוא יום גמור, ואחר כך מתחיל בין השמשות דרבי יהודה, והוא כדי הילוך ג' רבעי מיל, שאז הוא זמן צאת הכוכבים ולילה ודאי, כמארז"ל⁷⁵ שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים הוא כדי הילוך ד' מילין.

כי כבר חזר בו הבית יוסף בשלחן ערוך יורה דעה⁷⁶ הלכות מילה⁷⁷, ופסק בפשיטות⁷⁸ דאחר השקיעה מיד הוא בין

⁷⁴ לחשבון מהלך מיל יח דקות, וג' מיל ורביע הם 58.5 דקות. ויתבאר לקמן (הערה 92).

⁷⁵ פסחים (צד, א): "מעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין".

⁷⁶ כי חלק יו"ד הוא בתרא לגבי חלק או"ח. וכן כתב רבינו בקונטרס אחרון (לסי' תקיג ס"ק ד): "וביורה דעה ... דבתרא הוא חזרו בהם הרב ב"י והרמ"א". וראה כללי הפוסקים וההוראה כלל סז.

⁷⁷ בסי' רסו (ס"ט): "משתשקע החמה ספק הוא עד דשלים בין השמשות", שהוא מבעל העיטור שסובר בזה כשיטת הגאונים (ראה לקמן הערה 87).

ובסי' רסב (ס"ה): "יש לסמוך על הכוכבים ... ואע"פ שהיה הרקיע מזהיר כעין אורה של יום", שהוא מתשובת הר"י בעל התוס' שסובר כשיטת הגאונים (ראה לקמן הערה 86).

וב"אורות חיים" (עי' רמא) הביא שכן כתב גם בשו"ת "בית דוד" (שאלוניקי ת"ק, סי' קכו): "למעשה נראה כמהר"ם אלשקר, חדא דמהשו"ע יו"ד שם נראה דסבירא ל"י כמהר"ם אלשקר, וכן נראה דעת מור"ם שלא הגיה עליו כלום". וראה מה שדן בדבריו שם.

⁷⁸ היינו שכתב סתם "משתשקע" (ולא פירש "מסוף שקיעה"). ואף שר"ת מפרש מה שאמרו בגמרא "משתשקע החמה" שהכוונה לסוף שקיעה, מכל מקום הפוסקים מפרשים דבריהם יותר. וכיון שסתמו וכתבו "משתשקע" מובן שהכוונה היא "דאחר השקיעה מיד הוא בין

השמשות. וכן פסק הש"ך שם⁷⁹. וכן פסק הפרי חדש לאורח חיים סימן תרע"ב⁸⁰.

י. שיטת הגאונים

וטעמם ונמוקם עמהם, כי רבינו תם וסיעתו יחידאי נינהו⁸¹ נגד הגאונים הראשונים רב שרירא ורב האי בנו (הובא לשונם בתשובות ר"מ אלשקר סימן צ"ו)

השמשות".

⁷⁹ סי' רסו (ס"ק יא): "ובתשובת מהר"מ אלשקר ... שהאריך להביא שיטת הגאונים והפוסקים ובביאור דבריהם". וראה שוע"ר סי' שלא ס"ה (שם פסק רבינו כר"ת, ולכן העיר בשוה"ג שם): "דלא כש"ך יו"ד סי' רסו".

⁸⁰ ס"ק א: "זהו לפירוש ר"ת דשקיעת החמה קודמת למשתשקע, ואינו עיקר".

והנה בפרי חדש קאי על האמור בגמרא שבת (כא, ב): "מצותה משתשקע החמה". ומפרש רבינו תם (מנחות כ, ב ד"ה נפסל): "משתשקע החמה משמע סוף שקיעת החמה ... דאמרי' (שבת דף כא): גבי נר חנוכה מצוותה משתשקע החמה". וכיון שבשו"ע או"ח סובר הבית יוסף כדעת ר"ת, לכן כתב בשו"ע (רס"י תערב): "אין מדליקין נר חנוכה קודם שתשקע החמה אלא עם סוף שקיעתה".

אמנם כתב על זה במ"א (שם ס"ק א): "סוף שקיעתה, היינו צאת הכוכבים". וחלק עליו הפרי חדש (שם ס"ק א): "סוף שקיעתה, פירוש דהיינו צאת הכוכבים. וזהו לפירוש רבינו תם דשקיעת החמה קודמת ל"משתשקע". ואינו עיקר, אלא היינו תחלת שקיעת החמה".

והנה רבינו מוכיח מדבריו דלא קיי"ל כר"ת לענין שקיעת החמה. ואם כן נראה לכאורה שסובר כוותיה, שעיקר זמן הדלקת נרות חנוכה הוא בשקיעת החמה (ולא בצאת הכוכבים).

ואפשר שלזה כיון באגרות קודש (ח"י אגרת ג'קטו): "וראה פרי מגדים סתרע"ב א"א סק"ג ובמשנה ברורה שם. סדר הכנסת שבת שבסי' רבנו הזקן". ואין כאן המקום להאריך בזה.

⁸¹ ראה אגרות קודש כ"ק אדמו"ר זי"ע חכ"ג אגרת ה'תתקלט.

ואחריהם רבינו חננאל (בשבלי לקט⁸²) והרי"ף⁸³ והרמב"ם⁸⁴ והראב"ן⁸⁵ וסיעתם

⁸² סי' ס: "מצאתי בשם ר"ח מי שהדליק הנר בערב שבת אחר שקיעת החמה הרי זה חייב מלקות אם הדליק בשוגג ואם ידע שזה אסור קונסין אותו".

ובשו"ת מהר"ם אלאסקר (סי' צו): "וידוע הוא דכל המפרשים והמחברים שכתבו סתם ולא חילקו בשקיעות כר"ת ז"ל, לא סבירא כוותיה, דלא באו לסתום כי אם לפרש". וראה "אורות חיים" ע' רכא.

⁸³ שבת לד, א (שסתם). ונתבאר בפירוש הרלב"ח (הל' קידוש החדש פ"ב ה"ט ד"ה כלל הדבר): "דעת ר"ת ומחזיקי דבריו, אבל לדעת הרמב"ם ז"ל נראה שאין זה אמת, שאם כן הי' לו לפרש איזה דבר מזה, ולדעתו פירוש משתשקע החמה ר"ל מיד אחר שתיסתר גוף החמה מעינינו. ובודאי שלדעתו ז"ל גם זו היא סברת הריא"ף ז"ל. גם הרא"ש ז"ל לא כתב בפסקיו כלל מדברי ר"ת, כנראה שלדעתו ז"ל פירוש משתשקע החמה הוא כפשוטו כשיסתר גוף החמה מעינינו".

וכן הוא בשו"ת מהר"ם אלאסקר (רס"י צו): "דעת הרי"ף ז"ל והרמב"ם ז"ל והרא"ש ז"ל, דלדידהו בין השמשות הוי תיכף אחר שקיעת החמה מעל הארץ". וראה "אורות חיים" ע' רכו.

⁸⁴ הל' שבת פ"ה ה"ד (שסתם). וראה המובא בהערה הקודמת, ממהרלב"ח. ובשו"ת מהר"ם אלאסקר (שם): "הרב ר' אברהם חסיד בנו של הר"ם במז"ל פירש לנו הדבר בבירור שאין אחריו ברור, וידוע הוא שכל דבריו מדברי אביו ז"ל, וכתב ... משתערוב השמש ועד שיראו ג' כוכבים ... ואפילו ששקעה רוב עגולת השמש באופק, ולא נשאר ממנה כי אם דבר מועט ... הרי הוא יום ... והזמן שיש בין ערובת השמש ובין ראיית הכוכבים הבינוניים הוא ספק אם הוא מן היום או מן הלילה והוא זמן בין השמשות". וראה "אורות חיים" ע' רכט.

⁸⁵ אבן העזר (סי' ב). הובא בהגהות מרדכי פ"ג עט, ג. ובב"ח סי' רסא): "הא דאמרינן שמוסיפין מחול על הקודש כו', ותנן בפרק במה מדליקין ג' דברים כו' עם חשיכה כו' הדליקו את הנר ... היינו סמוך לשקיעת החמה, ומשקיעת החמה עד צאת הכוכבים היא שעה שמוסיפין כו', דתנו רבנן בין השמשות ספק".

ומה שכתב אחר כך שצאת הכוכבים היא יותר משעה אחת אחרי שקיעת החמה, פירש ב"הזמנים כהלכה" (ע' שעד-ה), דהיינו לומר שבמקומו (מגנצא שבאשכנז) באמצע הקיץ – צאת הכוכבים היא יותר משעה אחרי שקיעת החמה. ומה שהזכיר שם "מהלך ה' מילין" אגב אורחא נקט.

ואף אף נפרש שיש לו שיטה אחרת בזה, מביא ממנו רבנו עכ"פ פרט זה, שמיד אחרי שקיעת החמה מתחיל בין השמשות. וראה אורות חיים ע'

ונגד ר"י בעל התוספות⁸⁶ ובעל העיטור⁸⁷ וסיעתם ואינהו בתראי⁸⁸ וחלקו על רבינו תם. וכ"כ הרא"ש⁸⁹ בשם הרב רבינו יונה.

ריד. זמנים כהלכה ע' יב.

⁸⁶ בתוס' שבת (לה, א ד"ה וירד): "ואומר ר"ת דהתם מיירי בתחילת שקיעה ... אבל תימה לר"י ... משעת צאת הכוכבים הוי לילה".

ובתוס' פסחים (ב, א ד"ה והא קיי"ל עד צאת הכוכבים יממא הוא): "אומר ר"י ... ולא קשה ... משתשקע החמה ... שני חלקי מיל שהוא לפי הנראה שעה גדולה לפני צאת הכוכבים, [ומתרץ] דאין אנו בקיין בצאת הכוכבים ... בינונים" (שכל זה אינו לשיטת ר"ת).

ובתשובתו שבשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) ס"י ר"ט (שהובאה לעיל הערה 37): "על הבן הנולד סמוך לחשיכה וה"י נראה יום, והיו נראים כוכבים קטנים מאד, נראה לי כי יש לסמוך על הכוכבים ... אע"פ שהיה הרקיע מזהיר כיום". הובא בשו"ע יו"ד ס"י רסב ס"ה (ראה גם לעיל הערה 77).

⁸⁷ ה"ל מילה (ח"ג) "אי אתיליד ינוקא משתשקע החמה ספק הוא עד דשלים בין השמשות". הובא בשו"ע יו"ד ס"י רסו ס"ט (ראה גם לעיל הערה 77).

וראה "אורות חיים" ע' רמ. ישראל והזמנים ח"ב ע' תקט. יגדיל תורה (ירות"ו) ח"ב ע' 55. אור ישראל גליון כט ע' סב.

⁸⁸ הכוונה לר"י בעל התוספות [אחינו של רבינו תם] ובעל העיטור, ששניהם היו בדור שאחר רבינו תם. וראה כללי הפוסקים וההוראה כלל סג.

⁸⁹ פ"ב (ס"י כג): "וכתב הר"ר יונה ז"ל ... דמשתקע החמה לא מדלקינן שרגא". והובא לעיל (הערה 83) מה שכתבו בזה הרלב"ח ומהר"ם אלאשקר.

ובב"י (ס"י רסא): "ונראה שגם הרא"ש נסתפק בזה, ומפני כך לא הזכיר דבר מזה במסכת שבת ובמסכת יומא ... ומיהו בפ"ק דתענית, לענין מקבל תענית סתם עד שקיעת החמה כתב דשקיעת החמה היינו צאת הכוכבים, ואע"ג דאמרינן בפרק מי שהיה טמא דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ד' מילין, פירש ר"ת היינו מתחלת שקיעת החמה כשמחמה מתחלת ליכנס בעביו של רקיע, אבל שקיעת החמה היינו סוף שקיעה והוא זמן צאת הכוכבים ע"כ. אלמא דסבירא ליה הכי. ואם כן יש לתמוה על רבינו [הטור] שלא כתב דברי רבינו תם".

ורבינו מפרש בהרא"ש והטור, שהרא"ש בשבת העתיק בסתם את דברי

יא. זמן עלות השחר ושקיעה לרבינו תם ומה גם כי דעת זו הוא נגד החוש ופליאה נשגבה⁹⁰, שהרי שיעור ד' מילין מהשקיעה עד צאת הכוכבים שבדברי רז"ל בגמרא⁹¹, מבואר שם בפירוש בגמרא שהוא שיעור אחד ממש כשיעור ד' מילין שמן עמוד השחר עד נץ החמה⁹², ובעת עליית עמוד השחר נראה

רבינו יונה, דלא סבירא ליה כר"ת, ואילו בתענית הביא דברי ר"ת. ולכן לא כתב הטור את דברי ר"ת. וזהו שכתב כאן "וכן כתב הרא"ש בשם הרב רבינו יונה".

וראה "אורות חיים" ע' רטו. סדור עם ציונים – רסקין הערה 65.

⁹⁰ לפרש שאחרי ארבעה מילין הוא זמן צאת שלושה כוכבים, וכדלקמן. ⁹¹ פסחים (צד, א): "ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין".

⁹² כאמור לעיל "כדי הילוך ג' מילין ורביע שהוא קרוב לשעה בינונית" [58.5 דקות], דהיינו לחשבון מהלך מיל הוא 18 דקות, ודי מיל הם 72 דקות".

ובהמשך לזה כותב כאן "שהוא שיעור אחד ממש כשיעור ד' מילין שמן עמוד השחר עד נץ החמה". היינו שגם "שיעור ד' מילין שמן עמוד השחר עד נץ החמה" הוא 72 דקות.

וכתב על זה הגרא"ח נאה (קצות השלחן סוף ח"ג, בהערות לסדר הכנסת שבת): "אע"פ שמבואר מדברי אדמו"ר לעיל דג' רבעי מיל הוא ח"י מינוטין, ולפי חשבון זה ג' מילין ורביע הוא שעה וח"י מינוט, מ"מ כתב כאן שהוא קרוב לשעה בינונית, שכן הוא לשיטת הרב ב"י שמביא אותו בזה, דהרב ב"י בהלכות שבת פסק כר"ת, ואיהו סבירא ליה דשיעור מיל הוא ח"י מינוט".

ולפי פירוש זה כתב בספרו שערי ציון (סעיף לז): "זמן עלות השחר בארץ ישראל, ו"א 72 מינוט לפני נץ החמה, וי"א 90 מינוט לפני הנץ בימים השונים בניסן ותשרי, וי"א 2 שעות לפני הנץ בימים השונים, וכן עיקר".

והיינו כמבואר בשוע"ר (סי' תנט ס"י): "שיעור מיל הוא רביעית שעה וחלק עשרים [18 דקות], שהרי אמרו חכמים מהלך אדם בינוני ביום

בינוני דהיינו בימי ניסן ותשרי שהיום והלילה שוין הוא ארבעים מיל, והיום י"ב שעות תחלק הי"ב שעות לארבעים מיל יגיע לכל מיל רביעית שעה וחלק עשרים משעה ... ויש חולקין על זה ואומרים ששיעור מיל הוא שני חומשי שעה [24 דקות], לפי שיש אומרים שימי ניסן ותשרי שאדם יכול להלוך בהם ארבעים מיל מעמוד השחר עד צאת הכוכבים ... ומהנץ החמה עד שקיעתה אין אדם יכול להלך כי אם שלשים מיל, אם כן מגיע לכל מיל שני חומשי שעה ... ולענין הלכה העיקר כסברא האחרונה".

יוצא אם כן שלפי דעה הא' הולך אדם 40 מיל מהנץ עד השקיעה, דהיינו 18 דקות כל מיל, ומעלות השחר עד הנץ – ד' מיל, שהם 72 דקות. ואילו לדעה הב' הולך אדם 30 מיל מהנץ עד השקיעה, דהיינו 24 דקות כל מיל, ומעלות השחר עד הנץ – ה' מיל, שהם 120 דקות. וכיון שרבינו מסיים כי "לענין הלכה העיקר כסברא האחרונה", יוצא אם כן דקיי"ל שמעלות השחר עד הנץ הם שתי שעות.

ועל פי זה כתב בנו הג"ר ברוך נאה, לערך בשנת תש"מ (נספח ללוח השנה): "זמן עלות השחר לדעת אדמו"ר הזקן זצוקלה"ה נבג"מ זיע"א הוא 120 דק לפני הנץ החמה (כמבואר בדבריו בכ"מ)". ואח"כ ביאר דבריו ב"כפר חב"ד" (גליון 242 ע' 37).

כשהתקבל הנספח הנ"ל אצל כ"ק אדמו"ר זי"ע, שלחו אלי, כדי שאודיע חוות דעתי בזה (ראה "עבודת הקודש" ע' קסב). והודעתי שלעני"ד פשוט שלדעת רבינו מעלות השחר עד הנץ הם 72 דקות, כפי שמפורש כאן בסדר הכנסת שבת, וכפי שנתבאר בקובץ "פלפול התלמידים" מונטריאל ח"ד ע' פב ואילך (על מה שדנתי בזה אז עם הרי"י פייגלשטוק).

ואף שנתבאר לעיל בדברי רבינו ששיעור מיל הוא 24 דקות (ראה לעיל הערה 16), אין זו סתירה כלל, שהרי גם בשוע"ר עצמו נתבאר בסי' תנט, אשר שיעור מיל הוא 24 דקות, ומכל מקום כתב בשוע"ר (סי' קפד ס"ג): "שיעורו עד כדי הילוך ד' מילין שהוא שיעור שעה וחומש" [72 דקות]. וכן כתב בשוע"ר (סי' רסא ס"ה) שמהלך ד' מילין הם פחות משעה ורביע, היינו 72 דקות (ראה שם ציון נט).

והמקור לדעה זו היא בפירוש המשניות להרמב"ם (פסחים פ"ג מ"ב): "ושיעורו כדי שיהלך אדם ברגליו הליכה בינונית מיל אחד, והוא שיעור מן הזמן שהוא שני חומשי שעה" [24 דקות]. ומכל מקום כתב (ברכות פ"א מ"א): "ועמוד השחר הוא האור הנוצץ בפאת מזרח קודם עלות השמש בכדי שעה וחומש שעה" [72 דקות].

והטעם לכל זה הוא, כי כך כמעט מפורש בגמרא, שלענין שיעור מיל קיי"ל שהוא 24 דקות, ולענין שיעור ד' מיל קיי"ל שהם 72 דקות. שהרי המקור לכל זה הוא במשנה פסחים (צג, ב): "איזו היא דרך רחוקה מן המודיעים ולחוץ וכמדתה לכל רוח דברי רבי עקיבא". ובגמרא (שם): "אמר עולא מן המודיעים לירושלים חמשה עשר מילין הויא. סבר לה כי הא דאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן כמה מהלך אדם ביום עשרה

פרסאות, מעלות השחר ועד הנץ החמה חמשת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים חמשת מילין, פשו לה תלתין ... אמר רבא שיתא אלפי פרסי הוי עלמא וסומכא דרקיעא אלפא פרסיי" [היינו שמעלות השחר עד הנץ הוא חלק ששי מיי"ב שעות]. שבכל זה נתבארה השיטה הב' שהובאה לעיל משוע"ר (סי' תנט ס"י), ששיעור מיל הוא 24 דקות, ומעלות השחר עד הנץ הוא מהלך חמשת מילין [120 דקות].

אמנם אחר כך אומרת הגמרא (שם צד, א): "מיתבי רבי יהודה אומר עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום, תדע כמה מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תיובתא דרבא תיובתא דעולא תיובתא". הרי שמסקנת הגמרא דקיי"ל כרבי יהודה שמעלות השחר עד הנץ הולך אדם ארבעת מילין של 18 דקות [חלק עשירי מיי"ב שעות].

ואף דקיי"ל שמהלך מיל הוא 24 דקות (כמובא לעיל), והרי דעת רבי יהודה היא שמהלך מיל הוא 18 דקות, ביאר במעדני יו"ט (ברכות פ"א ס"י ס"ק ט): "שנראה לי ליישב דברי הרמב"ם, דאע"ג דעולא איתותב, היינו מרבי יהודה דשמעינן ליה דאמר בהדיא ד' מילין, והוה דלא כעולא דאמר ה' מילין, אבל מכל מקום לא נדחו בזה דברי עולא, דהא איהו אדברי רבי עקיבא דמתניתין דהתם, דאמר איזהו דרך רחוקה מן המודיעים ולחוץ, קאמר עולא שהם ט"ו מילין ... והוא ראה וידע כמו שכתבתי, והוה רבי עקיבא כוותיה והלכה כרבי עקיבא מחבירו" [עירובין מו, ב].

והיינו שמסקנת הגמרא היא, שמעלות השחר הם 72 דקות, כמפורש בדברי רבי יהודה "עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום ... ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין", והרי "אחד מעשרה ביום" הם 72 דקות, ולא יותר (שהיום הוא 12 שעות, ואחד מעשרה ביום הם שעה ו-12 דקות). וכן קיי"ל.

אמנם לגבי שיעור מיל, בזה ודאי קיי"ל כרבי עקיבא במשנה הנ"ל, שדרך רחוקה [מנץ החמה עד חצות בערב פסח] הוא חמשה עשר מיל – שמן המודיעים לירושלים. והיינו שרבי עקיבא סובר ששיעור מהלך מיל הוא 24 דקות. וכן קיי"ל.

יוצא לנו אם כן פשוט בגמרא זו כשיטת הרמב"ם ורבינו, הן בשו"ע שלו והן בסדר הכנסת שבת, שאע"פ שמהלך מיל הוא 24 דקות, מכל מקום מהלך ד' מיל – הן ארבעה מילין של 18 דקות.

[ובמילא מובן גם, שג' מיל ורביע שבדברי ר"ת, וג' רבעי מיל שבדברי ר"ת, גם הם במהלך מיל של 18 דקות, שהרי ג' רבעי מיל שבר"ת הם השארית של ג' מיל ורביע שבדבריו [משא"כ ג' רבעי מיל שבדעת הגאונים, לא מתייחסים בזה כלל למהלך ד' מיל שבגמרא פסחים, ובמילא מובן דקיי"ל שמהלך מיל הוא 24 דקות].

*

וכן נראה להוכיח לכאורה מתוך דברי רבינו בפסקי הסדור (סדר ספירת העומר): "זמן התחלת עמוד השחר מחיי אייר ואילך במדינות אלו הצפוניות הוא בחצות לילה, לכך אין לספור אחר חצות אלא בלא ברכה, וזמן זה של עמוד השחר נמשך כך עד י"ז בתמוז ועד בכלל, ולכן משהגיע חצות ליל י"ז בתמוז אסור לאכול".

לפי הפירוש הפשוט של הדברים האלו נראה, שרק במשך שני חדשים אלו, שבין חיי אייר לי"ז תמוז, עולה השחר בחצות לילה במדינות אלו הצפוניות, נראה מכאן שזמן עמוד השחר הוא 72 דקות לפני נץ החמה. כן כתב גם רח"י בארנשטיין ב"שימת עין" (שבסוף ס' הרב מלאדי) אות ג. וכן בארתי הדברים בקובץ פלפול התלמידים חובי' די' ע' פה (בהערה בשוה"ג לדבריו של הר"י שי' פייגלשטוק).

ובאמת צריך עדיין הדבר תלמוד, שהרי הסידור נכתב ונדפס לדורות, ולא רק לשנה אחת. קביעות זאת שתקופת תמוז תחול באמצע – בין חיי אייר לי"ז בתמוז היא נדירה. ויש לפרש זאת בכמה אופנים (לכאורה דחוקים). ואולי נכתב בתחלה סדר ספירת העומר כמכתב כללי לאנ"ש, בשנה מסויימת (כמו שהוא גם בסדר מכירת חמץ ועוד), ולכן חישב שני חדשים אלו לפי חדשי הלבנה של אותה שנה, ואחר כך העתיק מכתב זה לסידור שלו.

אמנם בכל אופן נראה לכאורה שזה מתאים רק אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 72 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 16.1 מעלות תחת האופק, שאז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי לערך שני חדשים בעת חצות לילה.

משא"כ אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 120 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 26 מעלות תחת האופק, אז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי לערך ארבעה וחצי חדשים בעת חצות לילה. וגם אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 96 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 21 מעלות תחת האופק, אז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי קרוב לארבעה חדשים בעת חצות לילה.

וגם אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 90 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 19.8 מעלות תחת האופק, אז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי לערך שלושה וחצי חדשים בעת חצות לילה. [אין כאן המקום להאריך כאן בהסברת החישובים, וראה זמני היום בהלכה ע' מא וע' 182-185].

ואם נאמר שברוב השנים יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי בעת חצות הלילה – מיד בתחלת אייר, לא הי' רבינו סותם וכותב: "זמן התחלת עמוד השחר מחיי אייר ואילך במדינות אלו הצפוניות הוא בחצות לילה, לכך אין לספור אחר חצות אלא בלא ברכה".

*

וכן נראה להוכיח לכאורה מהאמור בתניא (אגרת התשובה פ"ג, לענין התעניות שמקבל על עצמו לתשובה): "ויכול לדחות לימים הקצרים בחורף ... וגם יכול לאכול מעט כג' שעות לפני נץ החמה".

ומובן שכל היתר אכילה זו הוא רק עד שיעלה עמוד השחר, כמבואר בשו"ע (סי' תקסד ס"ב): כל תענית שאוכלים בו בלילה בין צבור בין יחיד הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר".

והיינו לומר שעלות השחר הוא שעתיים, או שעתיים וחצי, קודם נץ החמה, ולכן "יכול לאכול מעט כג' שעות לפני נץ החמה" – שהוא עדיין לפני עלות השחר.

לכאורה נראה שזה יתאים רק אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 72 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 16.1 מעלות תחת האופק (או 16°54' תחת האופק, כפי שיבואר לקמן בסוף ההערה), שאז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי, באמצע החורף, לערך שתי שעות לפני נץ החמה; או אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 90 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 19.8 מעלות תחת האופק, או אפילו אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 96 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 21 מעלות תחת האופק, שאז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי, באמצע החורף, לערך שעתיים וחצי לפני נץ החמה.

ולכאורה נראה שזה יתאים רק אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 72 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 16.1 מעלות תחת האופק (או 16°54' תחת האופק, כפי שיבואר לקמן בסוף ההערה), שאז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי, באמצע החורף, לערך שתי שעות לפני נץ החמה; או אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 90 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 19.8 מעלות תחת האופק, או אפילו אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 96 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 21 מעלות תחת האופק, שאז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי, באמצע החורף, לערך שעתיים וחצי לפני נץ החמה.

משא"כ אם נאמר שעלות השחר היא בימים השונים בארץ ישראל 120 דקות, דהיינו כאשר השמש היא לערך 26 מעלות תחת האופק, שאז יעלה השחר באיזור לאזניא-לאדי, באמצע החורף, יותר משלוש שעות לפני נץ החמה, ואם כן איך התיר לאכול "כג' שעות לפני נץ החמה"?

[אין כאן המקום להאריך בהסברת החישובים, וראה זמני היום בהלכה ע' מא וע' 185-182].

*

ולמרות כל האמור כאן, יש הרוצים לבאר בשיטת רבינו שזמן עלות השחר הוא בארץ ישראל בימים השונים – 90 דקות, או 96 דקות לפני נץ החמה, ודנו בזה כמה (ראה קובץ יגדיל תורה נ"י. חוב' עא סי' נט). "אהלי שם" ח"ד ע' פא ואילך. הערות התמימים ואנ"ש – 770 גליון רסח ע' 38. קונטרס שערי ישיבה גדולה חוב' א' ע' קלד. קובץ אהלי תורה חוב' ח ע' מג. "משולחן הארי" ע' 326. קובץ ממגד ירחים ח"ז ע' 177. "כבוד רבנן" ע' 203). ותמצית דבריהם – ראה לקמן בסוף הספר, בדבריו של הרב מנחם מענדל ש"י קפלן.

אבל כבר בארתי לעיל, שלענ"ד מוכח מדברי רבינו, שהזמן הוא – 72

בעליל שהרקיע הוא מלא כוכבים ולא ג'

דקות לפני נץ החמה (בימים השונים בארץ ישראל). והטעם שפסק כך רבינו הוא, כי בכל הסוגיא בפסחים (צג, ב – צד, א) יש רק שתי דעות: (א) 120 דקות (5 מיל של 24 דקות), (ב) 72 דקות (4 מיל של 18 דקות). ומסיימת הגמרא שם דקיי"ל שהוא 72 דקות (4 מיל של 18 דקות). ולכן פוסק כך רבינו כאן, ובשו"ע שלו (בכל מקום שנזכרים ד' מיל).

ויתירה מזו, רבינו מבאר לקמן (ראה הערה 94), אשר הנשף הארוך (של שיטת ר"ת ושל עלות השחר) פירושו – שעד אז נראים כל הכוכבים בשמים, ומשם ואילך אין נראים כל הכוכבים. והרי לדעת התוכנים, אין שום השפעת אור מהשמש כשהיא יותר מ-18 מעלות מתחת לאופק. והטעם בזה, כי עד 18 מעלות מאירה עדיין השמש על האטמוספירה, ומשם חוזר מעט אור לכדור הארץ, משא"כ אחרי 18 מעלות אין השמש מאירה אפילו על האטמוספירה, ועל כן אין שום השפעה מאור השמש על כדור הארץ (ראה הזמנים בהלכה פרק טו).

וכיון שרבינו מבאר כאן על פי מה שרואים ב"חוש", ו"נראה בעליל", שעד זמן עלות השחר "הרקיע הוא מלא כוכבים", ברור לכאורה שהכוונה היא אל פחות מ-18 מעלות תחת האופק.

ואף שעולא סובר בגמרא שהשיעור הוא 120 דקות; הנה על דעה זו מסיק בגמרא: "תיובתא דעולא תיובתא". ומדברי רבינו נראה שעלות השחר דקיי"ל להלכה הוא מה שרואים במציאות, בחוש ובעליל. ואם כן מסתבר דלא מיירי בשיעורים של 90, או 96, או 120 דקות (שכולם הם לערך 20 עד 26 מעלות, שהם הרבה יותר מ-18 מעלות), אלא בשיעור של 72 דקות (שהוא קרוב ל-17 מעלות, כדלקמן בסמוך).

ומטעם זה כתב גם בסי' הזמנים בהלכה (עי' קצה) שאי אפשר לפרש כן בדעת רבינו. וכ"ה באור ישראל (גליון כט ע' סו). וראה גם זמנים כהלכתם ע' ערה. לקמן בסוף הספר מה שביאר בזה עוד הרב יוסף יצחק ש"י פייגלשטוק (סעיפים ד-ה).

*

והנה בזמני היום בהלכה, ביאר וחישוב את זמן עלות השחר (וצאת הכוכבים לר"ת) של 72 דקות – שהוא כשהשמש היא 16.1 מעלות (היינו $16^{\circ}6'$) תחת האופק. והיינו אם נחשוב את 72 הדקות מעת נץ החמה הנראה (והשקיעה הנראית).

אמנם מסתבר יותר, שחושבים את 72 הדקות מעת נץ החמה האמיתי (כמו שחושבים את 20 הדקות שמהשקיעה האמיתית עד צאת הכוכבים, כדלעיל הערה 18. וראה גם לקמן הערה 113 בסופה). ולכן נראה לכאורה, שצריך לחשב את 72 הדקות האלו כשהשמש היא 16.9 מעלות (היינו $16^{\circ}54'$) תחת האופק.

כוכבים בלבד⁹³, וככה הוא ממש ודאי בסוף הילוך ד' מילין אחר השקיעה⁹⁴. אבל זמן תחלת הלילה לענין מצות של תורה שהוא בצאת וראיית ג' כוכבים לבד, ודאי שהוא מוקדם הרבה לזמן צאת וראיית כל הכוכבים, כמו שנראים בעת עליית עמוד השחר.

ועוד יש פליאות עצומות מהחוש על דעת

⁹³ כעין זה הוכיח מהר"ל מפראג בספרו גור ארי' (שבת לה, א ד"ה תרי תילתי מיל): "דהא מן עמוד השחר עד הנץ החמה גם כן ד' מילין ... ועדיין כל הכוכבים נראים, וכך מן שקיעת החמה עד הלילה שכל הכוכבים נראים".

ועד"ז כתב בביאור הגר"א (או"ח סי' רסא ס"ק יא): "דבעלות השחר עדיין כוכבים עומדים זמן הרבה, ועד שתנץ החמה הוי ד' מילין". (וביו"ד סי' רסב ס"ק ט): "והחוש מכחיש לכל רואה שמעלות השחר הוא שיעור גדול הרבה מאד על צאת הכוכבים אחר השקיעה ... בעמוד השחר עדיין כוכבים עומדים זמן הרבה".

⁹⁴ אלא ודאי מה שאמרו בגמרא פסחים (צד, א): "עד צאת הכוכבים" אין הפירוש "שלושה כוכבים" (כפי שהוא בגמרא שבת לה, ב: "שלושה [כוכבים] לילה"), אלא פירושו הוא "שהרקיע הוא מלא כוכבים".

סברה זו כבר הביא ב"מנחת כהן" (מאמר ראשון סוף פ"ז): "אין לומר שמה שאמר רבי יהודה בשבת ששיעור זמן בין השמשות בלבד ג' רבעי מיל, היינו מן השקיעה עד שיראו ג' כוכבים בינוניים, ואז הוא תחילת הלילה, אבל מה שאמר בפסחים שמן שקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש מהלך ארבע מילין היינו עד צאת כל הכוכבים הבינוניים או רובם, לפי שעד אותה שעה מהלכין בני אדם. כי הנה ראשונה דבר נראה לחוש הוא שמן השקיעה עד שיראו ג' כוכבים בינוניים יש יותר ממהלך ג' רבעי מיל, שהוא פחות מרביע שעה".

אבל ראה לעיל (הערה 28) איך מיישב רבינו פליאה זו. וראה עוד לעיל הערה 24. לקמן הערה 106. סדור עם ציונים – רסקין (הערה 68).

זו⁹⁵. וגם ראיות רבות ועצומות מסוגיות
 התלמוד לדעת הגאונים. הגם שאין
 דבריהם צריכים חיזוק כנודע שדבריהם
 דברי קבלה⁹⁶):

⁹⁵ ראה מנחת כהן (מבוא השמש פ"ה): "הנה הטענות וקושיות שמצאתי נגד דעת רבינו תם ופירושו הן עשה טענות, השלש מהן הן נגד פירושו של הרב על ברייתא של פרק במה מדליקין מן הסברא, ומן אותה הסוגיא עצמה, והשבע הן ראיות מן הכתובים ומדברי רבותינו ז"ל, שמיד אחר ששקעה החמה תחת האופק הוא לילה או לפחות ספק לילה, לא יום ודאי כדעת הרב ז"ל".

ומסיים: "אלו הן הספיקות שיש נגד דעת ר"ת ונגד פירושו על ברייתא של פרק במה מדליקין, ובאמת שצריך נגר ובר נגד דיפרקינן". אלא שאחר כך (פרק ט ואילך) מיישב בארוכה הקושיות שעל שיטת רבינו תם. וראה ארץ צבי ח"א סי' קה וסי' קכא. שו"ת בני ציון סי' טז. הזמנים בהלכה פרק מב.

⁹⁶ תוספות (חולין מד, א ד"ה כדי): "ודבריהם דברי קבלה". וכן כתב רבינו בשו"ע (יו"ד סי' כד ס"ק ד): "מחמירים כבה"ג שכל דבריו דברי קבלה". ובקונטרס אחרון (או"ח סי' רעא ס"ג ג): "הר"ח והגאונים שכל דבריהם דברי קבלה". וראה כללי הפוסקים וההוראה ס' קפה.

מהדורא קמא

שלחן ערוך רבינו סי' רסא

**ד יש אומרים⁹⁷ שמצות עשה מן התורה⁹⁸
להוסיף מחול על הקדש⁹⁹ באיסור עשיית**

⁹⁷ רי"ף יומא (ב, ב: שבת בראשית מנין ת"ל תשבתו). רא"ש שם פ"ח ס"ח. מ"מ הלי שביתת עשור פ"ב ה"ו בשם המפרשים. שו"ע ס"ב. וכ"ה בשו"ע"ר סי' תרח ס"א (בסתם): "ואין לי אלא יום הכיפורים, שבת מנין תלמוד לומר תשבתו".

ומה שכתב כאן "יש אומרים", הוא מחמת דעת הרמב"ם (הלכות שביתת עשור פ"א ה"ו): "וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסתו וביציאתו שנאמר וענייתם את נפשותיכם בתשעה בחדש בערב, כלומר התחיל לצום ולהתענות מערב תשעה הסמוך לעשירי, וכן ביציאה שוהה בעינוי מעט מליל אחד עשר סמוך לעשירי, שנאמר מערב ועד ערב תשבתו שבתכם".

ובמגיד משנה (שם): "מדברי רבינו נראה שאין תוספת דבר תורה אלא בעינוי, אבל לא בעשיית מלאכה לא ביום הכיפורים ולא בשבתות... ושם אמרו דאיכא מאן דמוקים לה להאי קרא לדרשה אחרית". וראה לעיל הערה 54.

⁹⁸ תוס' ברכות כז, א ד"ה דרב צלי (תוספת שבת ויום הכיפורים דקיי"ל שהוא מן התורה). משמעות מ"מ שם. ב"י ד"ה והרמב"ם. דעה הבי' בלבוש ס"ד. מ"א סק"ח. אליה רבה ס"ק יב. וראה גם שו"ע"ר שם: "מצות עשה מן התורה להוסיף מן החול על הקודש". ובמוסגר שם (שהלימוד השני שלומדים מפסוק זה הוא רק אסמכתא).

⁹⁹ שיעור התוספת שבת בכניסתו יתבאר לקמן ס"ה. ושיעורו ביציאתו – בשו"ע"ר סי' רצג ס"א. ונתבאר לעיל (הערה 48).

מלאכה¹⁰⁰ בכניסת שבתות ויו"ט¹⁰¹

¹⁰⁰ דוקא לענין "איסור עשיית מלאכה". ויש מחלוקת הפוסקים אם תוספת זו מועלת אף לענין סעודת שבת, כמבואר בשוע"ר (סי' רסז ס"ג): "כשם שאמרו לענין תפלה כך אמרו לענין קידוש היום שיכול לקדש ולאכול מפלג המנחה ולמעלה, אפילו אם לא התפלל ערבית עדיין, ובאכילה זו שמבעוד יום יוצא ידי חובת סעודה אחת מג' סעודות שחייב לאכול בשבת (כיון שכבר קיבל עליו תוספת שבת נעשה אצלו כשבת עצמה לכל דבר). ויש מחמירים שימשיך סעודתו בלילה עצמו שיאכל כזית לפחות אחר צאת הכוכבים כדי שיקיים ג' סעודות בשבת עצמה, דכיון שג' סעודות אלו למדום חכמים ממה שנאמר ג' פעמים היום אצל אכילת המן בשבת לפיכך צריך לאכלן בעיצומה של יום ולא בתוספתו, וטוב לחוש לדבריהם".

שתי הדעות האלו נרמזו גם בשוע"ר (סי' קפח סי"ז): "היה אוכל בשבת ונמשכה סעודתו עד שחשיכה אפילו כמה שעות בלילה מזכיר של שבת בברכת המזון ... והוא הדין לראש חודש חנוכה ופורים. ויש אומרים שבראש חודש חנוכה ופורים הואיל ואין בהם תוספת מחול על הקדש אינו מזכיר מעין המאורע אחר שיצא היום". הרי שלדעה הב', גם סעודת שבת נכללת בתוספת שבת.

וכן נרמזה הלכה זו בשוע"ר (סי' תצא ס"ג): "להוסיף מחול על הקודש אין צריך כי אם לענין שביתת יום טוב ממלאכה, שזה נלמד ממה שכתוב תשבתו שבתכם ... אבל לענין שאר דברים התלויים בקדושת היום, כגון מצות מקרא קודש עיין סימן תקכ"ט, אין צריך להוסיף מחול על הקודש". והרי סעודת שבת ויום טוב היא חלק ממצות מקרא קודש, כמבואר בשוע"ר (סי' תקכט ס"ג-ה): "איזה עונג זה שאמרו חכמים שחייב אדם לאכול בכל יו"ט ב' סעודות ... שהרי נאמר בו מקרא קדש". וכ"ה בשוע"ר (סי' רמב ס"א): "ומקרא קדש פירשו חכמים לקדשו ולכבדו בכסות נקיה ולענגו בענג אכילה ושתייה".

ואף שנתבאר לעיל (הערה 67) שיש הפרש בין קבלת תוספת שבת לבין קבלת עיצומו של יום, נראה שגם זה אינו מועיל (לדעת הסוברים שקבלת תוספת שבת אינה מועלת לענין סעודת שבת, כמובא לעיל (מסי' רסז ס"ג): "לקדש ולאכול מפלג המנחה ולמעלה ... יאכל כזית לפחות אחר צאת הכוכבים כדי שיקיים ג' סעודות ... בעיצומה של יום ולא בתוספתו". והיינו אף שהקידוש הוא קבלת עיצומו של יום.

מחלוקת זו היא לענין סעודת שבת, אבל לענין אכילת מצה בליל פסח, לדברי הכל לא מועלת תוספת יום טוב, כמבואר בשוע"ר (סי' תעב ס"ב): "אף על פי שבשאר ימים טובים יכול האדם להוסיף מחול על הקודש לקדש ולאכול מבעוד יום, מכל מקום בפסח אינו יכול לעשות כן, לפי שאכילת מצה הוקשה לאכילת פסח שנאמר על מצות ומרורים יאכלוהו, ובפסח נאמר ואכלו את הבשר בלילה הזה, בלילה ממש. וכיון שאכילת

וביציאתם, שנאמר¹⁰² ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב (מערב עד ערב תשבתו שבתכם), יכול יתחיל ויתענה בתשעה תלמוד לומר בערב, אי

מצה שהיא מן התורה אינו אלא בלילה, לכן גם כל הארבע כוסות שתקנו חכמים אינו אלא בלילה בזמן הראוי לאכילת מצה, שכל מה שתקנו חכמים כעין של תורה תקנו, וכוס של קידוש הוא אחד מן הארבע כוסות, לפיכך צריך בלילה ממש ולא במה שהוסיף מחול על הקודש".

וכן לענין סעודת ליל חג הסוכות, כמבואר בשוע"ר (סי' תרלט ס"כ): "וכיון שאכילת לילה הראשונה נלמד בגזירה שוה מאכילת מצה, צריך להיות דומה לה בכל דבר, דהיינו שלא יאכל ... בסוכה עד לאחר צאת הכוכבים ... כמו באכילת מצה כמ"ש בהלכות פסח".

[אלא שיש חילוק בין ליל פסח – שגם הקידוש צריך להיות בלילה כנ"ל, לבין ליל סוכות – שהקידוש יכול להיות מבעוד יום, רק שיאכל הסעודה בלילה].

וכן הוא גם לענין ליל חג השבועות (אלא ששם הוא מטעם אחר), כמבואר בשוע"ר (סי' תצד ס"ב): "אע"פ שבכל ערבי יו"ט נוהגין להקדים תפלת ערבית של יום טוב מבעוד יום מטעם שנתבאר בסי' רס"ז, מכל מקום בליל שבועות מאחרין להתפלל לאחר צאת הכוכבים, שאם יקדימו ויקבלו קדושת יום טוב בתפלה מבעוד יום הרי זה כמו שחסרו מעט ממ"ט ימי הספירה שלפני חג הזה, והתורה אמרה שבע שבתות תמימות תהיינה. ומזה הטעם אין לקדש גם כן קידוש היום מבעוד יום, אף קודם תפלת ערבית".

¹⁰¹ היינו לעיקר קדושה ואיסור מלאכה שבימים טובים, משא"כ לשאר המצות הקשורים לחג נתבאר בשוע"ר (סי' תצא ס"ג): "מי שנמשכה סעודתו במוצאי יום טוב האחרון של פסח עד לאחר צאת הכוכבים מותר לאכול חמץ בסעודה, אף שעדיין לא התפלל ערבית ולא הבדיל כלל ... להוסיף מחול על הקודש אין צריך כי אם לענין שביתת יום טוב ממלאכה, שזה נלמד ממה שכתוב תשבתו שבתכם ... אבל לענין שאר דברים התלויים בקדושת היום ... אין צריך להוסיף מחול על הקודש".

ומכל שכן לשאר המצות שאינן קשורות לשבת ויום טוב, כמבואר בשוע"ר (סי' תפט ס"ז): "מותר לספור קודם תפלת ערבית, אפילו במוצאי שבת שמוסיפין מחול על הקודש, שמכל מקום לילה הוא ואינו נחשב ליום העבר אלא ליום המחרת".

¹⁰² ויקרא כג, לב.

בערב יכול משתחשך תלמוד לומר בתשעה, הא כיצד מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפים מחול על הקדש. אין לי אלא בכניסתו ביציאתו מנין תלמוד לומר מערב עד ערב. אין לי אלא יום הכיפורים ימים טובים מנין תלמוד לומר תשבתו. שבתות מנין תלמוד לומר שבתכם. הא כיצד כל מקום שנאמר שבות¹⁰³ מוסיפים מחול על הקדש

¹⁰³ משא"כ ראש חודש חנוכה ופורים, שלא נאמר בהם שבות. וכמבואר בשו"ע"ר (סי' קפח ס"ז): "שבראש חודש חנוכה ופורים ... אין בהם תוספת מחול על הקדש".

ומכל מקום מבואר בשו"ע (סי' תערב ס"א): "מדליקין נר חנוכה ... סוף השקיעה ... ויש מי שאומר שאם הוא טרוד יכול להדליק מפלג המנחה ולמעלה".

וכן לענין קריאת המגילה נתבאר בשו"ע (סי' תרצב ס"ד): "מי שהוא אנוס קצת ואינו יכול לילך לבית הכנסת, וצריך להמתין עד אחר שיקראו הקהל, וקשה עליו לישב בתענית כל כך, יכול לשמוע קריאתה מבעוד יום מפלג המנחה ולמעלה".

ומהו באמת הטעם בזה, והרי נתבאר לעיל ש"אין בהם תוספת מחול על הקדש", ואם כן איך אפשר להדליק נרות חנוכה ולקרוא המגילה לפני החג – מפלג מנחה ולמעלה?

והנה מקור הלכה זו לענין קריאת המגילה הוא בתרומת הדשן, שכותב הטעם לזה (סי' קט): "דפסק רבינו תם בריש ברכות דק"ל דמזמן ההוא ואילך חשיבא לילה לענין קריאת שמע".

אמנם כבר הובא לעיל (הערה 46), דלא קי"ל בזה כר"ת (לענין קריאת שמע וספירת העומר), כמבואר בשו"ע"ר (סי' תפט ס"ב): "העיקר כהאומרים שמפלג המנחה אינו חשוב כלילה אפילו לרבי יהודה אלא לענין תפלה בלבד, אבל לא לענין שאר דברים שמצותם בלילה".

וכן הקשה על הלכה זו בפרי חדש (סי' תרצב ס"ק ד): "שלמד כן מההיא שכתבו התוס' בריש ברכות בשם ר"ת דלרבי יהודה דסבירא ליה דזמן

תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה הוא הדין לקריאת שמע, ודבריו דחויים מצד רוב הפוסקים שחלוקים עליו, והפסק האמיתי שזמן קריאת שמע הוא משעת צאת הכוכבים וכמ"ש בסימן רל"ה בס"ד, וכל שכן במגילה" [את זה כתב לענין מגילה. וממילא מובן שלענין הדלקת נר חנוכה הוא לדעתו משקיעת החמה, כדלעיל הערה 80].

ואפשר שמכל מקום סמכו בזה על שיטת ר"ת במקום שאי אפשר, כמבואר בב"ח והיינו כדלעיל (הערה 46), שבליט ברירה סמכין על (סי' תערב): "וכן הש"ץ מדליק בבית הכנסת בעוד היום גדול, דכיון דאי אפשר כדיעבד דמי. וכן בערב שבת לכל אדם". דעת ר"ת בזה.

אמנם אולי אפשר לומר הטעם בזה, שאף דלא קיי"ל בזה כר"ת לענין פלג מנחה בשאר מצוות, ואף שחנוכה ופורים "אין בהם תוספת מחול על הקדש", מכל מקום יש בהם "קבלת עיצומו של יום" מפלג המנחה ולמעלה, וכמו שמצינו גם לענין תענית, כמבואר בקונטרס אחרון (סי' רסג סוף ס"ק ג): "קיבל עליו עיצומו של יום ... אפילו בטי' באב שאין בו תוספת, אם קיבל עליו אפילו תעניתו לבד, נאסר בכל חומרותיו".

ואם נכונים הדברים, שהוא מטעם קבלת עיצומו של יום, הרי נתבאר לעיל (הערה 67), שבמקום שמקבלים עיצומו של יום יש להקדים לזה תפלת המנחה, וכמו בנרות שבת, שנתבאר בשוע"ר (סי' רסג ס"ז): "שכיון שהדליק נר שבת ... תתפלל מנחה תחלה".

ואף שנתבאר לעיל (שם) שזהו דוקא בקבלת עיצומו של יום, ולא בקבלת תוספת השבת. ולכן נאמרה הלכה זו רק באשה המדלקת, משא"כ הבעל יכול להתפלל מנחה גם אחרי הדלקת נרות שבת.

מכל מקום בחנוכה ופורים "שאין בהם תוספת מחול על הקדש", רק קבלת עיצומו של יום על ידי הדלקת נרות חנוכה או קריאת המגילה מפלג המנחה ולמעלה, אם כן צריך לדייק להתפלל מנחה לפני הדלקת הנרות – אף בערב שבת שמדליקין נרות חנוכה מפלג מנחה ולמעלה.

ובאמת כן נתבאר ברמ"א (סי' תרעא ס"ז): "ונוהגין להדליק בבית הכנסת בין מנחה למעריב". וגם כשמדליקין נרות חנוכה בבית נתבאר בס' המנהגים – חב"ד (ע' 70): "מדליקים בין מנחה למעריב".

ויתירה מזו נתפרש שם (ע' 71): "בערב שבת הסדר הוא: מנחה, נר חנוכה, נר שבת". (ובהערה 26): "מנחה ואחר כך נר חנוכה כמו שתמיד קדם להדלקת המנורה (שערי תשובה ופרי מגדים סימן תרע"ט). ועוד שלא יהי' תרתי דסתרי כו"ו. והיינו כנ"ל, שאם יקבל עיצומו של יום על ידי הדלקת נרות חנוכה, ואחר כך יתפלל מנחה, יהי' זה "תרתי דסתרי".

הרי שדיוק הקדמת תפלת מנחה לפני הדלקת נרות חנוכה, היא יותר מאשר הקדמת תפלת מנחה לפני הדלקת נרות שבת, מטעם האמור לעיל.

וכל זה לכתחלה, אבל בדיעבד ובשעת הדחק נתבאר ברמ"א (סי' תרעא ס"ז): "ויש נוהגין להדליק בערב שבת קודם מנחה" (וראה מ"א שם ס"ק ג).

מלפניה ולאחריה¹⁰⁴.

ה זמן תוספת זה מלפניה הוא מתחלת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות¹⁰⁵, והוא כדי ג' מילין ורביע, שמתחלת השקיעה עד צאת ג' כוכבים הוא מהלך ד' מילין¹⁰⁶, ובין

¹⁰⁴ ברייתא יומא פא, ב. ר"ה ט, א. הובא בריי"ף ורא"ש שם. וראה גם שוע"ר שם (בשינוי גירסא). ושם: יכול יהא ענוש כרת כו'. וראה לקו"ש חט"ז ע' 235 הערה 32.

¹⁰⁵ ר"ן סו"פ במה מדליקין וביומא שם, ומ"מ פ"ה ה"ד, בשם הרמב"ן (בתורת האדם שער אבלות ישנה. כתבי הרמב"ן מהדורת שעוועל ח"ב ע' רנב). שו"ע ס"ב.

וסברא זו למד הרמב"ן (שם) מהמשנה (שבת יז, סע"ב): "ובכולן בית הלל מתירין עם השמש", רואים מכאן "דמשעה שהתחיל השמש להשתקע עד זמן [בין] השמשות הוא הזמן ... בכלל תוספת מחול על הקדש מהלך שלשת מילין ורביע מיל, רצה להוסיף כל הזמן הזה מחול על הקדש מוסיף, ואם רצה לעשות מקצתו חול ומקצתו תוספת עושה".

אלא שהרמב"ן מבאר זאת לשיטת ר"ת המבוארת כאן, שבין השמשות מתחיל בסוף שקיעה (ג' מיל ורביע אחר תחלת שקיעה), ולכן כתב שזמן ההוספה מחול על הקדש הוא במשך ג' מיל ורביע אלו שבין תחלת שקיעה לבין סוף שקיעה.

ואילו בסדר הכנסת מבאר לשיטת הגאונים, שבין השמשות מתחיל מיד אחרי שקיעה האמיתית, יוצא אם כן שזמן תוספת מחול על הקודש הוא בזמן שבין שקיעה הנראית לשקיעה האמיתית, כדלעיל הערה 7 (ראה הערות ובאורים גליון תתלא ע' 90).

¹⁰⁶ פסחים צד, א: "רבי יהודה אומר ... כמה מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין". והיינו שהאדם מהלך 10 פרסאות ביום (40 מיל, במשך 12 שעות, שהם 18 דקות כל מיל), ו-4 מילין משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים (72 דקות).

ופסק רבינו כאן בשלחן ערוך – כשיטת רבינו תם (שבהערה הבאה), שפירוש הדברים הוא, אשר 72 דקות אחרי תחלת השקיעה הוא זמן "צאת שלושה כוכבים" – שנתבאר בברייתא ובגמרא (שבת לה, ב):

השמשות הוא קודם צאת הכוכבים מהלך ג' רביעי מיל, נשאר ג' מילין ורביע מתחלת השקיעה עד בין השמשות¹⁰⁷.

"כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה".

אמנם בסדר הכנסת שבת ביאר דקיי"ל כשיטת הגאונים וסייעתם, וכפי שאנו רואים במציאות, שמה שמבואר בגמרא פסחים שם, שצאת הכוכבים היא 72 אחרי תחלת השקיעה – היינו צאת כל הכוכבים, ומה שאמרו בשבת שם, שלילה מתחלת בצאת שלושה כוכבים – היינו 20 דקות אחרי השקיעה (כדלעיל הערה 94).

¹⁰⁷ שלפי שיטתו של רבינו תם, ופירושו בגמרא פסחים (צד, א), שצאת ג' כוכבים הוא 72 דקות אחרי תחלת השקיעה, לפי זה כתבו התוספות (שם): "רבי יהודה אומר משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבע מילין, קשה לר"ת דבסוף במה מדליקין (שבת לד, ב) ... מסקינן התם דבין השמשות דרבי יהודה תלתא ריבעי מיל, והכא קאמר רבי יהודה גופיה ארבעה מילין. וי"ל דהכא קאמר מתחלת שקיעה, דהיינו משעה שמתחלת החמה ליכנס בעובי הרקיע עד הלילה הוי ד' מילין, והתם קאמר מסוף שקיעה".

והיינו שתחלת השקיעה היא כשאין השמש נראית על הארץ, וסוף השקיעה היא כעבור מהלך ג' מילין ורביע, שהם 58 וחצי דקות. והזמן שמתחלת השקיעה עד צאת ג' כוכבים הוא מהלך ד' מילין, שהם 72 דקות (שבזה מיירי הגמרא פסחים). והזמן שמסוף השקיעה עד צאת ג' כוכבים הוא מהלך ג' רבעי מיל, שהם 13 וחצי דקות (שבזה מיירי הגמרא שבת).

וכן כתבו בתוס' שבת לה, א ד"ה תרי תלתי. הובא בר"ן ומגיד משנה שם. שו"ע ס"ב. וכן פסק רבינו בשו"ע שלו סי' שלא ס"ה (והתחלת בין השמשות הוא אחר הילוך ג' מילין ורביע לאחר התחלת השקיעה, כמו שנתבאר בסי' רס"א, והוא לערך רביעית שעה קודם צאת הכוכבים), ובסי' תרח ס"ג (מתחלת השקיעה שאין השמש נראה על הארץ, עד בין השמשות, שהוא ג' רביעי מילין קודם הלילה ... הוא מהלך ג' מילין ורביע).

אמנם בסדר הכנסת שבת הוכיח מדברי הפוסקים ומהחוש הנראה במציאות, כשיטת הגאונים (כדלעיל הערה 70 ואילך), שבין השמשות מתחיל מיד אחר שקיעת החמה (שקיעה האמיתית), וכעבור 20 דקות (בימים השונים בארץ ישראל) הוא צאת שלושה כוכבים. ומה שאמרו בפסחים (צד, א) שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים הוא מהלך ד' מיל – הכוונה היא לצאת כל הכוכבים. ואם כן אין כל סתירה בין הברייתא והגמרא בשבת לבין הברייתא והגמרא בפסחים (כדלעיל הערה הקודמת,

והזמן הזה אם רצה לעשותו כולו תוספת עושה, רצה לעשות ממנו מקצת עושה, ובלבד שיוסיף איזה זמן¹⁰⁸ שהוא ודאי יום מחול על הקדש. אבל בין השמשות אינו נחשב לתוספת, שהרי הוא ספק לילה ואסור בו במלאכה מן התורה בלא מצות תוספת¹⁰⁹.

ואם רוצה להקדים ולקבל עליו תוספת שבת מפלג המנחה ולמעלה¹¹⁰, דהיינו

(והערה 94).

¹⁰⁸ ראה לעיל (הערה 48).

¹⁰⁹ רא"ש (יומא פ"ח סי' ח): "ותוספת זה צריך שיהא קודם בין השמשות, דאילו בין השמשות ספק יום ספק לילה הוא, ואם עשה מלאכה בשני בין השמשות בשוגג חייב חטאת, ואינה נקראת תוספת, דבלאו ריבוי דקרא צריך לפרוש מספק, וגם ספק כרת יש בו".

וכן הוא בשוע"ר סי' תרח (ס"ב-ג): "ותוספת זה צריך שיהא קודם בין השמשות דאלו בין השמשות עצמו (ספק יום) ספק לילה הוא ואינו נקרא תוספת ואף אם לא היה הכתוב מזהיר עליו היה צריך לפרוש מספק עבירה. ותוספת זה אין לו שיעור אלא שמתחלת השקיעה שאין השמש נראה על הארץ עד בין השמשות שהוא ג' רביעי מילין קודם הלילה והזמן הזה שהוא מהלך ג' מילין ורביע רצה לעשות כולו תוספת עושה רצה לעשות מקצתה עושה ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה ודאי מחול על הקודש".

וראה קונטרס אחרון (סי' רסג ס"ק ג): "שגם הבין השמשות הוא בכלל התוספת בעל כרחו, אף אם הוא יום, כיון שהוא סמוך לחשכה ממש, ואף שלא קבלו הרי מקובל ועומד הוא מהר סיני".

¹¹⁰ סברא זו למדו תוס' (ברכות כז, א ד"ה דרב צלי) מהגמרא (שם): "דרב צלי של שבת בערב שבת". ומפרשים התוס' (שם): "מייירי שמקבל עליו שבת מיד ... דסבירא ליה כרבי יהודה ... לענין תפלת הערב, שהיא שעה ורביע קודם הלילה". הרי שאפשר לקבל השבת מפלג המנחה ולמעלה.

שעה ורביע¹¹¹ זמניות¹¹² קודם הלילה¹¹³,

וכ"ה ברא"ש (ברכות פ"ד ס"ו): "שהיה מקבל עליו שבת באותה שעה, כי יכול לקבל עליו שבת מבעוד יום, ובלבד מפלג המנחה ולמעלה". טור רס"י רסז. אגור סי' שסא, בשם שו"ת מהרי"ל החדשות סי' מה אות ד. רמ"א ס"ב. וכ"ה בשוע"ר סי' רסג ס"ו. סי' רסז ס"ב. סי' תרח ס"ז.

¹¹¹ בגמרא (ברכות כו, ב): "מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה ולמעלה ... פלג מנחה ... י"א שעות חסר רביעי". וברש"י (שם): "זמן תמיד של בין הערבים בכל יום מתשע שעות ומחצה ... חלק את ב' שעות ומחצה שעות הנותרים ביום, ותמצא פלג אחרון של מנחה מ"א שעות חסר רביעי ולמעלה".

¹¹² פירוש המשניות להרמב"ם (ברכות פ"א מ"ב): "ודע, כי כל השעות הנזכרות בכל המשנה, הם השעות הזמניות, וענין הזמניות הם השעות שיש מהם י"ב שעות ביום וי"ב שעות בלילה".

וכן כתב בפרי חדש (סי' נח ס"א): "ודע שכל שעות המוזכרות בכל מקום הם שעות זמניות בין בקיץ בין בחורף מתחלקת הלילה ל"ב שעות וכן היום מתחלק ל"ב שעות אחרות".

וכ"ה בשוע"ר (סי' נח ס"ג): "ושעות אלו הם זמניות, שכל יום בין ארוך בין קצר נחלק ל"ב שעות". וכן הוא בשוע"ר (סי' פט ס"א. סי' תמג ס"ד).

ורק לענין תקופות החישוב הוא לפי שעות השוות, כמבואר בשוע"ר (הל' נדה סי' קפד קו"א ס"ק ג): "אלא דלענין חישוב תקופות אינו כן, כמו שכתב הלבוש בא"ח סי' תכ"ח ... שהיום הוא משש שעות לפני חצות היום עד שש שעות אחר חצות, וכן בלילה".

¹¹³ באופן חישוב השעות הזמניות יש ב' שיטות, כמבואר במ"א (סי' רלג ס"ק ג): "בתרומת הדשן משמע שמשערין מעלות השחר עד צאת הכוכבים ... אבל בלבוש ובלחם חמודות כתבו דמשערין מהנץ החמה עד שקיעתה".

ולענין קריאת שמע כתב המ"א (סי' נח ס"ק א): "נראה לי דהכא לכולי עלמא מנינן מעלות השחר". ולמד זאת ממשמעות הגמרא (ברכות ג, א) והתוסי' שם (ד"ה למאן דגני). ונתבארו הוכחותיו בדגול מרבבה ובלבושי שרד וביד אפרים על המ"א שם (על הסתירות במ"ש בזה המ"א בכמה מקומות, ראה זמנים כהלכתם ע' עד-ז).

ולפי זה נפסק בשוע"ר (סי' נח ס"ג): "ונומשך זמנה עד סוף ג' שעות מעלות השחר ... ושעות אלו הם זמניות", שהשלוש שעות זמניות הן מעלות השחר. וכן לענין זמן תפלה נפסק בשוע"ר (סי' פט ס"א): "אם היום ארוך י"ח שעות מעלות השחר עד צאת הכוכבים שליש היום הוא ו' שעות משעלה עמוד השחר".

וגם לענין פלג מנחה, שבזה הובאו כנ"ל ב' דעות, נפסק כאן בשוע"ר

כדעת תרומת הדשן הנ"ל: "דהיינו שעה ורביע זמניות קודם הלילה" (ולא קודם שקיעת החמה). וכן הוא בשוע"ר (סי' רסג ס"ו): "שהוא שעה ורביע זמניות קודם הלילה".

אמנם לענין סוף זמן חמץ בערב פסח נפסק בשוע"ר (סי' תמג ס"ד): "שעות הללו משערין אותן לפי ענין היום ... לפי שהיום דהיינו מנץ החמה עד שקיעת החמה הוא נחשב לעולם ליי"ב שעות בין שהוא ארוך בין שהוא קצר".

ואין לומר שרק לענין קריאת שמע פסק רבינו שמחשבין מעלות השחר עד צאת הכוכבים (כדברי המ"א שבזה יש הוכחה מהגמרא והתוס''), שהרי גם לענין פלג המנחה פסק כאן שמחשבין מעלות השחר עד צאת הכוכבים (ראה הערות ובאורים תשפט ע' 79. תשצ ע' 70).

וכתב על זה באבני שהם (סי' ט ס"ז). הובא בהערות בשו"ע אדמו"ר הזקן סי' נח ס"ג): "נוכל לתרץ גם כן, שמפני שזמן קריאת שמע הוא מדאורייתא החמיר כדעת התרומת הדשן, כפי הכלל אשר בידינו דכל ספק בשל תורה לחומרא כנ"ל. והזמן של אכילת חמץ בערב פסח הוא רק שעות דרבנן, הקיל בהן לחשוב מהנץ החמה עד השקיעה, כמו כל ספק דרבנן דלקולא".

והנה כל זה הוא בשוע"ר, אבל אחר כך חזר בו רבינו אף לענין קריאת שמע (פסקי הסדור, הלכות קריאת שמע): "זמן קריאת שמע של שחרית שהוא רביע היום ... שבמדינות אלו נץ החמה בקיץ הוא בערך ג' שעות ומחצה אחר חצות לילה, ורביע היום ארבע שעות ורביע, נמצא כלה הזמן בג' רביעי שעה שמינית". הרי שגם לענין קריאת שמע מחשבין את השעות זמניות מנץ החמה עד שקיעת החמה. ומזה מובן שכן הוא מכל שכן לענין פלג המנחה, שמחשבין את השעות הזמניות מנץ החמה עד שקיעת החמה.

ולכן העיר ב"פסקי הסדור" (סעיף ככו): "זהו [האמור כאן שפלג מנחה הוא] שעה ורביע זמניות קודם הלילה" לפי פסק אדמו"ר בשו"ע סי' נ"ח דחשבינן היום מעלות השחר עד צאת הכוכבים, אבל לפי מ"ש בסידור דחשבינן היום מנץ החמה עד השקיעה, ממילא הוי פלג המנחה שעה ורביע זמניות קודם השקיעה".

וטעם חזרתו מובן, על פי מה שנתבאר ב"שיעורי ציון" (סי' לח): "דשיטה זו לחשוב היום מעלות השחר עד צאת הכוכבים, אפשר רק לשיטת ר"ת דג' מילין ורביע אחר שקיעת החמה הוי עדיין יום גמור, ולילה הוא ד' מילין אחר שקיעת החמה, כשיעור שישנו מעלות השחר עד הנץ החמה. אבל לשיטת הגאונים דבין השמשות מתחיל תיכף ומיד אחר השקיעה ונמשך זמן מועט, ואחר שליש שעה בערך הוי לילה גמור, אי אפשר לחשוב היום מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים, שאז כבר כשעה שלימה מן הלילה".

והיינו שאם נחשוב לשיטת הגאונים השעות הזמניות מעלות השחר עד צאת שלושה כוכבים, לא יהי "חצות" בחצי היום, וזה אי אפשר, שהרי

הרשות בידו ונאסר בעשיית מלאכה¹¹⁴.

"חצות" הוא כאשר החמה היא בראש האדם, כמבואר בפסחים (יב, ב) : "שית יומא בי קרנתא קאיי", וכ"ה בכ"מ בש"ס ופוסקים. ואין לחשוב את השעות הזמניות מעלות השחר עד צאת כל הכוכבים, שהרי לשיטת הגאונים זמן זה הוא כשעה שלימה מן הלילה (וכעין זה נתבאר בכמה ספרים, נלקטו ב"הזמנים בהלכה" ע' קיד-ט. וב"זמנים כהלכתם" ע' עח-פ).

ולכן כתב בשו"ת ארץ צבי (סי' קיג) : "לפמ"ש הרב ז"ל בסידור, דעיקר הלכה הוא כהגאונים ז"ל ... לפי זה על כרחך צריך לומר כדעת הלבוש דזמן פלג המנחה הוא שעה ורביע קודם שקיעת החמה".

יוצא אם כן לפי מסקנת רבינו בסדורו, שאפשר לקבל תוספת שבת משעה ורביע זמנית קודם תחלת השקיעה (כמו לדעת היראים דלקמן).

אלא שלפום ריהטא נראה, שלפי מסקנת רבינו בסדר הכנסת שבת, מחשבים את 12 השעות זמניות של היום מעת נץ החמה האמיתית (כשהשמש מתחלת לזרוח בראשי ההרים) עד השקיעה האמיתית (בעת סילוק זריחת השמש מראשי ההרים, כדלעיל הערה 9). וראה לקמן בסוף הספר בהערותיו של הרב יוסף יצחק שי' פייגלשטוק (סעיף יו"ד). לעיל הערה 92 בסופה.

¹¹⁴ כי יש לנו שני זמנים לתחלת קבלת תוספת שבת :

(א) מתחלת השקיעה, כפי שלמד הרמב"ן ממשמעות המשנה (שבת יז, סע"ב) : "מתירים עם השמש".

(ב) מפלג המנחה, כפי שלמדו התוס' ממשמעות הגמרא (ברכות כז, א) : "דרב צלי של שבת בערב שבת".

לכן כותב רבינו, שעיקר זמן קבלת תוספת שבת הוא מתחלת השקיעה (כדברי הרמב"ן), ואם רוצה להקדים מזמן פלג המנחה (כדברי התוס'), הרשות בידו ונאסר בעשיית מלאכה.

וההפרש ביניהם הוא כמה דקות, שהרי תחלת השקיעה היא 72 דקות לפני צאת הכוכבים, ואילו פלג המנחה הוא שעה ורבע (75 דקות) לפני צאת הכוכבים, הרי שההפרש ביניהם הוא 3 דקות (ראה מנחת כהן מאמר ב פ"א. מ"א סי' רסא ס"ק י. אלא שהפרש זה משתנה בין הקיץ לבין החורף, ובין מקום למקום).

וכל זה הוא לשיטת ר"ת שנתבארה כאן, אבל בסדור של רבינו ובסדר הכנסת שבת פסק :

(א) כהגאונים שבין השמשות מתחיל מיד אחרי השקיעה האמיתית, ועיקר זמן קבלת תוספת שבת הוא משקיעה הנראית עד שקיעה האמיתית (כדלעיל הערה 105).

(ב) שהשעות זמניות הן מנץ החמה עד שקיעת החמה, ופלג המנחה הוא שעה ורבע זמניות לפני השקיעה האמיתית (כדלעיל הערה הקודמת),

אבל אם קיבל קודם פלג המנחה אין קבלתו כלום ומותר בעשיית מלאכה¹¹⁵.
 ומכל מקום לכתחלה יש להחמיר שלא לעשות מלאכה אם קיבל שעה ורביע זמניות קודם תחלת השקיעה¹¹⁶, לפי שיש אומרים¹¹⁷ שמתחלת השקיעה ואילך הוא לילה גמור מן התורה (שאז הוא זמן ראיית ג' כוכבים בינונים לפי דבריהם), ובין השמשות שהוא כדי הילוך ג' רביעי מיל קודם תחלת השקיעה, ופלג המנחה הוא שעה ורביע זמניות קודם תחלת

ואם רוצה להקדים מזמן פלג המנחה (כדברי התוס'), הרשות בידו ונאסר בעשיית מלאכה.

וההפרש ביניהם הוא יותר משעה, שהרי שקיעה הנראית היא כמה דקות לפני השקיעה האמיתית, ואילו פלג המנחה הוא שעה ורבע לפני שקיעה האמיתית.

¹¹⁵ רבינו ירוחם נתיב ז סוף ח"א. מ"א סק"י. וכמבואר בברייתא שבת (כג, ב): "ובלבד שלא יקדים ושלא יאחר". ובשוע"ר (סי' רסג ס"ו): "לא יקדים למהר להדליקו בעוד היום גדול, לפי שאז אינו ניכר שמדליקו לכבוד שבת, וגם לא יאחר. ואם רוצה להדליק הנר בעוד היום גדול ולקבל עליו שבת באותה שעה סמוך להדלקה רשאי, כי כיון שמקבל עליו שבת לאתרו אין זו הקדמה. ובלבד שיהא מפלג המנחה ולמעלה, שהוא שעה ורביע זמניות קודם הלילה".

¹¹⁶ מ"א (סק"י): "כיון דיש אומרים דחשבינן מתחלת השקיעה לכתחלה יש להחמיר שלא לעשות מלאכה".

¹¹⁷ רא"ם יראים השלם סי' רעד. הובא בהגהות מרדכי סו"פ במה מדליקין. אגודה סי' מט. ב"ח ס"ב. ובשו"ת שלו סי' קכו וסי' קנד, ובחדשות סי' נא. מ"א ס"ק ט. וראה מ"מ וציונים (אשכנזי).

השקיעה.

ויש אנשי מעשה שעושיין לכתחלה כסברא זו¹¹⁸, שפורשים ממלאכה שעה ורביע זמניות קודם תחלת השקיעה¹¹⁹.

אבל אין למהר להדליק הנר¹²⁰ ולהתפלל ערבית¹²¹ של שבת עד שעה ורביע זמניות

¹¹⁸ ב"ח שם. מ"א סק"ט. וראה דברי נחמיה או"ח סי' טו. אור ישראל גליון כט ע' סז-ח.

וראה גם שוע"ר (סי' רסז ס"ב): "מפלג מנחה ולמעלה ... יש מצוה כשמתפלל אותה מבעוד יום שמוסיף מחול על הקודש ... יכול לקבל תוספת שבת קודם תפלה".

¹¹⁹ היינו לאנשי מעשה שהם עצמם אינם מדליקים הנרות, רק נשיהם מדליקות הנרות, והם פורשים ממלאכה קודם. וראה משמרת שלום סי' כו ס"ו. הערות בשו"ע אדמו"ר הזקן.

¹²⁰ כמבואר בשוע"ר סי' רסג ס"ו, שלא להדליק קודם פלג מנחה (וכדלעיל הערה 115).

¹²¹ כמבואר בשוע"ר (סי' רסז ס"ב): "נוהגין להקדים תפלת ערבית יותר מבימות החול, ונכון הוא, כדי להקדים קבלת שבת בכל מה שאפשר, רק שיהא מפלג המנחה ולמעלה".

וכל זה מעיקר הדין, אבל למעשה כבר הובא לעיל (הערה 46) מנהגינו שלא להתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים.

ולכן במדינות הצפוניות, שקשה לאחר את כניסת השבת עד צאת הכוכבים שהיא שם בשעה מאוחרת מאד. ובפרט בבתי חב"ד, שאם תהי' סעודת שבת אחרי תפלת ערבית שהיא אחרי צאת הכוכבים המאוחרת, יהי' קשה לצפות שיבואו קהל המתקרבים לתפלה ולסעודת שבת.

הדרך הכי נוחה ונכונה היא להדליק נרות שבת, ולקדש, ולהתחיל סעודת שבת, מיד אחרי פלג המנחה, ולהמשיך בסעודה ודברי תורה עד אחרי צאת הכוכבים, ואז להתפלל ביחד, ואחרי התפלה להמשיך הסעודה, או לאכלו עוד כזית, ויברכו ברכת המזון.

וכמבואר כל זאת בשוע"ר (סי' רסז ס"ג): "כשם שאמרו לענין תפלה כך אמרו לענין קידוש היום שיכול לקדש ולאכול מפלג המנחה ולמעלה, אפילו אם לא התפלל ערבית עדיין, ובאכילה זו שמבעוד יום יוצא ידי

שקודם צאת הכוכבים, ולא שקודם תחלת השקיעה. ואפילו בדיעבד אם הדליק אז הנר צריך לכבותו ולחזור ולהדליקו לצורך שבת¹²² כמו שיתבאר בסי' רס"ג¹²³, וכן אם התפלל אז צריך לחזור ולהתפלל אחר כך¹²⁴, לפי שהעיקר כסברא הראשונה¹²⁵.

חובת סעודה אחת מג' סעודות שחייב לאכול בשבת (כיון שכבר קיבל עליו תוספת שבת נעשה אצלו כשבת עצמה לכל דבר). ויש מחמירים שימשיך סעודתו בלילה עצמו שיאכל כזית לפחות אחר צאת הכוכבים, כדי שיקיים ג' סעודות בשבת עצמה, דכיון שג' סעודות אלו למדום חכמים ממה שנאמר ג' פעמים היום אצל אכילת המן בשבת לפיכך צריך לאכלן בעיצומה של יום ולא בתוספתו, וטוב לחוש לדבריהם".

ואף שיש איסור לאכול חצי שעה קודם שהגיע זמן קריאת שמע ותפלת ערבית, כמבואר בשוע"ר (שם ס"ד): "אסור לו להתחיל לאכול כחצי שעה סמוך לצאת הכוכבים".

מכל מקום הרי בעניינינו כבר התחילו הסעודה בהיתר – קודם חצי שעה זו, שאז אין צריך להפסיק, כמובא בשוע"ר (סי' ע ס"ה): "במה דברים אמורים כשהתחיל באיסור, דהיינו שהתחיל לאכול תוך חצי שעה ... אבל אם התחיל בהיתר, אין צריך להפסיק אפילו לקרות קריאת שמע".

ואפילו אם התחילו את הסעודה תוך חצי שעה לצאת הכוכבים, שאז כשמגיע צאת הכוכבים צריכים להפסיק לקריאת שמע, הרי כבר כתבנו לעיל, שמיד שמגיע זמן צאת הכוכבים יתפללו כולם ערבית, ואחר כך ימשיכו הסעודה, או יאכלו עוד כזית ויברכו ברכת המזון.

¹²² [ר]מ"א סי' רסג ס"ד. ראה משמרת שלום סי' כו סעי' ו. הערות בשו"ע אדמוה"ז ע' 117.

¹²³ סעיף ו: "ואם הדליק הנר בעוד היום גדול ולא קיבל עליו שבת מיד צריך לכבותו ולחזור ולהדליקו לצורך שבת, כדי שתהיה ההדלקה עצמה ניכרת שהיא לכבוד השבת".

¹²⁴ כמבואר בשוע"ר סי' רסג סכ"ב וש"נ. וראה גם מ"א סי' רלה ס"ק ג. דברי נחמי" סוס"י טו.

¹²⁵ ראה גם שוע"ר (סי' שלא ס"ה): "ואף שיש אומרים שמתחלת

ו מי שאינו בקי בשיעור בין השמשות¹²⁶,
 ואינו יודע מאימתי יוסיף עליו (צריך
 להסתלק מכל ספק ולקבל שבת הרבה
 קודם תחלת השקיעה¹²⁷, ולכן) ידליק
 הנרות בעוד שהשמש בראשי האילנות.
 ואם הוא יום המעונן ידליק כשהתרנגולין
 יושבים על הקורה מבעוד יום. ואם הוא
 בשדה שאין שם תרנגולין ידליק
 כשהעורבים יושבים שם מבעוד יום¹²⁸.

השקיעה היא לילה ... מכל מקום הרי במדינות אלו אין אנו חוששין כלל
 לדבריהם, שלפעמים אין מקבלים שבת ועושים כל המלאכות עד רביעית
 שעה קודם צאת הכוכבים".

וכל זה הוא לפי מה שפסק כאן ששעות זמניות נחשבים מעלות השחר עד
 צאת הכוכבים – לשיטת ר"ת.

אמנם לפי מה שפסק בסדור ובסדר הכנסת שבת, ששעות זמניות
 נחשבים מנץ החמה עד שקיעת החמה (כדלעיל הערה 114), אם כן אפשר
 גם להדליק הנר ולהתפלל ערבית של שבת עד שעה ורביע זמניות שקודם
 תחלת השקיעה.

¹²⁶ רש"י לה, ב ד"ה בשיעורי דרבנן. טור ושו"ע ס"ג.

¹²⁷ כאן מפרש כנראה, שהשמש בראשי האילנות היינו שהאדם העומד
 במזרח רואה את השמש בגובה האילנות, לפני שיורדת תחת האופק,
 אשר זמן זה הוא "הרבה קודם תחלת השקיעה".

אמנם בסדר הכנסת שבת (ראה לעיל הערה 3) מבאר "דהיינו בעוד
 השמש זורח בראשי האילנות", שהוא קצת אחרי סילוק השמש מעיני
 האדם העומד בארץ. וראה מ"מ וציונים.

¹²⁸ רב[א] לה, ב. טור ושו"ע שם. וראה שו"ת רבינו דלקמן.

שו"ת רבינו סי' מה

להודיע¹²⁹ ולהזהיר ללא יודעים הלכה פסוקה בשלחן ערוך¹³⁰, והוא תלמוד ערוך בשבת¹³¹, דאמר רבא אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדשימשא בריש דיקלא אדליקו שרגא, פירש"י¹³² להדליק נר של שבת בעוד שהשמש זורח בראשי הדקלים שהם אילנות גבוהים, וכן בראשי גגים גבוהים¹³³, דהיינו זמן מועט קודם שתשקע החמה תחת הארץ¹³⁴.

¹²⁹ נדפסה לראשונה בהוצאת זיטאמיר תר"ז ח"ב, על גליון סי' רסא ס"ו. במהדורה החדשה של שו"ת רבינו – סי' מה. אגרות-קודש שלו (אגרת נא).

ונראה מהתוכן שנכתבה לפני כתיבת המהדורא קמא של סדר הכנסת שבת (דלקמן בסמוך). לתוכנה ראה קובץ יגדיל תורה (נ.י.). חל"ז ע' שנח ואילך. חל"ט ע' צט ואילך. סדור עם ציונים – רסקין (ע' תרצג). אור ישראל גליון כט ע' סט-עב.

¹³⁰ סי' רסא ס"ג (ומי שאינו בקי בשיעור זה ידליק בעוד שהשמש בראש האילנות). שוע"ר שם ס"ו.

¹³¹ לה, ב.

¹³² ראה רש"י שם ד"ה אתלו: "הדליקו את הנר מבעוד יום" (אם כן מיירי בנר של שבת שיזהרו שלא ידליקו אחר השקיעה). ושם ע"א ד"ה כרמל: "וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים" (ואם כן מובן שמ"ש אריש דיקלא פירושו שהשמש זורח בראשי הדקלים). וראה משמרת שלום (סי מב ס"ג ד"ה ועתה). סדור עם ציונים – רסקין שם.

¹³³ וכ"ה בסדר הכנסת שבת, וש"נ (ראה לעיל הערה 5).

¹³⁴ בסדר הכנסת שבת: "כי אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים ... אזי היא שקיעה האמיתית שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים".

וביום המעונן¹³⁵ צריך גם כן לשער לפי ערך שיעור זה, דהיינו קרוב לשיעור שעה אחת קודם שיעור זמן צאת הכוכבים באמצע החורף, ובאמצע הקיץ הוא קרוב לשיעור שני שעות קודם שיעור צאת הכוכבים¹³⁶, ובסוף הקיץ ותחלת החורף וסוף החורף ותחלת הקיץ הוא שעה ומחצה¹³⁷ קודם שיעור זמן צאת הכוכבים, כידוע לכל.

וזהו זמן קבלת שבת, ולפרוש מכל מלאכה על פי גמרא ושלחן ערוך, לדידן

¹³⁵ בגמרא ובשוע"ר שם נתנו סימנים ליום המעונן. וכאן מדבר כשגם סימנים אלו אינם קיימים.

¹³⁶ כך נתבאר במנחת כהן (מאמר ב פ"ד), ובכמה ספרים מאותה תקופה, שאורך הנשף שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים תלוי בשעות זמניות (כדלעיל הערה 17). אבל בסדר הכנסת שבת הביא מסי "אלים" (ראה לעיל הערה 41), כי המציאות והחשבון מורים, אשר אורך הנשף אינו קשור לשעות זמניות, אלא לחשבון אורך הנשף (היינו הזמן שבו מתרחקת השמש מסוויים של מעלות מאופק האדם). וראה זכרון יוסף סי' מט. מנחת אלעזר ח"א סי' כג. ברכת הבית שער מה שערי בינה אות יא. הערות בשו"ע אדה"ז ע' 119. סדור עם ציונים – רסקין (ע' רכו וע' תרצד).

¹³⁷ לכאורה היינו כר"ת שצאת הכוכבים היא 4 מיל אחרי התחלת השקיעה, והיינו שבארץ ישראל (בימים השונים) הם 72 דקות, ובאיזור לאזניא-לאדי הם לערך 90 דקות – שעה ומחצה.

אלא שכאן חושש לשיטת הגאונים, שמיד בעת שקיעת החמה מתחיל בין השמשות, ולכן הצריך להדליק נרות שבת 90 דקות (בימים השונים) לפני צאת הכוכבים דר"ת.

וראה קובץ יגדיל תורה חל"ז ע' שסא הערה 60. חל"ט ע' צט ואילך.

דלא קים לן בשיעורא דרבנן בעוונותינו הרבים אין אתנו יודע עד מה¹³⁸ במקומותינו לומר קים לי בשיעורא דרבנן. ובפרט דשבת לכל מסורה¹³⁹, ליודעים ולשאינם יודעים, ולמדים זה מזה להקל שלא כדת¹⁴⁰.

על כן מי בכם ירא ה' שומע בקול עבדיו¹⁴¹ ידידיו חז"ל, יהיה נזהר בנפשו ולהזהיר לבני ביתו¹⁴² זו אשתו¹⁴³ בדברים האלה.

ואם יהיה איזו אונס ח"ו שלא תוכל למהר להדליק עד שקיעת החמה, אזי תצוה לנכרי להדליק נרות של שבת¹⁴⁴ והיא

¹³⁸ תהלים עד, ט.

¹³⁹ ראה ביצה ה, ב.

¹⁴⁰ ע"פ אסתר ד, טז.

¹⁴¹ ע"פ ישעיה נ, י.

¹⁴² כמבואר בשוע"ר סי' רס סוף ס"ה, וש"נ.

¹⁴³ ע"פ יומא ב, א.

¹⁴⁴ כמבואר בשוע"ר (סי' רסא ס"ב): "ומותר לומר לנכרי להדליק נר לצורך שבת בין השמשות שזהו לצורך מצוה".

תברך עליהם הברכה¹⁴⁵, וה' יסלח לה¹⁴⁶
 ותבא עליה ברכת טוב¹⁴⁷ ותקבל שכר על
 הפרישה¹⁴⁸ מה' הטוב

שניאור זלמן

¹⁴⁵ כמבואר בשוע"ר (סי' רסג סי"א): "בדיעבד ששכחה ולא הדליקה קודם בין השמשות ונזכרה בבין השמשות, יש להתיר לה לצוות לנכרי להדליק ושתברך היא קודם שתהנה לאורן (כיון שעיקר מצות הדלקת נר שבת אינה ההדלקה בלבד, אלא ההנאה והתשמיש לאורה היא עיקר המצוה, אלא שההדלקה היא התחלה והכנה למצוה זו ולכן מברכים עליה, וזו ששכחה ולא בירכה בתחלת המצוה יכולה לברך קודם עיקר המצוה דהיינו קודם שתהנה לאורן). ומכל מקום לא תצוה להדליק אלא נר אחד על השלחן שזהו עיקר המצוה (אבל נר אחד אפשר להתיר לה אף אם יש שם כבר נר דלוק, שמאחר שהנשים נזהרות מאד בברכה זו הרי זה כצורך גדול שהתירו בו שבות בבין השמשות כמו שנתבאר בסי' רס"א)".

ונתבאר בקונטרס אחרון שם ס"ק ג. וראה קובץ יגדיל תורה (ירות"ו) ח"ו ע' 50 ואילך.

אמנם כל זה הוא רק בדיעבד, וכאמור לעיל: "ואם יהיה איזו אונס ח"ו שלא תוכל למהר להדליק עד שקיעת החמה", וכמבואר בשוע"ר (שם): "אין לה לסמוך על זה שלא להדליק קודם ... ושתצוה לנכרי להדליק כשבוא בבין השמשות, ושתברך היא על ידי פרישת ידיה מיד אחר הדלקת הנכרי, שלא תהנה לאורן עד אחר ברכתה, לפי שהאיך תברך וצונו להדליק והן דולקות כבר מקודם לכן, או על ידי הנכרי". ורק בדיעבד התירו זאת, מטעם האמור לעיל.

¹⁴⁶ ע"פ במדבר ל, ו.

¹⁴⁷ ע"פ משלי כד, כה.

¹⁴⁸ ע"פ פסחים כב, ב.

מהדורה קמא לסדר הכנסת שבת
 ליזהר¹⁴⁹ מאד להדליק נרות שבת קודם
 תחלת שקיעה, דהיינו בעוד שהשמש
 זורח על הארץ¹⁵⁰, ולא להדליק אחר כך
 בשום אופן, ולא לעשות שום מלאכה
 בעולם מיד שאין השמש נראית על הארץ,
 אף אם עדיין לא התפללו מנחה¹⁵¹, כי מיד
 בשקיעת החמה מתחיל תחלת בין
 השמשות שהוא ספק לילה¹⁵², אף שיש
 עדיין שהות הרבה עד צאת הכוכבים
 כשלשה רבעי שעה בחורף ויותר משעה
 בקיץ במדינות אלו¹⁵³, ויש בו ספק סקילה

¹⁴⁹ נדפס מכת"י בקובץ יגדיל תורה (נ.י.) חל"ז ע' שכז. ונתבאר שם ע' שנח ואילך. חל"ט ע' צט ואילך. חמ"ה ע' קיז ואילך. וראה גם סדור עם ציונים – רסקין (ע' תרצה).

¹⁵⁰ ובסדר הכנסת שבת (מהדורא בתרא): בעוד השמש זורח בראשי האילנות (ראה לעיל הערה 3).

¹⁵¹ במהדו"ב: אבל לענין תפלת המנחה שהיא מד"ס אין למחות ביד המקילין (ראה לעיל הערה 67).

¹⁵² שבת לד, ב (ואיזהו בין השמשות משתשקע החמה). וכ"ה במהדו"ב; אבל שם כותב שזהו משקיעה האמיתית שהוא סילוק אור השמש מראשי ההרים (ראה לעיל הערה 9).

¹⁵³ במהדו"ב: ובמדינות אלו כו' בימים השונים הוא בכמו חצי שעה בקירוב כו' ובטבת עודף מעט על תשרי כו' בקיץ כו' עד שעה שלימה אחר השקיעה (ראה לעיל הערה 47. סדור עם ציונים – רסקין ע' תרצו).

וכרת ח"ו¹⁵⁴ וחיוב אשם תלוי¹⁵⁵
לכשיבנה בית המקדש במהרה בימינו
אמן¹⁵⁶.

¹⁵⁴ וכ"ה במהדור"ב (ראה לעיל 14).

¹⁵⁵ וכ"ה בשוע"ר סי' רסא ס"א וש"נ.

¹⁵⁶ ראה לקו"ש חיי"ח ע' 416 הערה 50-51.

מכתבי רבני חב"ד

הרב יהורם אולמן

סידני אוסטרליא

כ"ב כסלו תשע"ד

כבוד הגה"ח המפורסם לשם ולתהלה בקי בחדרי
התורה ובמיוחד בתורת רבותינו נשיאנו מחבר
ספרים רבים מוהר"ר שלום דובער לוי שליט"א

אחדשה"ט כראוי וכמשפט,

ע"ד המו"מ בענין הזמנים לפי שיטת אדמוה"ז נראה
לענ"ד:

(א) אין ספק שהחשבון של עלות השחר לשיטת אדמוה"ז
הוא בדיוק כמו שכתב כת"ר (בהערה 92), וגם הרב י"צ
פייגעלשטאק, שהוא חשבון של 76 מינוט לפי מעלות (בערך
16.9 מעלות).

(ב) מדיוק הלשון של אדמו"ר הזקן בסדר הכנסת שבת
"בכמו ד' (מינוטין) אזי היא שקיעה אמיתית שהוא
סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבא"י"
הרבה יותר מסתבר (לענ"ד) שהחשבון של ד' מינוטין הוא
בא"י (כי ההרים הם הא"י), ושלא מדובר בהר הכרמל, גם
כי כתב בלשון רבים (הרים), וגם אם הי' מתכוון להר
הכרמל הי' כותב במפורש. גם הזמן של 4 דקות מתאים
יותר להרים מסביב ירושלים ולא להר הכרמל.

(ג) בנוגע למו"מ באם צריכים להתחשב עם צאת ג' כוכבים
קטנים (בהערה 47). אדמוה"ז כותב "ולפי שאין אנו
בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיץ לענין ק"ש של
ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה". שעה שלימה בקיץ
בעיירת ליאדי (ששם הי' אדמוה"ז מתגורר לסוף ימיו
כאשר כתב את האיגרת הנ"ל) מתאים יותר לחשבון

המעלות של צאת ג' כוכבים בינונים שהוא בערך 56 דקות אחרי שקיעה הנראית, כי הזמן של ג' כוכבים קטנים לפי חשבון של 6.9 מעלות הוא יותר מאוחר ויוצא החשבון 67 דקות. וכל זה ביום תקופת תמוז שהחמה נמצאת הכי צפונית, ובמקום אדמו"ר הזקן בליאדי (שהוא $54^{\circ}45'$).

ד) בנוגע לכללות הענין – אינני רואה שלדעת אדמוה"ז יש להחמיר להתחשב לג' כוכבים קטנים אפי' לעניני דאורייתא כמו ק"ש של מעריב או לקביעת זמן ברית מילה. ורק לעשיית מלאכה במוצ"ש כבר נהוג בהרבה קהילות חב"ד לחכות עד הזמן של הרב טוקציינסקי, כדי לא להקל יותר מכולם. ובכל זאת רבני חב"ד הסוברים שדעת אדמוה"ז היא שאחרי צאת ג' כוכבים בינונים (מעלות) זה לילה לכל דבר, ורק צריכים להוסיף כ-4 דקות של תוספת שבת, ולחכות לזמן של הרב טוקציינסקי יכביד על הציבור (כגון במקומות שבצפון או בדרום), הרשות בידם להקדים וכפי ראות עיניי הדיין (כמו שכבר העירו הרבנים פייגעלשטאק וראסקין שליט"א)

ובאמת לא מצאתי הרבה יסודות חוץ מרבינו יונה להחמיר ולחכות עד ג' כוכבים קטנים אפילו בעניני דאורייתא אלה, רק בינונים. (וואפילו רבינו יונה הוא מחמיר מפני שאין אנו בקיאין, ושיצא הספק מלבו, וגם אדמוה"ז שרוצה להוציא הספק לכן הוא מעגל עד שעה שלמה ולא מדבר ע"ד כוכבים קטנים, משא"כ כאשר יש כלים לחשב בדיוק). כך מפורש בהרמב"ם בהלי' תרומות פ' ז' הלכה ב', וכמובא שו"ת יביע"א חלק ה' חאו"ח סי' כ"א, שכדרכו מביא רבוי עצום של מקורות ראשונים ואחרונים ומוכיח שלפי אלו ההולכים לפי שיטת הגאונים אחרי 13.5 מינוט לשיטתו, ו-18 מינוט להסוברים שהמיל הוא כ"ד דקות (כמובן כ"ז בלי להתחשב ב-4 דקות נוספות משקיעה הנראית, ועוד ב' דקות לרבי יוסי כמבואר בסדר הכנסת שבת), הוא לילה ודאי לכל דבר אפילו לעניני דאורייתא

(ולענין מלאכה ממליץ להחמיר כר"ת וזה לא נוגע לנו). וכל שאר הוספות הם או מצד תוספת שבת או מצד מנהגים.

לכן לפי עני"ד יש להכניס בלוחות של חב"ד זמן של כ-6 מעלות לכל ענינים והלכות התלויים בצאת הכוכבים, ולמוצאי שבת – זמן של הרב י"מ טוקוצ'ינסקי, ולפי ראות עיני כל דיין ודיין היושב על מדין במקומו להחליט, אם לפסוק לקהילתו להבדיל במוצ"ש על פי הזמן של הרי' טוקוצ'ינסקי, מכח המנהג ומה יאמרו וכו', או להקל לפי שיטת אדמוה"ז בסידורו ו"להוסיף אחר כך מעט מחול על הקדש".

המכבדו כערכו הרם

יהורם אולמאן

הרב שלום דובער הרצל

ראש פינה, ארה"ק

ב"ה, ימי החנוכה ה'תשע"ד

כבוד דודי איש האשכולות מחב"ס רביס עוסק
בבירור דעת רבותינו הרה"ג שלום דובער לוין
שליט"א

בעברי על הספר החשוב, המבהיר את אחד מהנושאים הסבוכים ביותר להבנה בשיטת אדמו"ר הזקן, שרביס רביס עוד בדורות הקודמים התחבטו בו, הגדרות מדויקות בבירור שיטת רבינו בסדר חישוב זמני היום, החל מנץ החמה דרך הגדרת השקיעה הנראית והאמתית, צאת הכוכבים וסדר הדרגות שבה. חישובים אלו מהווים יסוד גדול להלכה ולמעשה הנוגעים לחיים מעשיים רביס, גם להלכות השייכים לעניין חילול שבת דאורייתא ח"ו. והדוגמאות רבות: חישוב היום השמיני לברית מילה כשהתינוק נולד בערב שבת, סיום צום הכיפורים, קריאת שמע של מעריב, יציאת השבת, תפלת ערבית למנהגנו, ועוד עניינים רביס.

ובאמת אינו מובן כל כך, הכיצד ענין סבוך זה הנוגע להלכה ולמעשה לתחומים רביס, לא התבהר כל צרכו עד עתה. ואפריון נמטיה על ההתעסקות במשך שנים רבות בבירור סוגיה זו, ועל הפרטים הנאספים עתה אל הגורן ונערכו מחדש, כך שהרבנים היושבים על מדין וכל אלו אשר חפצים לרדת לעומק סוגיה זו, בבחינת נכנס בשלום ויצא בשלום עם הבנה מסודרת בכל הפרטים, יוכלו להבין כל זאת באמצעות ספר זה.

ככל דבר שבתורה גם בזה ישנם דעות שונות, שבסוף הספר הובאו מכתבי הרבנים החולקים על פרטים מסויימים, או על פרטים יסודיים, בהבנתם את שיטת רבינו בחישוב והגדרת הזמנים.

הנקודות העיקריות שבהם חלוקים הדעות הם :

א. איזה הם 'ההרים הגבוהים' שאליהם מתייחס רבינו כנקודת יסוד (שמהם לומד רבינו את זמן השקיעה האמתית). ובמילא תלוי בזה באיזה איזור בעולם כתב רבינו שאורך הזמן שמשקיעה הנראית עד השקיעה האמתית הוא ארבע דקות, בארץ ישראל או ברוסיה הלבנה.

ב. ובזה תלוי גם אם צאת הכוכבים הבינוניים שמבאר רבינו, הוא זמן צאת הכוכבים להלכה למעשה. או שהצריך להמתין עד לראיית כוכבים קטנים.

ולהבהרת הדברים :

א. בספר ביאר שהגדרת 'ההרים הגבוהים' היא ראש פסגת הר הכרמל 546 מטר גובה מעל פני הים. ושחישוב זה לדעת אדמו"ר הזקן מהווה היסוד והעוגן לחישוב השקיעה האמתית, אשר בארץ ישראל זה מאחר את השקיעה האמתית קרוב ל-3 דקות, וממנו נלקחים המשך שאר החישובים. ואילו לדעת הרבנים (הר"י פייגלשטוק והר"י אולמן) 'ההרים הגבוהים' מתייחסים להרי ירושלים וכיו"ב, לערך 800 מטר או יותר, אשר בארץ ישראל זה מאחר את השקיעה האמתית 4 דקות. וממנו נלקחים המשך שאר החישובים.

ב. בספר ביאר שחישוב זמני צאת ג' כוכבים בינוניים שבסדר הכנסת שבת הם רק מעיקר הדין, ולמעשה מצריך רבינו להמתין לקריאת שמע ערבית – עד לזמן ראיית כוכבים קטנים. ואילו לדעת הרבנים הנ"ל, מסתפק רבינו בראיית כוכבים בינוניים, ולא הצריך להמתין לראיית כוכבים קטנים.

ולאחרי העיון ודקדוק בלשונו הזהב של רבינו, ולאחר התבוננות ביסוד ההיגיון שקבע וחדש אדמו"ר הזקן,

ברור הדבר לכאורה, שהצדק בשני פרטים יסודיים אלו, הוא באופן שנכתב בפנים הספר, וכפי שיתבאר לקמן:

א. ארבע הדקות הן ברוסיא הלבנה

מעיון בלשונו של רבינו בסדר הכנסת שבת ברור שמדובר בשני זמנים מקבילים העוסקים בהגדרת דבר אחד: (א) ארץ ישראל. (ב) מדינת ואיזור רבינו (איזור עיירת לאדי שברוסיא הלבנה).

כלומר כשבא רבינו להגדיר את השקיעה הנראית והשקיעה האמיתית ובין השמשות וצאת הכוכבים האמיתיים, הוא מדבר, ולעיתים אף מזכיר בבירור, שמדובר על שני זמנים שונים המקבילים בערכם היחסי בערך מיקום השמש בגלגל המזלות: (א) ארץ ישראל היא נקודת המוצא, היסוד והבסיס לחשבונות הזמנים. (ב) מקומו הנוכחי של אדמו"ר הזקן באיזור לאדי שברוסיא הלבנה.

כשמעינים בלשונו הזהב של רבינו מתבאר, ששיעור הזמן של ה-4 דקות אינו נקודת המוצא של החישובים שזה בארץ ישראל, אלא התוצאה והחישוב בלאדי – הנובע מהחישוב של ארץ ישראל.

הנה לפנינו לשונו הזהב של רבינו: "מאד מאד צריך ליזהר בהדלקת נרות להדליק קודם שקיעת החמה שקיעה הנראית, דהיינו בעוד השמש זורח בראשי האילנות בשדה בארץ המישור שאין שום הר במערב או בראשי גגים הגבוהים בעיר, ולא לעשות אחר כך שום מלאכה כלל, כדי להוסיף מחול על הקדש מעט, כי אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי ששיים משעה (שקורין מינוטין) אזי היא שקיעה האמיתית, שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל".

הגע עצמך:

רבינו מדבר כאן אל יהודי רוסיא הלבנה וכותב להם איך לנהוג 'מאד מאד צריך לזהר ... כי ... בכמו ד' חלקי ששייך משעה (שקורין מינוטין) אזי היא שקיעה האמתית', הרי מובן שמדבר על מקום בו כותב הדברים (ולא על מקום רחוק – ארץ ישראל). ובזה מניח כאן את הבסיס והיסוד לחישוב ההפרש שבין השקיעה הנראית לבין השקיעה האמיתית בכל מקום בעולם, ושצריך לזהר להדליק נרות לפני השקיעה הנראית.

בודאי לא מסתבר כלל שכאשר מחשב את הזמן בפועל של תוספת השבת 'ד' חלקי ששיים משעה' מתכוין לתוספת שבת שבארץ ישראל, ומתכוין רבינו שכל אנ"ש הדרים ברוסיא הלבנה ידעו מעצמם לחשב את קווי האורך והרוחב ואת הפרש הדקות שבין השקיעה הנראית לשקיעה האמיתית ביחס להפרש כפי שהוא בארץ ישראל.

וכפי שנראה ברור מדבריו לקמן שבכל מקום שכותב הזמן של ארץ ישראל מדקדק לפרט את הזמן במדינות ששם נמצא:

כדוגמת: זמן בין השמשות המשולב של ר' יהודה ור' יוסי. שבתחילת דבריו כותב 'כי בשליש שעה משעות השוות אחר שקיעה האמיתית הוא ודאי לילה גם לר' יוסי בארץ ישראל בימים השונים (כמ"ש בסמ"ג בהלכות תרומה) שאז הוא זמן צאת ג' כוכבים בינונים בארץ ישראל' ומיד לאחר מכן טורח רבינו לבאר ולתרגם את הזמן למדינות אלו (ולא סומך על כך שאנ"ש יעשו חישובים מסובכים מאוד אלו בעצמם): 'ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השונים הוא בכמו חצי שעה בקירוב אחר שקיעה האמיתית'; הרי ברור שלא הניח רבינו חישובים מסובכים אלו לאנ"ש ולדרים בסביבה, אלא תרגם מיד את ערך הזמן היחסי של 'שליש שעה' בארץ ישראל שהוא 'חצי שעה בקירוב' במדינות אלו (איזור ליאדי).

וכן הוא לענין ד' הדקות שבין השקיעה הנראית לשקיעה האמיתית, שלא מסתבר שחישוב ד' דקות אלו בארץ ישראל, מבלי לתרגם ולהבהיר מהו החישוב לפי זה במדינות אלו (6 דקות); שהרי חישוב זה הינו מסובך, ורוב האנשים ואפילו הלומדים אינם בקיאים בחישובים אלו.

ועוד והוא עיקר: כשמעיינים בלשונו הזהב של אדמו"ר הזקן כשביאר זמן בין השמשות (ויציאת הכוכבים בינונים) במדינות אלו, ברור מללו שחישוב ה-4 דקות (שהביא כהפרש שבין השקיעה הנראית לשקיעה האמיתית בתחילת דבריו) הוא דווקא בחו"ל ולא בארץ ישראל, כמפורש בהמשך דבריו: 'ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים ... הוא כמו חצי שעה בקירוב אחר שקיעה האמיתית [שמיד מעלה את השאלה המתבקשת וכמה זמן לאחר השקיעה הנראית? ועל כך כותב ומבהיר רבינו מיד], שהן ל"ד חלקי ששיים בקירוב אחר שקיעה הנראית'. וברור כשמש מלשונו שבמדינות 'אלו' ברוסיה הלבנה באזור ליאדי, ההבדל שבין השקיעה הנראית לשקיעה האמיתית הוא ההבדל שבין 'חצי שעה' לבין 'ל"ד חלקי ששיים'. ומוכרח שה-4 דקות שכתב רבינו בתחילת דבריו 'אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי ששיים משעה (שקורין מינוטין) אזי היא שקיעה האמיתית' – מדובר ב'מדינות אלו' ולא בארץ ישראל.

ומה שממשיך רבינו בתחילת דבריו שם: 'אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי ששיים משעה (שקורין מינוטין) אזי היא שקיעה האמיתית שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים **שבארץ ישראל**'; אין הכוונה שבארץ ישראל החישוב הוא ד' דקות, אלא שבא להסביר בזה את היסוד והבסיס להגדרת חישוב השקיעה האמיתית, שהבסיס לחישוב השקיעה האמיתית בכל מקום בעולם מתבסס על

ההפרש שבין 'ביאת וסילוק האור מראשי האילנות והגגים הגבוהים' שבארץ מישור לבין 'סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל'.

חישוב זה מבוסס על מיקום השמש באופן קבוע ובלתי משתנה בכל מקום בעולם, והוא גובה השמש בגלגל המעלות. שכאשר יודעים שזהו בסיס החישוב, ניתן לחשב ולתרגם את זה ל"דקות" בכל מקום בעולם (לאלו הבקיאים בדבר).

ולא בא כאן רבינו לומר שבארץ ישראל החישוב והתרגום לדקות הוא ד' דקות, אלא שיש להניח פסיק ביניהם, 'אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי ששיים משעה (שקורין מינוטין) אזי השקיעה האמיתית' [שהשקיעה מתורגמת לדקות ומינוטין הוא הלכה למעשה לדריס ברוסיה, ואח"כ מגיע ההסבר והבסיס לחישוב בכל מקום בעולם], שהוא [כלומר: הגדרת השקיעה האמיתית] סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל'.

ב. ההרים הגבוהים שבארץ ישראל

עתה נעבור לפרט הבא :

מה מתכוין רבינו בהתבססו על סילוק וביאת האור 'מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל', לאיזה הרים מתכווין רבינו?

הרבנים הנ"ל ביארו שהכוונה ב'ההרים הגבוהים בארץ ישראל' הוא להרי ירושלים או לכל הר אחר שבגובה 800 מטר ויותר. ואחת הסיבות שביארו כן הוא, משום שלהבנתם ההפרש שבין 'השקיעה הנראית' ו'השקיעה האמיתית' בארץ ישראל הוא 4 דקות. ובכדי להגיע לחישוב זה מחוייב המציאות שההרים שאליהם כותב רבינו הם בגובה 800 מטר ומעלה, שבגובה זה עדיין נראה

האור בראשי ההרים במשך 4 דקות לאחר השקיעה ההנדסית (ירידת מרכז השמש מתחת לאופק).

אולם בספר נתבאר, וכפי שהוכח לעיל, שהפרש 4 הדקות שבין השקיעה הנראית לאמיתית אינו לארץ ישראל אלא לאיזור ליאדי (שהרי כתב: 'ובמדינות אלו זמן צאת הכוכבים ... חצי שעה ... אחר השקיעה האמיתית שהן ל"ד ... אחר השקיעה הנראית' והיינו שחישוב ד' דקות הוא במדינות אלו). ובארץ ישראל לפי חישוב יחסי זה ההפרש יהיה רק קרוב ל-3 דקות. ואם כן מובן מעצמו שבמה שכתב 'ראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל' אינו מדבר בהרי ירושלים והפסגות של 800 מטר ואילך.

אדרבה, באם ההפרש של 4 דקות הוא רק באיזור ליאדי, כפי שהוכח לעיל, הרי שבוודאי שבארץ ישראל מדובר על הפרש פחות בזמן, ואם כן מובן שהחישוב של 'גובה ההרים שבארץ ישראל' כפסגות של 800 מטר יפריעו לחישוב, משום שאם כן ברוסיה הלבנה צריך להיות ההפרש שבין השקיעות 6 דקות (כפי שיטת הרבנים הנ"ל) וזה הוכח כבר שאדמו"ר הזקן אינו סובר כך, שהרי כותב הלכה למעשה, ולפי הנ"ל היה צריך לכתוב בפירוש 6 דקות. אלא שדעתו שברוסיה הלבנה הלכה למעשה ההפרש הוא רק 4 דקות. ואם כן מוכרח שרבינו לא התכווין להרי ירושלים (800 מטר) להיות הבסיס לחישוב.

ויתירה מזו, לשון רבינו הוא: 'סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל'. נשאלת מיד השאלה לאיזה הרים גבוהים הכוונה כאן, ומדוע לא הזכיר רבינו פרט חשוב כל כך? והלא בארץ ישראל ישנם הרים רבים בעלי גובה שונה? ומדוע בכלל שראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל יהיו הבסיס לחישוב היחסי בכל העולם?

אלא מוכרח הדבר שרבינו מדבר על מה שמתבאר בגמרא (שבת ל"ה ע"א) מדברי רבי חנינא שנקט הלשון 'יניח חמה בראש הכרמל, וירד ויטבול בים ויעלה". וברש"י שם (ד"ה

כרמל): "הר שעל שפת הים, וחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים". כלומר: שרש"י מבאר דברי רבי חנינא שנקט 'ראש הכרמל' כדוגמה, משום ש'חמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים'. והגם שהרים רבים בארץ ישראל אעפ"כ נקטה הגמרא הדוגמא דהר הכרמל דוקא כהגדרת שקיעה ש'חמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים'. והסיבה היא משום שהגדרת 'הרים גבוהים' מתחילה מפסגת הכרמל ומעלה. וכן כן היא הכוונה בלשון רבינו 'מראשי ההרים', שנקט בלשונו של רש"י 'על ראשי ההרים'.

כלומר: יש לבאר בכוונת לשונו של אדמו"ר הזקן 'ההרים הגבוהים' שההגדרה 'גבוהים' לא באה להגדיר את הגובה היותר גדול (מקסימום), אלא להיפך מהי ההגדרה המועטה ביותר (מינמלית) ל'הרים גבוהים' שבסילוק וביאת האור החל מגובה זה ואילך נחשב את השקיעה האמיתית. וזה מוכח מדברי רבי חנינא שראש הר הכרמל נחשב להרים שעל פסגתם – גובהם 'חמה סמוך לשקיעתה נראית'. שאלולי הגדרה מדוייקת זו של ראש הר הכרמל הלא כל ראש של גבעה קטנה יתכן שהוא 'ראש הר' ומאידך אולי רק הפסגה הגבוהה ביותר שבארץ ישראל תחשב ל'ראש הר' ומהי אם כן ההגדרה הבסיסית של 'ראשי ההרים' ואת זה נלמד מרבי חנינא, שהכוונה היא לראש הר הכרמל ואילך. וי"ל שמשם הוא מקורו של אדמו"ר הזקן שהגדרת 'ראשי ההרים' היא 'ראש הכרמל' כפי שרש"י הבין ברבי חנינא.

אמנם נכון שעיקר ראייתו שאדמו"ר הזקן מתכוין ב'ראשי ההרים' על הר הכרמל היא ראייה על דרך השלילה (שבלי הסבר זה לא יסתדר החשבון שבליאדי ההפרש היחסי בין השקיעה הנראית לשקיעה האמיתית היא 4 דקות, כפי שמוכח בבירור מלשונו של רבינו). אך מכל מקום אי אפשר בלא הסבר זה, שהרי כמבואר לעיל, אם

כוונת אדמו"ר הזקן ב-4 דקות היא לארץ ישראל אם כן בליאדי החישוב יהיה 6 דקות, וזה היפך ממש ממה שכתב רבינו שיבמדינות אלו זמן צאת הכוכבים ... חצי שעה שהן ל"ד'. וכפי שהוכח לעיל.

ג. זמן צאת הכוכבים הבינוניים

ועתה נעבור לפרט הבא :

מהו זמן צאת הכוכבים הבינוניים ברוסיה הלבנה? ולפי זה יהיה נפקא מינה מדוע הצריך רבינו להמתין באמצע הקיץ עד שעה שלימה לאחר השקיעה ברוסיה הלבנה, משום יציאת הכוכבים הבינוניים? או משום יציאת הכוכבים הקטנים?

דהנה לדעת הרבנים הנ"ל ההפרש של 4 הדקות בין השקיעה הנראית לאמיתית בימים השווים, הוא בארץ ישראל דווקא, ולפי זה יהי ההפרש באיזור לאדי בימים השווים – לערך 6 דקות. ולפי חשבון זה יהי זמן צאת הכוכבים הבינוניים באיזור לאדי בימים השווים – לערך 36 דקות אחרי השקיעה הנראית, ובימי הקיץ הארוכים יהי זמן צאת הכוכבים הבינוניים כמעט שעה שלימה אחרי השקיעה הנראית.

אך במחילה מכת"ר בעיון בלשונו הזהב של רבינו נראה ברור שאין הדברים כן, שהרי ברור מילולו, ש"לפי שאין אנו בקיאים בהם [בכוכבים בינוניים], לכך צריך להחמיר בקיץ ... עד שעה שלימה אחר השקיעה". הרי מוכח שראיית כוכבים בינוניים הוא פחות משעה אחרי השקיעה.

אלא ודאי מוכח מדברי רבינו, שבימים השווים ברוסיה הלבנה זמן צאת הכוכבים הבינוניים הוא 34 דקות לאחר השקיעה הנראית, וכשנחשב הפרש יחסי זה שבין השקיעה לצאת הכוכבים הקטנים בימי הקיץ הרי שאורך הזמן יהיה פחות משעה אחר השקיעה הנראית. וכיון שאין אנו

בקיאים בהם, לכך צריך להחמיר עד שעה שלימה אחרי השקיעה.

ואם כן מוכרח הדבר בהבנת דברי רבינו שהסיבה שהצריך להמתין (לקריאת שמע) כשעה לאחר השקיעה הנראית הוא לא משום צאת הכוכבים הבינוניים, שכאמור זמן יציאתם ברוסיה הלבנה הינו פחות משעה, אלא הסיבה היחידית והמסתברת להמתנת שעה שלימה היא משום החומרא שאין אנו בקיאים בכוכבים **בינוניים** (שבקיאות זו היא רק בהצטבר כו"כ תנאים: טהרת הרקיע, האוויר זך, זכי הראות, מומחים – איצטגינין הבקיאים בגודל גוף הכוכבים, ובקיאים בגודל אורם. שתנאים אלו הנם כמעט בלתי אפשריים לאדם הרגיל), ולכך צריך להמתין עד ליציאת הכוכבים **הקטנים**, שזמן יציאתם ברוסיה הלבנה בימי הקיץ הוא שעה שלימה.

המורם מהאמור לעיל בביאור דברי רבינו הוא ב' פרטים: א. זמן יציאת כוכבים בינוניים ברוסיה הלבנה בימי הקיץ הארוכים הוא פחות משעה לאחר השקיעה הנראית (כשבסיס החישוב הוא 4 דקות הפרש בין השקיעות) ב. הסיבה והסברא שמצריך רבינו להמתין כשעה שלימה לאחר השקיעה הנראית לקריאת שמע הוא משום זמן יציאת הכוכבים **הקטנים**, שלפי בסיס חישוב זה, הוא כשעה לאחר השקיעה הנראית.

ד. להחמיר לכוכבים קטנים

ועתה נעבור לפרט הבא:

האם חזר בו רבינו בסדר הכנסת שבת ממה שפסק בשו"ע שמשום שאין בקיאים בצאת הכוכבים הבינוניים צריך להמתין ליציאת הכוכבים הקטנים, או שלא חזר בו ועדיין סבירא ליה שצריך להמתין לצאת הכוכבים הקטנים לקריאת שמע ערבית.

שלדעת הרבנים הנ"ל חזר בו בסדר הכנסת שבת, ואינו מצריך להמתין עד יציאת הכוכבים הקטנים משום החומרא דאין אנו בקיאים.

אך בספר ביאר שרבינו בסדר הכנסת שבת לא חזר בו ממה שפסק בשו"ע, וגם כאן מצריך להמתין עד ליציאת הכוכבים הקטנים, למרות שבסדר הכנסת שבת לא הזכיר רבינו בפירוש את המילים 'כוכבים קטנים'.

והנה זהו לשונו של רבינו בשו"ע (רצג, א) "נוהגים שמאחרים תפלת ערבית במוצאי שבת כדי להוסיף מחול על הקודש, אבל עיקר יציאת השבת הוא משעת צאת ג' כוכבים קטנים, שאין אנו בקיאים בבינונים, ומיד שיצאו ג' כוכבים קטנים היה מותר בעשיית מלאכה, אלא שצריך להמתין עד שיהיו ג' כוכבים עומדים רצופים במקום אחד ולא מפוזרים שזהו השיעור שצריך להוסיף מחול על הקודש ביציאת השבת".

כלומר שרבינו הגדיר כאן ג' זמנים: א. מעיקר הדין הלילה מתחיל ביציאת כוכבים בינונים. ב. ולפי שאין בקיאים בבינונים לכן 'עיקר יציאת השבת' היא בצאת כוכבים קטנים. ג. בכדי להוסיף מחול על הקודש צריך להמתין ל'ג' כוכבים עומדים רצופים במקום אחד'.

ומכאן שזמן לילה, להלכות שאין בהן צורך להוספה מחול על הקודש, הוא ביציאת הכוכבים הקטנים, וזה משום שאין אנו בקיאים ביציאת הכוכבים הבינונים. כל זה כתב בשו"ע שלו.

ולאחר העיון בסדר הכנסת שבת מוכרח הדבר, שגם כאן מצריך רבינו להמתין לקריאת שמע של ערבית לכוכבים קטנים דווקא, דהנה:

א. בסדר הכנסת שבת כתב רבינו 'ולפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה'. כלומר: שמשום

שאין אנו בקיאים בבינונים לכן אנחנו מוסיפים זמן מסויים (עד שעה שלימה), שהוא בוודאות מעבר לזמן המדוייק של יציאת הבינונים. ובפשטות ברגע שאנחנו קופצים מדרגת זמן 'כוכבים בינונים' נכנסנו לדרגת הזמן הבאה 'כוכבים קטנים', שההפרש בין הבינונים לקטנים אינו גדול כל כך (הרי לא מדובר ב'רצופים').

ובמלים אחרות, הראיה היא לכל לראש מעצם ההגיון שרבינו כתב שלפי שאין אנו בקיאים צריך להוסיף זמן, וכל זמן שנוסיף הוא יוצא מיד מעבר לזמן הבינונים, וברגע שיוצא מנקודת דרגה א (בינונים) נכנסנו כבר לנקודת דרגה ב (קטנים), שנקודת ציון השניה מוציאה בוודאות מידי ספק נקודת הזמן הראשונה (בינונים) שאין אנו בקיאים בה.

ב. ועוד: הרי כבר ביאר רבינו בסדר הכנסת שבת את כל הסיבות מדוע אי אפשר לסמוך על יציאת הכוכבים הבינונים, משום שהיכולת לראותם היא רק בהצטרף כמה וכמה תנאים: א. הרקיע בטהרתו. ב. האוויר זך. ג. זכי הראות. ד. אצטגנין הבקיין. ה. בגודל גוף הכוכבים כולם ברקיע. ו. ובגודל אורם.

והסיבה שהביא רבינו את כל האמור הוא בכדי ללמדנו שאין אנו בקיאים בבינונים, כלומר שרוב העם אינם בקיאים בזה, ולכן אי אפשר לקבוע מסמרות להלכה למעשה לקריאת שמע על סמך דבר המסור לאיצטגנין בלבד, וגם להם רק בנסיבות ותנאים מסויימים.

ואשר לכן הקדים וכתב רבינו שהכוכבים הקטנים הם נראים (בא"י) זמן מה יותר משליש שעה אחר השקיעה האמיתית. והסיבה שכתב כן רבינו הוא ללמדנו שעל הכוכבים הקטנים אפשר לסמוך להלכה ולמעשה לרוב העם לקריאת שמע, משום שבצאת הכוכבים הקטנים אין חוששים לטעות כל כך.

ובהמשך לזה כתב רבינו שילפי שאין אנו בקיאים בהם [בבינונים, כפי שביאר באריכות לעיל] לכן צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה' שאזי זהו זמן יציאת הכוכבים הקטנים, שעליהם יכולים רוב העם לסמוך הלכה ולמעשה, ולא רק הבקאים.

והגם שכיום ישנם לוחות שנה העשויים בידי בקיאים, ואולי הרי זה כאילו כולם כבר הפכו לגדר של 'בקיאים' בימינו, אך כבר ביאר בספר: 'שנתבאר בשו"ת רבינו (סי' מה): "לדין דלא קים לן בשיעורא דרבנן בעו"ה, אין אתנו יודע עד מה במקומותינו לומר קים לי בשיעורא דרבנן. ובפרט דשבת לכל מסורה, ליודעים ולשאינם יודעים, ולמדים זה מזה להקל שלא כדת". דמזה מוכח בבירור שגם בימינו לא ניתן לסמוך על 'בקיאותינו', ובפרט בהלכה למעשה הנוגעת לרוב העם. ואשר לכן, הדבר שניתן לסמוך עליו הלכה ולמעשה, הוא מה שנקבע בהלכה שניתן לסמוך עליו, והם הכוכבים הקטנים.

ג. ועוד והוא העיקר: הרי נתבאר לעיל שההפרש של 4 הדקות בין השקיעה הנראית לאמיתית הוא דווקא ברוסיה הלבנה באיזור ליאדי (כפי שהוכח בהרחבה לעיל מלשונו של רבינו), אך בא"י ההפרש הוא פחות מ-3 דקות;

וכבר נתבאר בספר (בסוף הערה 28), שאם נאמר שההפרש של 4 הדקות בין השקיעה הנראית לאמיתית הוא בא"י, אם כן באיזור ליאדי יהיה צאת הכוכבים הבינונים כשהשמש היא 6° מתחת לאופק ההנדסי, דהיינו בימים השונים 36 דקות אחרי שקיעה הנראית, ובאמצע הקיץ כמעט שעה אחרי השקיעה הנראית, ואם כן לא יובן (לשיטת הרבנים הנ"ל) מדוע כותב כאן רבינו, שרק משום שאין אנו בקיאים בכוכבים קטנים לכן צריך להחמיר עד שעה שלימה, ומזה מובן שאם היינו בקיאים בכוכבים בינונים לא היינו צריכים לחכות שעה שלימה? והרי לפי

החשבון של הרבנים הנ"ל בכל מקרה היה מן הצורך להמתין שעה שלימה לאחר השקיעה הנראית, משום שלפי חשבונם בימי הקיץ זמן יציאת הכוכבים הבינוניים הוא מלכתחילה כשעה שלימה לאחר השקיעה.

משא"כ אם נצא מתוך נקודת הנחה, שבסיס החישוב של הפרש 4 הדקות בין השקיעה הנראית לאמיתית הוא באיזור ליאדי דווקא, אם כן בבואנו לחשב את זמן צאת הכוכבים הבינוניים היחסי (כפי שהשמש נמצאת בגלגל המזלות) יהיה החישוב בימי הקיץ הארוכים באיזור ליאדי (על בסיס $5^{\circ}50'$ של ירידת השמש תחת האופק ההנדסי), שהשקיעה הנראית (מעלה אחת מתחת לאופק) היא בשעה 8:46 וצאת הכוכבים ($5^{\circ}50'$) בשעה 9:37, וביניהם 51 דקות.

לפי זה יובן היטיב מה שהצריך רבינו 'להחמיר בקיץ ... עד שעה שלימה אחר השקיעה'. משום שלפי החישוב הנ"ל מובן שדוקא משום החומרה של כוכבים קטנים צריך להמתין עד שעה שלימה, בכדי שלא יטעו בכוכבים הבינוניים שהוא חישוב המסור לבקיאין בלבד.

ולמרות שרבינו לא הזכיר בקטע זה של 'להחמיר כשעה' את הסיבה שהצורך להמתין הוא משום 'כוכבים קטנים', אלא את אי הבקיאיות בכוכבים בינוניים, וכתב: 'ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים **בינוניים** ... ופסקו בגמרא הלכה כר' יוסי לחומרא כמו ביציאת שבת וקריאת שמע של ערבית ... שאינו ודאי לילה עד צאת הכוכבים **הבינוניים** ... ולפי שאין אנו בקיאין **בהם** לכך צריך להחמיר ... עד שעה שלימה'.

אף על פי כן מובן שלדעת רבינו חומרת המתנת השעה לקריאת שמע הוא להמתין ליציאת הכוכבים קטנים, ולא הבינוניים, וכפי שפסק בשו"ע שלו.

והסיבה שרבינו לא הזכיר כאן בפירוש 'קטנים' הוא בפשטות משום שבקטע הקודם, כשרבינו הביא את ההקדמה והרקע לצורך להמתין, הביא את תשובת מהר"ם בן ברוך בשם ר"י, שבתשובה ההיא מבואר שהגם שיתכן לטעות בין כוכבים בינונים לגדולים אך לא טועים בין כוכבים קטנים לגדולים, ולכן ביציאת הכוכבים הקטנים הרי זה ודאי לילה.

ולפי זה אתי שפיר בפשטות וסברה ישרה מה שביאר בספר, שרבינו לא חזר בו ממה שכתב בשו"ע שלו, וגם בסדר הכנסת שבת מחמיר ליציאת הכוכבים הקטנים.

המורם מכל הנ"ל:

א. רבינו קבע יסוד ובסיס לחישוב השקיעה האמיתית את 'סילוק וביאת האור' מראש הר הכרמל, שבין ירידת השמש בגלגל המזלות מאופק האדם עד לסילוק האור מגובה 546 מטר, שבחשבון המעלות הוא מינוס לערך $5^{\circ}50'$ מהאופק ההנדסי. ושירידה זו מהווה את היסוד לחישובי השקיעה בכל מקום לפי עניינו.

ב. ולפי זה: החישוב של 4 דקות הפרש בין השקיעה האמיתית לשקיעה הנראית, כשבסיס החישוב הוא ירידת השמש מהאופק $5^{\circ}50'$, הוא דווקא באיזור ליאדי, אך בארץ ישראל ההפרש יהיה פחות מ-3 דקות. ורבינו כתב 4 הדקות רק 'למדינות אלו (רוסיה הלבנה) ... ל"ד חלקי ששיים משעה'.

ג. ולפי זה, מה שכתב רבינו 'לפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיץ ... עד שעה שלימה', החומרא היא להמתין עד ליציאת הכוכבים הקטנים דווקא.

ד. ולפי זה נראה, שבכדי לקבוע יסוד ועוגן נכון הדבר לקבוע $6^{\circ}50'$ כיציאת כוכבים הקטנים, וכפי שנתבאר בספר, ולהמתין לזמן יחסי זה לקריאת שמע.

ואשרינו שבדורינו זה נתעוררו הרבנים לברר ולבאר שיטת רבינו בהגדרת הזמנים, ואשרי מחב"ס זה שזכה להעמיד דבר על תילו בבירור דעת רבינו בכל הנ"ל.

שלום דובער הרצל

הרב אליהו לנדא

מראשי הישיבה בכפר חב"ד

ב"ה,

א. בדבר מש"כ שזמן השקיעה האמתית בא"י אינה ארבע מינוטין אחר השקיעה הנראית אלא כמו 3 דקות, ומש"כ אדמו"ר הזקן הוא לפי חישוב איזור לאדי:

הנה עם היות שמובנת המתמטיקה שארבע דקות אלו הן לפי חישוב זוית השקיעה בכל מקום, שזה משנה משך הזמן עד שמגיעה השמש לעומק מעלות שאין נראה אורה על ראשי ההרים, ולפי זה ודאי משתנה מא"י לרוסי". אבל מה לעשות שלשון רבינו שכידוע כל כך דייק בלישני, אינו מורה כן. דאם כן נתת דבריך לשיעורין, בלא לומר שרק במדינות אלו קאמר. אלא ממה שכתב רביה"ג בפשיטות שארבע מינוטין אחרי שקיעה הנראית היא השקיעה האמתית, "שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל". ולא הזכיר כלל שחשבון זה הוא "במדינות אלו" דוקא. ולא כמו שלענין צאת הכוכבים כתב אח"כ בפירוש "ובמדינות אלו וכו'", וכן "ובקיץ השיעור משתנה לפי החדשים מנטיית המדינה לצפון העולם וכו'". מסתימת לשונו המדויקת כל כך של רביה"ג ודאי משמע ש-4 מינוטין אחרי השקיעה הנראית, הוא זמן השקיעה האמתית גם בא"י. וכבר כתב כן הגר"ח נאה בבדי השלחן (קונט' זמן צאת הכוכבים באה"ק), שרביה"ג מוסיף ד' מינוטין בא"י גופא.

ב. אולם מהו הביאור בזה, דלכאורה הוא נגד ההגיון. שהרי זוית השקיעה בא"י שונה ממדינות הצפוניות וכו'. אמנם הנה עצם חישוב זמן השקיעה בארץ המישור לפי הרים, כאילו הי' שם, הלא הוא גופא חידוש המצריך ביאור. כי בפשיטות הי' לכאורה מקום לומר שאפילו בטבריי ובציפורי אכן שונה זמן כניסת השבת מדינא, כשם שבכל מקום מחשיבים לפי האופק שלו, כמו כן לפי

השקיעה שלו מחמת היותו בעמק. שהרי "ויקרא אלקים לאור יום ולחושך קרא לילה". ואם כן בשעה שבטבריה כבר החשיך יחשב לילה. ומה לי להתחשב בענין שקיעה דהכא עם מה שבצפורי עדיין יום וכו' (וכידוע שיש שרוצים לומר כן למרות ל' רש"י דטבריי מפני שהיא עמוקה, ומחשכת **מבעוד יום, וסבורין** שחשכה" – סבורין דייקא. וכלי שבמג"א על זה, "אע"פ שנראה בעיר לילה, מכל מקום עדיין יום הוא". ולשון רבינו נסים גאון שם. והרי ידוע כמה קולמוסין נשתברו בשאלה זו אם מחשבין השקיעה לפי ארץ המישור או שמתחשבים בהרים. הן לענין זמן השקיעה על ההרים (וכן בעמק), הן לגבי ההרים שמסתירים ממערב (כמו הר הקסטל בנוגע לירושלים למשל). כמו מחלוקת הגרא"ז מלצר והרי"מ טיקוצ'ינסקי ועוד בכל זה, וגם בנוגע להכנסת שבת בטבריי ויציאת השבת בציפורי. ונתקבצו הדברים בארוכה גם בקובץ 'בית אהרן וישראל' סו, קב, קד, קמו, קנב. ולפלא שאף אחד מהכותבים שם לא הביא כלל דברי אדמו"ר הזקן).

אבל באמת הלא פי' רש"י ורבינו נסים גאון (שבת קיח ב) מורים להדיא דלאו הכי. אלא שגם מדבריהם לא מוכח לגמרי כדברי אדמו"ר הזקן, דאכתי הי' אפ"ל שהשקיעה נחשבת הן בטבריי והן בציפורי עפ"י ארץ המישור (כמו שיש שאומרים כן כנודע וכמצוין לעיל). וגם לפי זה מובנת החומרא דאנשי טבריי בהקדמת קבלת השבת, והחומרא דאנשי ציפורי באיחור יציאתה.

אבל מה שאומר אדמו"ר הזקן בפשיטות **שבכ"מ** נחשבת השקיעה לפי ההרים הגבוהים שבא"י, וכלי הגמ' שהבאתם, הוא חידוש המצריך ביאור. יתר על כן, לכאוי מה ענין הרים הגבוהים שבא"י לזמן השקיעה ברוסי'. בשלמא אילו כתב רבינו שזהו דוקא במקום שיש הרים במזרחו ורואה ניצוצי חמה עליהם - ניחא. זה הוי דומיא דא"י וכו'. אבל רבינו הרי לא כתב דהיינו דוקא במציאות

כזו. אלא שבכל מקום יש להתחשב בזמן דהרים הגבוהים **שבא"י**. ולא נתבאר מאי טעמא דינא הכי.

ג. אלא ע"כ דעצם החשבון של השקיעה לפי ההרים הגבוהים שבא"י, הוא ביאור בעצם ההגדרה ד"שקיעת החמה". לאמור, השקיעה האמתית אינה לפי ראית השמש עצמה, אלא לפי האור שבא ממנה (ואפי' השקיעה הנראית היא עפ"י האור שבראשי אילנות). ואפילו שהוא בגדר "אור חוזר". דהיינו, שהאור הנראה הוא מחמת התכונה הרפלקטורית של האויר שמעביר את תשבורת קרני אור השמש, הגם שבאמת היא כבר למטה מקו האופק. כידוע שחישוב תשבורת קרני האור אינו לפי גובה השמש האמתית, אלא לפי תכונות האויר בהקרנת תשבורת אורה). ואילו השקיעה האמתית היתה נחשבת לפי המציאות האמתית, היתה השקיעה בעוד השמש נראית לעין. כידוע שאז היא כבר מתחת לאופק, וראייתה רק מחמת תשבורת קרני האור. וממילא מכיון שהאור ישנו באויר העולם, אע"פ שבפועל – מפני שאין הרים – אינו רואה נצוצי החמה מפני זוית ראייתו, מכל מקום עדיין אין זו שקיעה האמתית.

אמנם לפי מה יקבע **זמן** השקיעה האמתית, קבעו רבנן שהמדידה היא לפי הקרנת האור על "ההרים הגבוים שבא"י", וכתב רבינו שהוא 4 רגעים. אמנם על כרחך שקביעה זו אינה אבסולוטית בדיוקה. שהלא ההרים אינן שוים בגבהם ולפי איזה הר דוקא, ולמה דוקא זה. ועוד, הלא ידוע ששבירת האור באטמוספירה משתנית באופן ניכר בהתאם לתנאים מטאורולוגיים. ואם כן אי אפשר שתמיד ובכל מקום יהיה באותו רגע ממש. אלא משמע מלשון אדמו"ר הזקן שחכמים קבעו זמן קבוע לשער בין ראית החמה בראשי אילנות עד השקיעה האמתית, והוא 4 דקות. דקים להו לחכמים שבמשך זמן זה (כולל כל השינויים האפשריים), לעולם לא יתחיל **להאדים** פני המזרח, שאז כבר ביה"ש. ומכיון שחכמים קבעו **שיעור**

זמן (ולא רק גובה), זהו שיעור הזמן בכל מקום. רק לפי זה מובן ששעת השקיעה האמתית מתחשבת תמיד **בכל א"י** לפי ההרים הגבוהים בכלל, בלי לפרט איזה מהם. וממוצא דבר – גם בכל מקום בעולם וממילא אי אפשר שנחשב זמן השקיעה האמתית בכל מקום רק לפי המתמטיקה של זווית השקיעה. אלא שבכל מקום **מחשיבין** 4 דקות. וזהו שאדמו"ר הזקן לא הזכיר כלל שחשבון הזמן ד-4 מינוטין הוא במדינה זו או אחרת. ולפי זה צאת הכוכבים בא"י **24 דקות** אחר השקיעה. **וכבר כתבתי שכ"כ הגר"ח נאה!** גם מאדמו"ר הרב זללה"ה ידוע לי שכך חישובו, ואשר כך נהגו מימים ימימה באה"ק ההולכים לאור תורת ופסקי אדמוה"ז.

ואגב אורחא, בהא דא"ר יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ועם מוציאי שבתות בציפורי. צ"ע, הניחא טבריי שיציאת השבת שלהם בראיית ג' כוכבים שהיא מוקדמת. אבל צפורי, מכיון שכלשון ר"נ גאון **"ובעוד כשהחמה שוקעת** נראית שם אור גדול, ומאחרין לצאת". מכיון שעדיין היה נראה להם עדיין "אור גדול", הרי ברור שלא ראו עדיין ג' כוכבים. ואם כן מדינא הי' להם להמתין, ומאי רבותא דאנשי ציפורי שהיו ממתינים "עד שמכסיפין פני המזרח התחתון והעליון" שכתב על זה רבינו נסים גאון "ולפיכך הן משובחים בזה הענין יותר מאנשי טבריא". וראיתי שבאגרות משה (או"ח סי' צ"ז) עמד על זה וכתב דהכסיף העליון אינו ממש הזמן דג' כוכבים, אלא שלעולם אינו לפני הזמן דג' כוכבים. ודחק שם שאנשי ציפורי היו בקיאים בכוכבים, וראו הכוכבים קודם שהכסיף העליון. וממילא מדינא היה מותר להם. אלא שהחמירו עד שהכסיף העליון. אך עדיין צ"ע. ואיני יודע למה לא די במש"כ בטור (סי' רצ"ג): דצפורי "שהיה יושבת בהר והיה **נראה להם** יום גדול עד צאת הכוכבים, ולכך היו מאחרין במוצאי שבת. ומכל מקום זמן יציאת השבת להיות מותר במלאכה הוא משישלים בין השמשות

דרבי יוסי והוא אחר בין השמשות דר' יהודה שהוא ג' חלקי מיל אחר שקיעת החמה. נמצא אחר שקיעת החמה כדי להלך אלף ות"ק אמה מותר בעשיית מלאכה". עכ"ל. כלומר, אע"פ שלא ראו עדיין בצפורי הכוכבים, אחר ג' חלקי מיל של שקיעת החמה האמתית, יצאה השבת אע"פ שעדיין אין נראית שם צאת הכוכבים. אלא דאכתי יש לדון "ג' חלקי מיל אחר שקיעת החמה" של איזה מקום. ולפי דברי אדמו"ר הזקן, נמצא שיעור זמן זה מהשקיעה של ההרים הגבוהים שגבוהים מצפורי (גובה פסגת העיר ציפורי הוא 300 מטר מעל פני הים. וגובה המרבי של הר הכרמל (ע"י עספיא 546 מטר מעל פני הים). וצ"ע.

ואגב דאגב, מה שמביא בברכי יוסף (או"ח סימן רמב) "שכ' הרב מהר"י רוזאניס בספר פרשת דרכים דף נ"ד: ומ"ש פרק כל כתבי (שבת קיח ע"ב) יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ומוציאי שבת בצפורי, ראיתי בתשובות כ"י מרבינו מהר"י ן' מיגאש סי' ח"י שפירש דטבריא וצפורי בתוך תחום שבת, ובחד גברא קאמר, דאלו בתרי כל חד יצא שכרו בהפסדו". וכן מצוין בגליון הש"ס להגרע"א על אתר. איך ניתן להבין זה. כי במציאות הידועה היום, המרחק מטבריי לצפורי יותר מ-29 ק"מ (!) והחיד"א הלא הי' גר באה"ק. וצ"ע.

הרב יוסף יצחק פייגעלשטאק

בוענאס איירעס, ארגענטינא

ב"ה י' כסלו חג הגאולה תשע"ד

לכבוד ידידי הרה"ג הרה"ח הרה"ת מח"ס
תיקוני מקוואות ועוד ספרים בביאור שיטות
רבותינו מוהר"ר שלום דובער שליט"א לוינ

שלום וברכה.

אחרי שראיתי הקונטרס הזה שכתב כת"ר עם הוספות על
קונטרס נש"ק שכתב בשנת תשל"ה, מצאתי בו כמה
מרגליות טובות.

האחד הוא המקור לשיטת אדמו"ר הזקן שבין השמשות
דרבי יוסי הוא שיעור של שני דקות, שאדמו"ר הזקן הביא
מקור לזה מסמ"ג, והקשו על זה שהרי הסמ"ג סובר
כר"ת, ותירצו שמכל מקום לומדים שיעורו של רבי יוסי.
ומצאת שיטת הרמב"ם שסובר כהגאונים, ואומר מפורש
שיעור של עשרים דקות בהלכות תרומות פרק ז' הלכה ב'
אין הטמאים אוכלין בתרומה עד שיעריב שמשן ויצאו
שלשה כוכבים בינוניים וזה העת כמו שליש שעה אחר
שקיעת החמה שנאמר ובא השמש וטהר עד שיטהר הרקיע
מן האור ואחר יאכל מן הקדשים, עכ"ל. וכמו שביאר
בהערה 23. והרמב"ם פוסק כרבי יוסי כמבואר בהלכות
קידוש החודש פרק ב' הלכה ט', אם עדיין לא יצא כוכב
בליל שלשים בית דין אומרים מקודש מקודש שעדיין יום
הוא, ואם ראוהו בליל שלשים אחר שיצאו שני כוכבים,
עכ"ל, שאז זה כבר בין השמשות. וההבדל בלשון הרמב"ם
בהלכות שבת ותרומה להלכה זו מובן, ששבת ותרומה לכל
מסור, אבל קידוש החדש מסור לבית דין והם בקיאים
וזהירין, לכן מעמיד על עיקר הדין.

(ב) גם דבר חשוב עשה, להסביר גודל החידוש של אדמו"ר הזקן שכתב, שאחרי עשרים דקות משקיעה האמיתי אז הוא צאת הכוכבים. כי כל הפוסקים שהלכו בשיטת הגאונים הלכו אחרי פסק של הרא"ש במסכת שבת פרק ב' ס"י כ"ג וז"ל נמצא משתשקע החמה מהלך אלף וחמש מאות ומ"ט אמות מותר לעשות מלאכה במוצ"ש, עכ"ל, שהוא 13 דקות 57 שניות לשיטת 18 דקות למהלך מיל. ולחשבון 24 דקות למהלך מיל הוא 18 דקות 36 שניות. כמו שבארת בהערה 22. ובזמן זה השמים עדיין מאירים, ואין נראים שום כוכבים בשמים.

ונמצא לפנינו שני שיטות בצאת הכוכבים שהם נגד החוש והמציאות, שיטת ר"ת מאד מאוחר בזמן תחילת שקיעה כבר נראים מאות כוכבים בשמים, ושיטת הגאונים מאד מוקדם שאין שום כוכב נראה.

על זה בא חידוש הגדול של אדמו"ר הזקן בכמה פרטים: (א) שיעור הילוך מיל מחושב לשיטת 24 דקות למיל, (ב) שיעור בין השמשות של רבי יוסי שני דקות, (ג) שיעור השקיעה נמדד מראשי הרים בארץ ישראל שעל ידי זה נוסף עוד ארבע דקות, סך הכל 24 דקות אחרי שקיעה הנראית הוא צאת הכוכבים לבקיאים וזכי הראות. דהיינו שהתורה לא ניתנה למלאכי השרת רק לבני אדם, דהיינו שכל שיעורי תורה נמדדים על ידי בני אדם בלי כלים מיוחדים כמו זכוכית מגדלת וכדומה, כי אם מה שבן אדם יכול למדוד בחושים שנברא בהם, אלא שאדמו"ר הזקן מוסיף לזה, שלא מדובר בכל אדם, אלא במומחה וזכי הראות (שעדיין לא התקלקל ראיית עינו) הוא יראה הכוכבים בזמן הזה. ובאמת כשהשמש שוקע 6 מעלות מתחת לאופק מתחילים להופיע כוכבים בזה אחר זה, ובן אדם מומחה עם ראייה טובה יכול לראות שלש כוכבים בשעה זו, כיון שיודע מקומם ברקיע השמים. יוצא מזה ששיטת הגאונים מתאים למציאות.

ולכן רואים שאפילו הליטאים שהולכים אחרי פסקי הגר"א, שמובא בספר זמני היום בהלכה זמן צאת הכוכבים לשיטת הגר"א, 18.6 דקות אחר השקיעה, שהוא 4.81 מעלות תחת האופק, מכל מקום אין מי שעושה מלאכה בשעה כזו, רק מחמירים כשיטת ר"ת, או 8.5 מעלות, כמו שכתב הרי"מ טוקצינסקי ז"ל בספר בין השמשות. וכן כתב הגאון הרי"מ מאיר שליט"א פוזנא בספרו אור מאיר עמוד רכ"ג, כי זה נגד המציאות. וכדי לישב המציאות עם מה שכתוב בספרי הגאונים תירצו שבין השמשות של רבי יוסי רחוק מבין השמשות של רבי יהודה, נגד דעת הרא"ש ועוד הרבה גאונים. אמנם לפי ביאור אדמו"ר הזקן שצאת הכוכבים הוא אחרי 24 דקות, שהוא 6 מעלות תחת האופק, מתאמת שיטת הרמב"ם והגאונים עם המציאות.

ומצאתי שגם חכמי האומות אומרים כן, שאחר ששקעה השמש 6 מעלות תחת האופק נראים כוכבים,

http://www.sunearthtools.com/dp/tools/pos_sun.php

Sunrise and sunset are defined as the instant when the upper limb of the Sun's disk is just touching the horizon, this corresponds to an altitude of -0.833° degrees

Civil twilight lapse of time between sunset and when the sun reaches the elevation height of -6° , in the sky are visible only a few stars and planets particularly bright.

Nautical twilight represents the time the Sun takes a pass from -6° to -12° below the horizon, in this period are distinguished horizon line and the main stars.

Astronomical twilight is the time interval between sunset and when the sun reaches 18° below the horizon, the sky is dark, is possible to distinguish the stars up to the sixth magnitude.

תירגום מקוצר: נץ החמה ושקיעת החמה שנראה החלק הכי קטן של עגולת השמש הוא כשנמצא 0.833° מעלות מתחת לאופק.

דמדומי חמה אזורית, הוא כשעגולת השמש נמצא 6° מעלות מתחת לאופק, בשמים נראים רק קצת כוכבים וכוכבי לכת [הנקראים כוכבים גדולים]

דמדומי חמה ימית זה הזמן שהשמש עוברת בין 6° עד 12° מעלות מתחת לאופק ואז נראים הכוכבים העיקריים.

דמדומי חמה האסטרונומיים זה הזמן שהשמש התרחקה אחרי או לפני נץ או שקיעת החמה 18° מעלות מתחת לאופק, השמים חושך לגמרי ואפשר לראות כוכבים קטנים עד גודל 6.

גם לפי החישוב של חכמים האלו 6 מעלות מתחת לאופק בירושלים ביום התקופת ניסן הוא 24 דקות אחרי השקיעה הנזכרת. וברוסיא ברוחב $54^\circ 45'$ הוא 35 דקות אחרי השקיעה הנזכרת (כוונתי ליומיים וחצי לפני התקופה, כי ביום התקופה היום יותר ארוך מהלילה, ולשון אדמו"ר הזקן "אחר השקיעה האמתית בימים השונים שהם ימי ניסן ותשרי בארץ ישראל", היום הזה נקרא יום שווה, כי זמן היום והלילה שווה באותו יום, וזה יומיים לפני התקופה), שהוא מתאים בדיוק למה שכתב אדמו"ר הזקן כאן: "ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השונים הוא בכמו חצי שעה בקירוב אחר שקיעה האמתית שהן ל"ד חלקי ששים בקירוב אחר שקיעה הנראית בליל צח שהאוויר זך" עכ"ל.

ומה שיצא אצלי החשבון של 35 דקות (ולא 34 דקות), יכול להיות ששיטת אדמו"ר הזקן הוא קצת פחות מ-6 מעלות מתחת לאופק, או יכול להיות שמקום מושבו ליאזנא הוא קצת יותר לדרום, ששם הזמן הוא דקה אחד פחות.

וביום תקופת תמוז יצא לי 58 דקות אחרי השקיעה הנזכרת, מתאים למה שכתב אדמו"ר הזקן "ולפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה ובמוצאי שבת להוסיף אח"כ מעט מחול על הקדש" עכ"ל.

החשבון שיצא לי הוא: ביום התקופה צאת הכוכבים הבינוניים הוא 58 דקות אחר השקיעה, ו-45 יום לפני או אחרי התקופה צאת הכוכבים הבינוניים הוא 45 דקות אחר השקיעה. ובזה מובן לשון רבינו שאחר שעה שלימה עדיין חסר השיעור של זמן שצריך להוסיף מהחול על הקודש (שהוא 4 דקות), לכן במוצאי שבת אחרי השעה השלימה צריך עוד להוסיף מחול על הקודש.

ובא אדמו"ר הזקן לבאר, שלכאורה יש מקום לשאול: נכון ששבוע לפני ואחרי התקופה החשבון הוא קרוב לשעה (56 דקות), אבל רוב הקיץ הזמן בין השקיעה לצאת הכוכבים הוא פחות משעה!! ועל זה ביאר אדמו"ר הזקן כיון שלא כתב לוח זמנים לכל יום, ורק כתב הזמן הכי מאוחר בשנה שהוא שעה, ואז כדי לדעת מתי מגיע זמן של צאת הכוכבים בכל יום ויום, אפשרי רק על ידי ראיית כוכבים בשמים, והייתי חושב שחוץ מהיום הכי ארוך כל אחד יסתכל כל יום בשמים כדי לדעת מתי יצאו הכוכבים, לכן כתב אדמו"ר הזקן "ופסקו בגמרא הלכה כר' יוסי לחומרא כמו ביציאת שבת וקריאת שמע של ערבית וכיוצא בהן שאינו ודאי לילה עד צאת הכוכבים הבינוניים בגודל גופם ברקיע ובאורם. ולפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה ובמוצאי שבת להוסיף אחר כך מעט מחול על הקדש" עכ"ל, כי רק הבקיאים יכולים לדעת הזמן הנכון על ידי ראיית הכוכבים בשמים, ואנחנו לא בקיאים לדעת איזה כוכבים הם בינוניים, ויש חשש שנראה כוכבים גדולים ונחשוב שהם בינוניים, ונתפלל

מעריב בזמן הזה, לכן כתב שכל אחד צריך להחמיר כל הקיץ בשעה שלימה, ואז לא נגיע לחשש שקראנו שמע או עשינו מלאכה בשבת לפני צאת הכוכבים.

וכל אחד יכול לראות שזה באמת מתאים עם המציאות, שילך חוץ לעיר רחוק מהישוב במקום שאין אורות אחרים המפריעים, ואחרי הזמן של 6 מעלות (ביום שאין בכלל עננים והאוויר זך ונקי) יראה כוכבים בשמים, ודקה לפני הזמן הזה יראה רק כוכבי לכת. וכדי להבדיל ביניהם צריך שיהיה לו מפה מהכוכבים הנראים באזור שלו.

(ג) ובענין שכתב כת"ר בהערה 45, הנני מסכים לדעת מ"ש כת"ר בקונטרס נש"ק ח"ב תשל"ה, אשר בזמנינו שיש לוחות מודפסות זמן של צאת הכוכבים של 24 דקות, שהוא 6 מעלות מתחת לאופק, לכל יום ולכל מקום כפי הנטיה שלו מקו המשווה, שוב אין צריך להוסיף שעה שלימה אחרי השקיעה בקיץ, כי מה שכתב אדמו"ר הזקן וז"ל, ולפי שאין אנו בקיאים בהם לכך צריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחר השקיעה עכ"ל, מדובר במצב שאין לוח לכל יום, ועל זה כתב אדמו"ר הזקן שבתקופת ניסן ותשרי במדינתנו צריך לחכות 34 דקות ובטבת קצת יותר ובקיץ שעה שלימה, ולא חילק בין תחילת הקיץ או אמצע הקיץ. ובא לומר לנו שאין לסמוך שבתחילת הקיץ או בסופו יסתכל בשמים לראות הכוכבים, ועל זה אמר אין אנו בקיאים ולכן צריך להחמיר עד שעה שלימה. אבל כותבי הלוח שעושים החשבון מדויק כן בקיאים הם.

רק שאי אפשר לדייק עד 2 דקות, כמו שכתב שם (בעיקר בימי קיץ, אשר החשבון נעשה לפי מזג אוויר שאין הרבה רטיבות ולחץ באוויר והחום הוא 15C מעלות, אבל בקיץ שיש לחות של 90% ויכול להיות לחץ חזק, ו42C מעלות חום, מתאחרת יותר השקיעה – חצי דקה או דקה בערך). וכן הזמנים הם רק לפי דיוק של דקות, ולא כותבים

השניות (ואפילו החברות של הטלפון והראדיו אומרים שהדיוק לזמן שהם מפרסמים אינם בדיוק רק עד דקה, ויכול להיות טעות על כמה שניות, והמציאות מראה שבין החברות השונות יש הבדל ביניהם בכמה שניות).

לכן איני רואה מקור בדברי אדמו"ר הזקן לזמן חדש של צאת הכוכבים הקטנים. וגם לא ביאר כמה דקות אחרי השקיעה בארץ ישראל בימי ניסן ותשרי הוא צאת הכוכבים הקטנים, רק אמר שאין אנו בקיאים בימי הקיץ לראות מתי יצאו הכוכבים ולכן במדינתנו צריך לחכות עד שעה שלימה. וכן כתב הדיין הרב התמים לוי יצחק שליט"א ראסקין בספר סידור אדמו"ר הזקן הזקן עם ציונים והערות עמוד ר"ל הערה 34. לכן צריכים להוסיף דקה לכל צד להחמיר – על הזמנים של שקיעה, ושני דקות לכל צד להחמיר – על הזמנים של צאת הכוכבים. כי לפי אורך האלכסון נעשה אפשרות שיגדל הטעות.

(ד) ובמה שכתב כת"ר שלפי שיטת אדמו"ר הזקן עלות השחר הוא 76 דקות לפני נץ החמה והוא 16.9 מעלות מתחת לאופק, זאת היא סוגיא שכבר למדנו ביחד לפני 40 שנה, וראיתי שיש חולקין על כת"ר בזה שכתב בהערה 92. לכן חשוב לחזור בקיצור מהאריכות שכתבתי באותו זמן בפילפול התלמידים מונטריאל ח"ד:

בשולחן ערוך אדמו"ר הזקן אורח חיים הלכות תפלה סימן פ"ט סעי' א' כתב וז"ל זמנו מתחיל משעלה עמוד השחר שהוא אור הנוצץ מהחמה במזרח מהלך ד' מילין קודם נץ החמה עכ"ל.

ובשיעור מהלך ד' מילין מצינו בדברי אדמו"ר הזקן שני שיטות בסימן תנ"ט סעיף י' וז"ל, שיעור מיל הוא רביעית שעה וחלק עשרים [18 דקות] שהרי אמרו חכמים מהלך אדם בינוני ביום דהיינו בימי ניסן ותשרי שהיום והלילה שוין הוא ארבעים מיל והיום י"ב שעות תחלק הי"ב שעות לארבעים מיל יגיע לכל מיל רביעית שעה וחלק

עשרים משעה שהרי עשר שעות שכשתחלקם למי חלקים יגיע לכל חלק רביעית שעה והבי' שעות כשתחלקם לארבעים חלקים יגיע לכל חלק עשרים משעה. ויש חולקין על זה ואומרים ששיעור מיל הוא שני חומשי שעה [24 דקות] לפי שיש אומרים שימי ניסן ותשרי שאדם יכול להלוך בהם ארבעים מיל מעמוד השחר עד צאת הכוכבים יש בהם יותר מי"ב שעות בינונית (פירוש אותן שעות שיש מהן כ"ד במעת לעת נקראין שעות בינונית לפי שיש שעות זמניות שנתבאר בסי' נ"ח) ואינן נקראין ימים בינוניים אלא לפי שמהנץ החמה עד שקיעתה הוא כמו משקיעתה עד הנצה ולפי זה על כרחך יש מהנץ החמה עד שקיעתה י"ב שעות בינונית שהרי המעת לעת הוא כ"ד שעות בינונית ומהנץ החמה עד שקיעתה אין אדם יכול להלך כי אם שלשים מיל אם כן מגיע לכל מיל שני חומשי שעה שהרי ביי"ב שעות יש בהם ס' חומשין תחלקם לשלשים חלקים יגיע לכל חלק שני חומשין. ולענין הלכה העיקר כסברא האחרונה ומכל מקום יש להחמיר כסברא הראשונה אם אין שם הפסד מרובה, עכ"ל.

ונראה שלענין זמנים הכריע אדמו"ר הזקן כדעה השניה 24 דקות, כמבואר בפסקי הסידור סדר הכנסת שבת וז"ל, בין השמשות דר' יהודה [שסובר שבין השמשות הוא שלש רבעי מיל] שהוא בכדי חומש שעה וחצי חומש משעות השוות (שהן כ"ד במעת לעת והן י"ח מינוטין) אחר השקיעה האמתית בימים השונים שהם ימי ניסן ותשרי בארץ ישראל עכ"ל, אם כן הילוך מיל הוי 24 דקות.

יוצא לפי זה ששיעור זמן של עלות השחר הוא לשיטה ראשונה [18 דקות] 72 דקות לפני נץ החמה, ולשיטה האחרונה [24 דקות] 96 דקות לפני נץ החמה.

אבל מקור השיעור של הילוך מיל 24 דקות הוא שיטת הרמב"ם בהלכות קרבן פסח פרק ה' הלכה ט' וז"ל, מי שהיה בינו ובין ירושלים יום ארבעה עשר עם עליית השמש

חמשה עשר מיל או יתר הרי זה דרך רחוקה, היה בינו ובינה פחות מזה אינו בדרך רחוקה מפני שהוא יכול להגיע לירושלים אחר חצות כשיהלך ברגליו בנחת עכ"ל, הרי שבחצי יום הולך 15 מיל, וביום שלם 30 מיל כדעה השניה. וכן הוא מפורש בפירוש המשנה לרמב"ם מסכת פסחים פרק ג' משנה ב' וז"ל ושיעורו כדי שיהלך אדם ברגליו הלך בינוני מיל אחד, והוא כדי שני חומשי שעה מן השעות השוות. עכ"ל.

והוא עצמו פוסק שזמן עלות השחר הוא 72 דקות לפני נץ החמה, כמבואר בתוספת יו"ט (ברכות פ"א מ"א) וז"ל, הרמב"ם (בפירוש על המשנה שם) הוא האור הנוצץ בפאת מזרח קודם עלות השמש בכדי שעה וחומש שעה מן השעות הזמניות, וטעם זה קרבת שטח אור השמש מן הקיטורים העבים העולים מן הארץ תמיד אשר די עלותה מן הארץ אחד וחמשים מיל עכ"ל.

ולפי שקשה להבין דעת רבותינו כתב הרב אברהם חיים נאה וז"ל בספרו שיעורי ציון (עי' ע"ד) ג' שיטות בזה, א' (72 דקות. ב' 90 דקות. ג' 120 דקות. ולא הכריע בזה וכתב להחמיר ככל הדיעות.

והנה כבר כתבתי על זה בכמה פעמים באריכות בקובץ ובספר אהלי שם ח"ז עמוד רצ"ז, ושם הבאתי הוכחות שדעת אדמו"ר הזקן שהוא 76 דקות לפני נץ החמה. ויסדתי על סתירה שנמצא בדברי אדמו"ר הזקן, וכל המעיין טוב לאורכו ימצא שהוא מלא בסתירות מכל צד בשיעור הילוך מיל, ונעבור ע"ז בקיצור.

בסי' תקנ"ט מחלוקת, א' 18 דקות, ב' 24 דקות, ועיקר כהאומרים 24 דקות. בסי' רמ"ט סעיף ג' 24 דקות, בסי' קפ"ד סעי' ג' 18 דקות, בסי' רס"א סעי' ה' 18 דקות, לשיטת ר"ת בצאת הכוכבים, שלפי חשבון 18 דקות הוי פלג המנחה 18 דקות לפני שקיעת החמה, ועל זה נאמר, ואם רוצה להקדים ולקבל עליו תוספת שבת מפלג המנחה

וכו' עכ"ל, אבל לפי חשבון 24 דקות יוצא פלג המנחה דקה אחת אחר השקיעה, ואיך אמר ואם רוצה להקדים. בסידור בסדר הכנסת שבת כדעת 24 דקות, אבל גם שם נמצא דעת האומרים שהוא 18 דקות, וז"ל, כדי הילוך ג' מילין ורביע שהוא קרוב לשעה בינונית עכ"ל.

אלא הביאור בזה כמו שתירץ מוה"ר אברהם חיים ז"ל נאה הובא בשו"ע אדמו"ר הזקן (בהוספות בהוצאת קה"ת ח"ב ע' 880), וכמו שביאר הר"י יוסף יצחק ש"י קעלער, וכן כתוב במעדני יום טוב במס' ברכות פ"א אות י' סק"ט, שהרי אותו סתירה נמצא גם בסדר הכנסת שבת לאדמו"ר הזקן שבתחלתו 24 דקות, ובסופו לענין עלות השחר וצאת הכוכבים לשיטת ר"ת 18 דקות.

והביאור בזה שהילוך מיל הוא רק סימן לזמן ידוע, ולכן מה שרבי יהודה ורבי עקיבא חולקים בשיעור הילוך מיל, רבי עקיבא סובר 24 דקות, ורבי יהודה סובר 18 דקות, ואדמו"ר הזקן פוסק כרבי עקיבא 24 דקות (פסחים צ"ג ע"ב, רמב"ם הל' קרבן פסח פ"ה ה"ט), מכל מקום אין כל זה משנה את הזמן של עלות השחר, כיון שבזמן עלות השחר לא חולק רבי עקיבא על רבי יהודה. ולכן הלכה כרבי יהודה שזה אחד מעשרה ביום, שלפי שיטת רבי יהודה הרי זה כדי הילוך ד' מילין. ואין הכי נמי, שלפי שיטת רבי עקיבא הרי אותו זמן הוא כדי הילוך ג' מילין.

וברור שאי אפשר לומר שזמן עלות השחר הוא כדי הילוך ד' מילין ושיעור מיל כשיטת רבי עקיבא שמהלך מיל הוא 24 דקות) שהרי זה לא כמאן (ובזה מתורץ גם הרמב"ם שכתב בפ"י המשניות ברכות פ"א מ"א שזמן עלות השחר הוא 72 דקות לפני נץ החמה).

ובזה מתורצות כל הסתירות שבשו"ע אדמו"ר הזקן: בסי' רס"א הרי זה לפי שיטת רבי יהודה שמהלך מיל הוא 18 דקות, וכן בסי' קפ"ד מרי' דשמעתא רבי יוחנן וריש לקיש שהולכים בשיטת רבי יהודה, עיין שם בגמ' פסחים. ועל

הנושאים האלה רבי עקיבא אינו חולק על רבי יהודה. וכיון שהם סימנו לנו את הזמן הזה בשיעור מהלך 18 דקות למיל, חייבים אנחנו להבינם לפי שיטת החכם שאומר ההלכה בהילוך מיל. משא"כ בסיי רמ"ט וסיי תקנ"ט. לכן ברור לי ששיטת אדמו"ר הזקן הוא 72 דקות.

(ה) והנה מה שכתב אדמו"ר הזקן בסידור בסדר ספירת העומר, ברור שדעתו כחשבון 72 דקות, שהוא למעשה 76 דקות. וז"ל: וזמן התחלת עמוד השחר מחיי אייר ואילך במדינות אלו הצפוניות היא בחצות הלילה לכן אין לספור אחר חצות אלא בלא ברכה וזמן זה נמשך עד י"ז בתמוז ועד בכלל ולכן כשמגיע חצות ליל י"ז בתמוז אסור לאכול עכ"ל. (ודן בזה כת"ר בקובץ יגדיל תורה שנה עשירית חוברת ג' (ע) עמוד קפ"ב באריכות החשובות השייכים לזה). ונקל להוכיח עפ"י החשבון דזה יתאים רק באם נאמר דהילוך מיל הוי חיי דקות.

דהנה מחיי אייר עד י"ז תמוז (ועד בכלל) ישנם נ"ט יום, וכשאתה אומר שעלות השחר מגיע לחצות לילה רק על משך נ"ט יום צריך אתה לומר, שיום תקופת תמוז (האמיתית) הוא באמצע הימים האלה בדיוק, דהיינו שחיי אייר הוא כ"ט יום ומחצה לפני תקופת תמוז, וי"ז תמוז (ועד בכלל) הוא כ"ט יום ומחצה אחר תקופת תמוז (וזה חל בחיי אייר וי"ז תמוז בהקביעות הכי מוקדמת [בחשבון התקופה דרב אדא] בשנת ח' למחזור קטן. ועיי בשבילי הרקיע מבעל המחבר תפארת ישראל – מועד – אות כ"ב. אור מאיר דף רל"ג – רל"ד, ואכ"מ, ועוד צ"ע), ומצב השמש בכ"ט יום ומחצה לפני התקופה, וכן בכ"ט יום ומחצה אחר התקופה, הוא $20^{\circ}30'$ לרוחב צפון מקו המשוה.

הנה מה שכתב אדמו"ר הזקן "במדינות אלו הצפונית" הכוונה לרוחב $54^{\circ}45'$ מקו המשוה, או לכל היותר 53° רוחב, כמו שביאר כת"ר בקונטרס נש"ק תשל"ה ח"ב

שכתב כת"ר שם בהערה 7, ששם היה מושבו של אדמו"ר הזקן. ואם כן יהי' בח"י אייר (וכן בסוף י"ז תמוז) השמש מרוחק מהאדם – בעת חצות לילה - $104^{\circ}45'$, או לכל היותר $106^{\circ}30'$ (שהרי קשת הכי קצרה בין האדם ומקום השמש, הוא קשת עיגול הגדול העוברת בעת חצות לילה על גבי קוטב הצפוני (דהיינו קו חצות לילה וחצות יום); ומאחר שאורך קשת זו מקו המשוה עד קו המשוה שבצד אחר (דהיינו קו חצות לילה וקו חצות יום שבחלק הצפוני שבכדור העולם) הוא 180° , אם כן כשנוריד מזה $54^{\circ}45'$ של רוחב האדם, ו- $20^{\circ}30'$ של רוחב השמש, ישאר לנו $104^{\circ}45'$ בין האדם לשמש). ובאם נאמר ששעת חצות לילה אז הוא גם זמן עלות השחר, צריך לומר שגם בעת עלות השחר השמש מרוחק מהאדם $104^{\circ}45'$ (דהיינו שהשמש הוא $14^{\circ}45'$ תחת האופק האמיתי) ולכל היותר $106^{\circ}30'$ (דהיינו שהשמש הוא $16^{\circ}30'$ תחת האופק האמיתי) – וזהו באם נאמר דכוונת אדמו"ר הזקן כשאומר במדינות אלו היינו 53° לרוחב צפון מקו המשוה.

אחר שהוכחנו שהשמש נמצא בעת עלות השחר (לדעת כ"ק אדמו"ר הזקן) לכל היותר $16^{\circ}30'$ תחת האופק (הרי זה לא יעלה על 72 דקות בקו המשווה (בימים השווים), כי כל מעלה היא ד' דקות, ולכן) בארץ ישראל (שהוא מעט יותר) יעלה על 72 דקות (בערך), דהיינו ד' מילין. רק אם נאמר שמהלך מיל הוי ח"י דקות (ודרך החישוב לזה, נתבאר בפתיחה לקונטרס נש"ק הנ"ל אות ה' – ו').

ולפי זה אפשר לומר (על פי מה שכתב בקונטרס הנ"ל העי 3) דחשבון הד' מילין (72 דקות), הוא לפני עלות השמש על אופק האמיתי, דאז יהי' עלות השחר כשהשמש הוא $15^{\circ}12'13''$ תחת האופק, ולפי זה המקום שכיוון אדמו"ר הזקן כשאומר מדינות אלו, היינו $54^{\circ}16'48''$ לרוחב צפון מקו המשוה, ועייג"כ בספר הרב מלאדי – טייטעלבויס, שימת עין אות ג'.

אבל דבר אחד שכח הנ"ל, שלפי שיטת אדמו"ר הזקן נץ החמה האמיתי מתקדם מנץ החמה הנראית (שזהו הנדפס בלוח) בארבע דקות בימים השונים ניסן ותשרי באופק ארץ ישראל, כמו שכתב אדמו"ר הזקן בסדר הכנסת שבת ששקיעת החמה האמיתית מתאחרת משקיעה הנראית ארבע דקות בימים השונים בארץ ישראל. וכמובן לכל המבין בחשבון משולש כדורי (ראה שו"ע אדמוה"ז סי' צ"ד סעי' ב') שלעומד על הרים הגבוהים בארץ ישראל מתאחרת לו השקיעה שרואה השמש ארבע דקות יותר מהעומד למטה במישור, וכמו כן מתקדם לו נץ החמה בארבע דקות מהעומד במישור, ולכן מוכרחים לומר שהשיעור של 72 דקות מתחיל מנץ החמה האמיתית, ולכן זמן עלות השחר הוא 76 דקות לפני נץ החמה הנראית (שזה זמן הנץ שנדפס בלוח).

והחשבון יוצא $16.8854319^\circ = 16^\circ 53' 7.55''$ והחשבון הזה נעשה לפי יום תקופת ניסן שהשמש בתחילת מזל טלה 0° ,

מעלות באופק ירושלים העתיקה $31^\circ 47' N$.

דהיינו ששיטת אדמו"ר הזקן הוא כמו שיטת הרמב"ם בפירוש המשניות, אלא שלשיטת אדמו"ר הזקן מתוסף עוד ארבע דקות בבוקר וארבע דקות בערב.

והעיקר הוא הקבלה בדברי הלכה שכן כתב באריכות הרב הגאון הרה"ח שלום ז"ל מאראזאוו בספר קובץ רז"ש ע' 173 באריכות, ובע' 191 הביא בשם הגאון הרה"ח הרה"ת הר"ר זלמן שמעון ז"ל דווארקין, שגם הוא פסק כן. וידוע שכל דבריהם קבלה שלמדו מהרבנים לפני המלחמה וידעו שכך נוהגים. ולכן להלכה למעשה גם להקל וגם להחמיר יש רק זמן אחד לעלות השחר שהוא 76 דקות. ולפי חשבון של ירושלים עיה"ק בימי התקופה יוצא שהוא כאשר השמש 16.9° מעלות מתחת לאופק.

(ו) בדבר אחד איני מסכים לדברי כת"ר שכתב בהערה 10, ש-4 דקות הם בלאדי, ובארץ ישראל הוא פחות מ-3 דקות, החשבון שכתבת הכל נכון. והראיה שמדובר בהר הכרמל מיוסד על שיטת רבי נחמיה בגמרא והתוס', אבל פשטות לשון אדמו"ר הזקן אינו כן, כי לשונו הטהור הוא: כי אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' חלקי ששיים משעה (שקורין מינוטין) אזי היא שקיעה האמיתית שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבא"י עכ"ל. וכאן מדבר רק על ארץ ישראל. מדינותינו – לאדי עדיין לא הזכירו. וכשהזכיר לאדי אחר האריכות כתב ובמדינות אלו זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השונים הוא בכמו חצי שעה בקירוב אחר שקיעה האמיתית שהן ל"ד חלקי ששיים בקירוב אחר שקיעה הנראית עכ"ל, לא הזכיר 4 דקות, רק שמה שהוא 24 דקות בארץ ישראל במדינותינו הוא 34 דקות. להבנתי ה-4 דקות הם בארץ ישראל וככה מובן בפשטות לשונו הטהור.

וכן הבין הרה"ח הרה"ג מחבר ספר קצות השולחן מוה"ר אברהם חיים ז"ל נאה, בספרו קצות השולחן חלק ג' בסופו סדר הכנסת שבת בבדי השולחן עמוד ס"ט וז"ל, זמן צאת הכוכבים בארץ הקודש ת"ו, ובעמוד ע"א והשקיעה האמתית היא ד' דק אחר סילוק וביאת אור השמש מראשי האילנות וגגים הגבוהים כמ"ש אדמו"ר בסדר הכנסת שבת הנ"ל, וכל זה בערי המישור בא"י עכ"ל. הנה גם הגאון הבין מדברי אדמו"ר הזקן שה-4 דקות הם בארץ ישראל ולא בליאדי ברוסיה. וכן כתב בספרו שיעורי ציון אות ל"ט זמן בין השמשות (עמוד ע"ה) הערה 17 וז"ל, ואחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות וגגים הגבוהים בכמו ד' מינוטין אזי היא שקיעה האמתית (סידור רבינו התניא ז"ל) עכ"ל. והוא בכלל לא דן על המדינות ברוסיה, כי היה בארץ ישראל, ועל מקום הזה הוא דן וכתב 4 דקות בין השקיעה הנראית לשקיעה האמתית.

ועוד ראייה לזה שהרי ברור לשונו מראשי ההרים הגבוהים שבא"י עכ"ל, והר הכרמל אינו בין ההרים הגבוהים בארץ ישראל, אכתוב כאן רשימה של הרים בארץ ישראל לפי השמות הנמצאים בזמנינו.

אמצע צפון גבול לבנון

הר צפייה מטולה 615

הר נוטר 578

= הר טנאן 902

* הר נזר 769

* הר מלכיה 702

הר ישע 432

- הר אביבים 872

הר דישון 667

- הר יוחנן 885

- הר דוב"ב 832

* הר שפרה 743

^ הר אדיר 1008

= הר חירם 996

* הר קלען 778

- הר ספסוף 815

^ הר בר יוחאי 1151

^ הר מירון 1208

- הר זבול 814

- הר פקיעין 886

^ הר הלל 1071

= הר כפיר 982

^ הר צפריר 1046

- הר שזור 886

= הר שפנים 950

^ הר הארי 1048

* הר שמאי 786

אזור צפת

- הר אביתר 846
- = הר בירה 955
- הר כנען 836
- הר עכברה 626
- הר עקביה 637
- * מצפה ימים 734
- הר מסרבים 656
- הר יקים 693

צפון מזרח

- ^ הר דוב 1531
- ^ הר אגס 1352

הרי חרמון

- הר שלהבית 1983
- מצפה שלגים 2224
- מצפה חורן 1968
- הר שזיף 1541
- הר סנאים 1146
- הר כחל 1411
- הר הבתרים 1296
- הר בראון 1056
- הר אודם 1187
- הר חרמונית 1211
- הר בנטל 1171
- הר אביטל 1204

צפון מערב

- הר מנור 600
- הר הגלילי 551
- הר עצמון 547
- הר השאבי 538
- ציפורי הר ידעיה 292

חיפה הר הכרמל

רום כרמל 546

הר אלון 515

עפולה

מצפה יערות 517

גבעת המורה 500

הר אלכסנדר 518

גליל

הר גדיר 712 *

הר גריזים 881 -

עסירה אל-קיבליה 790 *

גיבל סלאמן 790 *

גיבל סבאח 661

גיבל אל-חרייק 660

גיבל עין עינה 904 =

גיבל א-דבאביס 779 *

גיבל בטן חלוח 803 -

מעלה לבונה 781 *

אזור ירושלים

הר גילה 918 =

הר אורה 839 -

הר הצופים 782 *

הר המוריה 733 *

הר הזתים 763 *

הר חרת 780 *

הר שלמון 765 *

הר הגנה 815 -

הר רפיד 787 *

הר הרוח 771 *

הר איתן 788 *

הר טייסים 796 *

הר שפי 694

הר פיתולים 694

הר גיורא * 722

הר כיתרון * 750

הר סנסן * 735

הר שמשון 546

הר כרמילה 599

הר חנות 650

אזור חברון

תפוח 893 -

תל זיף 880 -

רם אל-הווא 1020 ^

אזור מצדה ערד

מצדה 59

הר בן יאיר 384

הר לטאות 558

הר גבנונים 594

הר צאלים 598

הר חרדון 627

ראש זוהר 552

מצפה זוהר 626

את הרי החרמון לא הכנסתי לחשבון, כי זה הר גבוה במיוחד, ואינו מתאים להרים הגבוהים בארץ ישראל.

הרים שמעל 1000 הם : 9 יש להם סימן ^

הרים שמעל 900 הם : 7 יש להם סימן =

הרים שמעל 800 הם : 15 יש להם סימן -

הרים שמעל 700 הם : 22 יש להם סימן *

חוץ מהרי חרמון שלא הכנסתי לחשבון, כי יש לדון מה הגדר של גבולות הארץ שאדמו"ר הזקן מתכוון בהרים הגבוהים בארץ ישראל, בלבנון יש הרים גבוהים, לכן

לקחתי גבולות הארץ לבית שני, ואז הר החרמון היה מחוץ לגבול, רק עד עכו וכזיב וצפת וסביבותיה. וגם מצפה רמון וכל ההרים מסביב היו מחוץ לגבול, ולכן לא הבאתי אותם. וגם חלק מהרים שהם מעל 1000 יכול להיות שהם מחוץ לגבולות ארץ ישראל בבית שני, כמו הר דב והר אגס.

לכן לדעתי שלשון אדמו"ר הזקן "מראשי ההרים הגבוהים שבא"י" ולא כתב מראש ההר הכי גבוה בארץ ישראל, אלא בלשון רבים שיש הרבה הרים גבוהים במידה הזו, לכן להבנתי מדובר בהרים בגובה 700 – 800 מטר, שיש הרבה הרים בגובה הזו, מה שאין כן 546 אינו בין הרים הגבוהים אלא בין הרים הבינוניים שבארץ ישראל.

ואם הכוונה להר ידוע היה אדמו"ר הזקן יכול לכתוב בגובה הר הכרמל, אלא כתב הרים הגבוהים שבארץ ישראל, דהיינו שיש הרבה הרים כאילו, ולכן נראה לי הכוונה ל-4 דקות בארץ ישראל.

והנה מתוך הסוגיא שכת"ר מביא הוכחה שראשי הרים הגבוהים בארץ ישראל מדובר בהר הכרמל, הנה מתוך אותו סוגיא אפשר לפרש שהראשי הרים הגבוהים בארץ ישראל מדובר בהר הצופים או הר המוריה או הר הזתים וכדומה. נעין בסוגיא בתלמוד בבלי מסכת שבת דף ל"ה עמוד א' אמר רבי חנינא: הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל, וירד ויטבול בים ויעלה, וזהו שיעורו של רבי נחמיה. ועל זה פירש תוספות שם ד"ה וירד ויטבול ויעלה – פי' בקונטרס ובתוך כדי שירד ויעלה הוי לילה, וקשה דלא ה"ל למינקט סימנא דטבילה אי לאו דאתא לאשמעין דטבילה מעליא היא, ובירושלמי משמע בפ' א' דברכות דמשיעלה מתחיל בין השמשות והשתא קמ"ל דשפיר טבל ועלה לו הערב שמש, עכ"ל. וכן פירש בתוספות הרא"ש שם וז"ל, וירד ויטבול בים ויעלה, פרש"י ותוך כדי שירד ויעלה הוי לילה, וקשה דנקט לישנא דטבילה לסימנא בעלמא אי לאו דאתא לאשמעין

דטבילה מעלייתא היא, ונראה לפרש הרוצה לידע תחלת בין השמשות דרבי נחמיה מתי יתחיל יניח חמה בראש הכרמל וכו' ואחר כל זה יתחיל השיעור, וקמ"ל דשפיר טבל ועלה לו הערב שמש, וכן משמע בירושלמי התחיל גלגל חמה לשקוע אדם עומד בראש הכרמל ויורד בים הגדול וטובל ועולה ואוכל בתרומה דחזקה ביום טבל, עכ"ל. פירוש הדברים הוא: הרוצה לידע תחלת בין השמשות דרבי נחמיה מתי יתחיל יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה ואחר כל זה יתחיל השיעור של בין השמשות, וקמ"ל דשפיר טבל ועלה לו הערב שמש (דהיינו שאחרי ששקעה השמש בראש הר הכרמל עדיין לא התחיל בין השמשות, ועדיין יש לו זמן לרדת לים ולטבול ולעלות ליבשה, ואז הוא שקיעה האמתית, ומתחיל בין השמשות, ולכן עלתה לו הטבילה, כי טבל ביום לפני שקיעה האמתית), וכן משמע בירושלמי התחיל גלגל חמה לשקוע אדם עומד בראש הכרמל (דהיינו אדם רואה שקיעת החמה בראש הר הכרמל) ויורד בים הגדול וטובל (כיון שעדיין יום) ועולה ואוכל בתרומה (אחרי צאת הכוכבים) דחזקה ביום טבל. דהיינו שיש זמן טבילה, וזמן עליה, וזמן ירידה, בין שקיעת החמה על ראש הר הכרמל עד שקיעה האמתית.

לכן להבנתי שקיעה הנראית הוא 0.833° , ושקיעה האמיתית הוא 1.583° . וכן נץ החמה הנראית ונץ החמה האמיתית.

(ז) גם מה שכתב כת"ר שם (הערה 10), שבירושלים אין הבדל בין שקיעה הנראית לשקיעה האמיתית, המציאות הוא אחרת, כיון שירושלים הרים סביב לה, לכן גם הנץ וגם השקיעה אינו נראה, כיון שיש הרים במזרח ובמערב המסתירים והשמש נעלם הרבה לפני שקיעה הנראית, תלוי במקום שעומדים קרוב או רחוק מההר המסתיר, והדיוק בשקיעה נדע רק ממה שנדפס בלוח. וכן בנץ

החמה. וכן הבין הרה"ח הרה"ג מחבר ספר קצות השולחן מוה"ר אברהם חיים ז"ל נאה, בספרו קצות השולחן חלק ג' בסופו סדר הכנסת שבת בבדי השולחן עמוד ע"א וז"ל, והשקיעה האמתית היא ד' דק אחר סילוק וביאת אור השמש מראשי האילנות וגגים הגבוהים כמ"ש אדמו"ר בסדר הכנסת שבת הנ"ל. וכל זה בערי המישור בא"י, אבל בעה"ק ירושלים ת"ו שהרים סביב לה, ובצד מערב יש הר שמסתיר על שקיעת השמש תחת האופק, צריך להוסיף עוד לערך ד' דק כמ"ש אדמו"ר שם תנאי "שאינ שום הר במערב" ע"כ בירושלים ת"ו אחר ביאת השמש מראש הר הזתים או הר הצופים כמו ח' דק אח"כ היא השקיעה האמתית לענין מו"ש, ועל זה צריך להוסיף בין השמשות דרבי יהודה ורבי יוסי וד' דק לתוספת מחול על הקדש, עכ"ל.

וכן הביאור במה שכתוב בתלמוד בבלי מסכת יומא דף ל"ז עמוד ב' שהילני המלכה עשתה נברשת של זהב על פתח היכל, תנא: בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה, והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע. וזה אחרי נץ הנראית כי הר הזתים נמצא במזרח הר המוריה ומסתיר השמש לכמה דקות, והר הזתים יותר גבוה מהר המוריה ועליו כתוב (דברים פרק ל"ג, י"ב) וּבֵין כְּתָפָיו שָׁכַן, דהיינו בשעה הזו הכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע, אבל באמת הגיע קצת לפני כן.

(ח) גם מה שכתב שם (הערה 10), שהרבה טועים וכשרואים השמש בחלון האווירון מתפללים שחרית, וטועים כי הם רואים השמש מפני שנמצאים 11000 מטר מעל הים ואילו בארץ יכול להיות שעדיין לא עלה השחר ועדיין לילה. ראיתי בעיני את זה, ולא רצו לשמוע ולהבין כשאמרתי להם שצריך לחכות עד שנראה שהשמש מאיר על הארץ, ואין מי שמקשיב, ולא מסוגלים להבין את זה.

(ט) מה שכתב בהערה 25, בענין אם אנו נוהגים להחמיר לענין מוצאי שבת עד 8.5 מעלות. הנה כשהתחלתי להורות וראיתי שאין לוח מסודר לערים שאני המרא דאתרא בבראזיל וכן אחר כך כשבאתי לארגענטינא, שאלתי את מו"ר הרה"ח הרה"ג מוה"ר יצחק הכהן ז"ל הענדל איך לכתוב הלוח, איזה שיטות לכתוב, ובעיקר הדיון היה על שקיעה האמיתית וצאת הכוכבים של 24 דקות של אדמו"ר הזקן בסידור, ואמר לי, שבשום אופן לא להדפיס שקיעה ונץ האמיתית, ועל צאת הכוכבים אמר להדפיס שניהם 6 מעלות וכן 8.5 מעלות, לכל הדברים שצריך לילה כמו טבילת נשים, בדיקה שלה, סיום תענית דרבנן, תפילת מעריב (כולל קריאת שמע), ספירת העומר, לעשות כפי חשבון 6 מעלות, מוצאי שבת ויום טוב ויום כיפור לעשות 8.5 מעלות, וזה כבר כולל תוספת שבת ויום טוב, ולא להקל בזה דהוי כדברים שנהגו ישראל להחמיר בזה, יכול להיות שערים שהם מאד בצפון ובקיץ 8.5 מעלות הוא קרוב לחצות, וזה מאד קשה לקהל ישראל לחכות לתפילה והבדלה עד אותו שעה, (ולכן יש הנוהגים להבדיל ביום ראשון בבוקר) והמרא דאתרא שם דעתו שאם יפרסם מוצאי שבת 6 מעלות ועוד 4 דקות לתוספת שבת, קהל ישראל יוכל לחכות לזמן הזה, לדעתי זה חייב להכריע רב מרא דאתרא של אותו מקום, ולדון אם יש מנהג המקום שם להחמיר עד 8.5 מעלות או לא, ולדון אם על ידי שמדפיס בלוח זמן יותר מוקדם הרי הוא מחזק את שמירת השבת בכלל ישראל הנמצא שם, או להיפך. אבל ביתר מקומות בעולם לדעתי למוצאי שבת ויום טוב להדפיס הזמן של 8.5 מעלות.

גם חשוב שעל הלוח יהיה מודפס שאין דיוק בזמנים וחייבים להחמיר 2 דקות לכל צד להחמיר.

(י) להבנתי העיקר בזמני היום לדעת אדמו"ר הזקן הוא הנץ האמיתי וכן השקיעה האמיתי, ומזמן הזה מחשבים

העשרים דקות לצאת הכוכבים, וכן השעה וחומש לעלות השחר, נראה לי שכן הוא גם לזמן של סוף זמן קריאת שמע, וסוף זמן תפילה, ששעות זמניות של היום מחשבים מנץ החמה האמיתית עד שקיעת החמה האמיתית, ובעיקר שזה להחמיר, דהיינו שיוצא שסוף זמן קריאת שמע הוא שני דקות יותר מוקדם מאשר לשיטת הגר"א, וכן פלג המנחה הוא שלש דקות יותר מאוחר מאשר שיטת הגר"א. יוצא מזה שצריך לעשות החשבון של נץ החמה האמיתית וכן שקיעת החמה האמיתית כדי לחשב שעות היום, אבל לא לפרסם אותו בלוח, כדי שלא נביא את בני ישראל למכשול להקל עד אותו שעה.

יוסף יצחק פייגעלשטאק

הרב מנחם מענדל קפלן

אוק פארק, מישיגן

ב"ה, כ"ד מ"ח ה'תשע"ד

כבוד הרה"ג והרה"ח צנמ"ס וכו'
ידיו ר"ב לו בבירור שיטות רבותינו נשיאינו
להלכה ולמעשה
מוהר"ר שלום דובער שי' לוי

שלום וברכה!

ענוות כת"ר תרבני לצרף חוות דעתי העניי בחיבור לטהור
לקונטרסו החשוב בביאור סדר הכנסת שבת לכ"ק רבנו
הזקן נ"ע. ואכתוב בקצירת האומר.

הנה כת"ר (בהערה 92) הכריע בדעת רבנו שזמן עלות
השחר (בימים השונים בא"י) הוא 72 דקות קודם הנץ
החמה, שהם מהלך ד' מילין לפי חשבון 18 דקות למיל.
וסמך עיקר דבריו על מ"ש רבנו ששיעור כדי הילוך ג' מילין
ורביע (שמתחילת השקיעה עד סוף השקיעה לדעת ר"ת)
הוא קרוב לשעה בינונית, ושיעור זה מתאים לפי חשבון 18
דקות למיל, וכיון שאח"כ כתב רבנו ששיעור ד' מילין
שמהשקיעה עד צאת הכוכבים הוא שיעור אחד ממש
כשיעור ד' מילין שמעלות השחר עד נץ החמה, נמצא שגם
שיעור ד' מילין שמעלות השחר עד נץ החמה הוא לפי
חשבון 18 דקות למיל, דהיינו 72 דקות.

ובמחכ"ת ראוי' זו איני מכיר כלל, שהרי שיעור זה של קרוב
לשעה בינונית כתב רבנו בשיטת ר"ת, דלדידי גם שיעור ג'
רבעי מיל של בין השמשות הוא לפי חשבון 18 דקות למיל
(דאלי"כ לא משכחת לה ג' מילין ורביע מתחילת השקיעה
עד סוף השקיעה), ובזה דעת רבנו מפורשת לעיל ששיעור
ג' רבעי מיל הוא לפי חשבון 24 דקות למיל, וכיון שבשיעור
ג' רבעי מיל ס"ל לרבנו להדיא דלא כמ"ש בדעת ר"ת,
מהיכא תיתי שבשיעור ד' מילין ס"ל כוותי'.

ועוד, שכדי ליישב שיטה זו עם סוגיית הש"ס בפסחים הוצרך כת"ר להכניס עצמו בדוחקים גדולים, להרכיב שיטת רבנו אתרי רכשי ולומר דס"ל כעולא בחדא וכו' יהודה בחדא, ולחדש שיש שני מיני מילין, וכשרבנו נוקט שיעור מיל פעמים שכוונתו לשיעור 24 דקות ופעמים שכוונתו לשיעור 18 דקות. ועוד הוצרך כת"ר לפרש פירושים דחוקים (כמ"ש כת"ר בעצמו) בדברי רבנו בסדר ספירת העומר שבפסקי הסידור כדי להתאימם לשיטה זו.

אמנם דעת רבים וגדולים (ובהם אאמו"ר הרה"ג הרה"ח מוהר"ר ארי' ליב ז"ל, כנדפס לאחרונה בספרו "משולחן הארי" ע' 326 ואילך, וכמצויין בדברי כת"ר) כפשטות משמעות דברי רבנו, שכיון ששיעור הזמן שמעלות השחר עד נץ החמה הוא מהלך ד' מילין, ובשיעור מהלך מיל נקט רבנו שהוא 24 דקות, הרי שזמן עלות השחר בימים השונים בא"י הוא 96 דקות קודם הנץ החמה (היינו כשהשמש עומדת 21 מעלות תחת האופק), והוא כשיטת הפר"ח בקונטרס דבי שמשי ועוד.

ולפי שיטה זו עולה סוגיית הגמ' בפסחים כהוגן בלא שום דוחק, כי הא דאיתותב עולא הוא רק בהא דס"ל שמעלות השחר עד הנץ החמה הוא מהלך ה' מילין (דלא כמפורש בברייתא דר' יהודה שאינו אלא ד' מילין), אבל לגבי שיעור המיל אין שום ראיה מהברייתא, ושפיר איכא למימר שמהלך מיל הוא 24 דקות, ושיעור הזמן שמעלות השחר עד הנץ החמה הוא 96 דקות (ומהלך עשרה פרסאות ליום, וכן הא דעוביו של רקיע אחד מעשרה ביום, הוא בצירוף קדמא וחשוכא הנזכר בגמ' שם). ומעתה אין צורך לא לחדש מחלוקת ר' יהודה ור"ע, ולא לדחות התיובתא דעולא, ולא להרכיב שיטת רבנו אתרי רכשי, ולא להמציא שני מיני מילין, אלא הכל עולה כהוגן ובשופי.

ומה מדוייקים לפי שיטה זו דברי רבנו בסדר ספירת העומר "זמן התחלת עמוד השחר מח"י אייר ואילך

במדינות אלו הצפוניות הוא בחצות לילה", שהקשה כת"ר איך אפשר לקבוע מסמרות בזה, והרי הזמנים משתנים משנה לשנה. אבל באמת היא הנותנת, שמאחר שהזמנים משתנים משנה לשנה הניח רבנו את הספק ותפס את הודאי, שמיום ח"י אייר ואילך עלות השחר הוא **ודאי** (בכל שנה ושנה) בחצות לילה, משא"כ קודם ח"י אייר יש שנים שעלות השחר הוא בחצות לילה ויש שנים שאינו. ואכן החשבון מורה שלפי שיטה זו (שעלות השחר הוא כשהשמש עומדת 21 מעלות תחת האופק) מתחיל עלות השחר (במקום מושב רבנו הזקן) לחול בחצות לילה בשנים המוקדמות ביותר (ביחס לשנות החמה) **בדיוק נמרץ** ביום ח"י אייר. וזו ראיה ברורה לשיטה זו.

ומה שהקשה כת"ר שלפי שיטה זו עולה השחר בחצות הלילה במשך קרוב לארבעה חדשים בקיץ ולא במשך חדשיים בלבד, לק"מ, כי לא נמצא בדברי רבנו שהשחר עולה בחצות לילה עד י"ז בתמוז **ותו לא**, ולא נקט י"ז בתמוז אלא מפני התענית (כסיום דבריו "ולכן משהגיע חצות ליל י"ז בתמוז אסור לאכול").

ועיין מ"ש בכ"ז באריכות יותר בקובץ "ממגד ירחים" ח"ז ע' 177 ואילך ובספר "כבוד רבנו" ע' 203 ואילך.

ובודאי יהיו הדברים לתועלת עבור המבקשים לברר עומק שיטת רבנו הזקן נ"ע בענין זמני היום, ומנאי ומנייכו תסתיים שמעתא.

בברכה

מנחם מענדל בלאאמו"ר ארי' ליב ז"ל קפלן

הרב לוי יצחק רסקין

דומ"צ קהלת ליובאוויטש לונדון

ב"ה, יו"ד כסלו – יום גאולת כ"ק אדמו"ר האמצעי,
ה'תשע"ד

לכבוד הרה"ג חו"ב צמ"ס הר"ר שלום דובער
שליט"א

אחדשה"ט,

ענוותו תרבני לחוות דעה על ביאורו לסדר הכנסת שבת של רבינו הזקן. ואף כי אכן עמלתי רבות בנושא זה, ובאתי בו בארוכה ב'סדור רבינו הזקן עם ציונים מקורות והערות' וכת"ר נהג עין טובה לציין לדבריי במקומות רבים, אך ידעתי באמת כי קטנו של כת"ר עבה ממתני בחכמה זו. ולכן אצמצם הערותיי לבחינה פראקטית לבד.

א) כדאי לספח רשימה של הספרים שמרבה כת"ר לצטט, עם שמות מחבריהם וכו': שימת עין; בין השמשות; זמנים בהלכה; זמנים כהלכה; זמני היום בהלכה; ישראל והזמנים; אורחות חיים, ועוד [יש מקומות שכת"ר מפרט את שם המחבר של אחדים מהנ"ל, ויש שסומך על זכרון הקורא].

ב) בהערה 2 כתב שהמנהג לקבוע עת הדלקת נרות – 18 דקות קודם השקיעה. לכאורה הו"ל לציין מקור וטעם לשיעור זה, מה גם שבקהלות אחרות ממעטים בשיעור זה. ואני הבנתי דהיינו על פי דעת הרא"ם ששיעור ג' רביעי מיל היינו קודם השקיעה, כמובא בשוע"ר סי' רסא. ונקטו כוותי לכתחלה. ושאר קהלות דנקטו שיעור מיל ב-18 דקות, הרי ג' רביעי מיל היינו קרוב ל-14 דקות.

ג) בהערה 45 דן אם צריך להמתין לקר"ש של ערבית עד שיעור ג' כוכבים קטנים, כאשר יש בידינו חישובים מדויקים על פי מעלות כו'.

אפרש שיחתי: בעירנו לונדון, בימים הכי ארוכים, נהגו מאז להתפלל ערבית ב-10.30. דבר זה הקשה מאד על הקהל, ובפרט לנערים – שצריכים יותר שעות שינה. ובליל שבת יוצא שלא יתחילו סעודת שבת עד 11.15, ומובן הקושי בזה למשפחה וכו' [מצב דומה או חמור יותר שורה בפריז] כפי שם נוהג השעון הגרמני], וכן במאנטשעסטער – שהוא מאתיים מייל צפונה].

ומחמת זה שאלתי בשעתו את הרה"ג הרב מארלאו ע"ה אודות זמן צאת הכוכבים לאדמו"ר הזקן שבס' זמני היום בהלכה של י. לוי, והוא אישר שיש לסמוך על זה. ועל ידי כן הקדמתי זמן תפלת ערבית, והכי מאוחר הוא 10.10.

וכעת אני רואה שכת"ר נרתע מלסמוך על זמן זה, וגיבב שמונה נימוקים לרתיעתו. לפי מיעוט ידיעתי בחכמה זו, נדמה לי שרוב הנימוקים או כולם מחייבים איחור של דקה או שתיים. אבל להחמיר באיחור של 10 או 15 דקות ועוד, הוי חומרא יתירה על הצבור.

והנני בזה לאחל לכת"ר רוב ימים ומנוחת הנפש להרבות בבירור דבר ה' זו הלכה מתוך בריאות בגו"ר.

בהוקרה ובהערצה,

לוי יצחק ראסקין

מפתחות

מפתח ענינים

אונן

ל-לא (בשבת, ק"ש של ערבית מפלג המנחה).

בין השמשות

א (לשיטת יראים). ד (לשיטת הגאונים ור"ת). יא-ג (לרבי יהודה, 18 דקות אחר שקיעה האמיתית. ספקו מה"ת וחייב באשם תלוי. איסורי ד"ס במקום מצוה). יד (לרבי יוסי 2 דקות). כ (דרכי יוסי). מ-מב (שיטת ר"ת). מג-ה (שיטת הגאונים). סה-ו (לשיטת היראים). סט (ברוסיא הלבנה במשך ימות השנה). עא (כנ"ל). עב (יש בו ספק סקילה וקרת ואשם תלוי).

עיי"ע נשף. צאת הכוכבים. שקיעת החמה.

ברית מילה

יא (לנולד לפני שקיעה האמיתית). טז (לנולד בליל שבת לפני צה"כ כטנים). מד-ה (לנולד אחר השקיעה).

הוספה מחול על הקדש

חנוכה ופורים וראש חודש

נח-ט.

יום טוב

נז.

יום הכיפורים

לו (מה"ת, בעינוי או גם במלאכה). נה (כנ"ל). נז (בכניסתו וביציאתו).

סוכות

נו-ז (לענין אכילה בסוכה).

פסח

נו (לענין אכילת מצה וד' כוסות). נז (לאכילת חמץ – ביציאתו).

קבלת עיצומו של יום

לט. נו. נח-ט.

שבועות

נז (לענין תפלה וקידוש).

שבת, בכניסתו

ד-ה (מתחלת השקיעה, משקיעה הנראית). יא (כנ"ל). לו-ז (מה"ת). נה-ו (למלאכה. מחלוקת לענין סעודת שבת ויר"ט). נט-סא (מתחלת השקיעה עד סופה). ס (משקיעה הנראית). סא (קודם בין השמשות). סב (מפלג המנחה). סד (מתחלת השקיעה או מפלג המנחה). סו-ז (לא לפני פלג

המנחה).

שבת, ביציאתו

טו-ז (ג' כוכבים רצופים). יז-ט (4 דקות). לה (רצופים או מעט, או 4 דקות).
נה. נז (לענין ספה"ע במוצש"ק).

תשעה באב

נח.

חנוכה

עיי"ע הוספה מחול. נרות (חנוכה).

טבילה

ט (זמן ט).

כללי הפוסקים

מב (י"ד בתרא לגבי או"ח. הפוסקים מפרשים דבריהם יותר). מה (קיי"ל
כבתראי). נב (דברי הגאונים קבלה).

כללי הש"ס

מח (הלכה כרבי עקיבא מחבירו).

מטוס

י (זמן השקיעה לנוסע במ).

מיל, מהלך

יב (24 או 18 דקות). כ. מו-ח.

נדה

הפסק טהרה

טז (עד אחר צה"כ).

טבילה

טז (בלילה).

נרות

חנוכה

מג (מתחלת או מסוף שקיעה או מצה"כ). נח-ט (מפלג מנחה).

שבת

א (קודם השקיעה הנראית. י"ח דקות קודם). ד (קודם השקיעה הנראית).
לה (אחר השקיעה תצוה לנכרי להדליק). לט-מ (קבלת שבת, באשה
ובאישה). סו-ז (לא לפני פלג המנחה). סח-ט (אדשימשא אריש דיקלא). ע
(אחר שקה"ח ע"י נכרי). עא (קודם תחלת שקיעה).

נשף

ח (זמנו תלוי בחישוב המעלות). יב-ג (אינו תלוי בשעות זמניות). ט (כ"ל).

סעודת שבת

נה-ו (בתוספת שבת). ס-ז (ולפני ערבית).

ספירת העומר

טז (אחר צה"כ). ל (מה"ת או מד"ס, צה"כ בינונים או קטנים). מח (כשעלות השחר הוא בחצות). נז (תמימות). במוצאי שבת כשמוסיפין מחול על הקודש).

ספק

יא (באיסור כרת וסקילה אסור מה"ת וחייב אשם תלוי. בבין השמשות). לז (חסרון ידיעה אינו נקרא ס).

ספק ספיקא

יב (בין השמשות דרבי יהודה כודאי בין השמשות).

עלות השחר

יג (72 דקות לפני נה"ח האמיתי). מו-נא.

פורים

נח-ט (קריאת המגילה מפלג מנחה ולמעלה). עיי"ע הוספה מחול.

פלג מנחה

ל-לא (לתפלת ערבית, או גם לק"ש וכיו"ב. לא לעשות ב' קולות הסותרות). נח-ט (לענין נרות חנוכה ומגילת אסתר. לק"ש). סב (שעה ורביע זמניות קודם הלילה). עיי"ע שעות זמניות.

צאת הכוכבים

עיי"ע בין השמשות.

בינונים

ח. יד-טו (אחרי סיום בין השמשות דרבי יוסי). טז-יח (מתי סומכים על בינונים). יט (זמנו בא"י בימים השונים). כ (כשהאזיר צח, לזכי הראות). כא (חישוב זמנו). כב (רק האצטגונינים בקיאים בהם). כו-ט (מעיקר הדין, ליציאת השבת וק"ש ערבית, ותרומה, אלא שאין בקיאים בהם, וצריך להחמיר). ל-לג (לאיזה דברים אין צריך להחמיר).

גדולים

כג (נראים לפעמים לפני שקיעה האמיתית. כוכבי שבת).

כל הכוכבים

נא-ב. ס-סא.

קטנים

טו-יט (שיעורם, בימים שונים ובמקומות שונים). כג (זמן מה אחר ראיית כוכבים בינונים). לד-ה (חשבון הזמן אחר הבינונים).

רצופים

טו-ז.

ציצית

מ (עד תחלת השקיעה).

קריאת שמע**ערבית**

טז (אחר צה"כ קטנים). כז-ט (מעיקר הדין מצה"כ בינונים, וכיון שאין בקיאים – מצה"כ קטנים). ל (מפלג המנחה). לא-ב (אכילת לפני ק"ש).

רבית

א (ליזהר מאד מאד).

שבת

עיי"ע הוספה מחול על הקודש. נרות (שבת). סעודת שבת.

שוחד

א (ליזהר מאד מאד).

שיעורי תורה

א (כדי צליית דג קטן). ט (זמן טבילה).
עיי"ע מיל.

שעות זמניות

יב-ג. סב (חוף מתקופות). סג-ה (מעה"ש עד צה"כ לר"ת, או מנה"ח עד שקה"ח. מנה"ח האמיתי עד שקה"ח האמיתית).

שקיעת החמה

עיי"ע בין השמשות.

גובה הים

ב (מרכז השמש. סוף עגולת השמש. שבירת הניצוצות).

האמיתית

ה-י (סילוק אורה מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל. ד' דקות אחרי ש. הנראית). יא (אינו נוגע לענין שבת, רק לחשבון צה"כ. לענין ברית מילה). כ.

הנראית

א-ג (סילוק אורה מראשי האילנות וגגות הגבוהים). ג-ד (בארץ המישור שאין הר במערב). ו (ראשי האילנות). סח (נראית בראשי האילנות – היא או אורה).

עיי"ע הוספה מחול על הקודש (שבת בכניסתו).

תחלת וסוף שקיעה (לשיטת ר"ת)

ד. מ. ס-סא.

עיי"ע הוספה מחול על הקודש (שבת בכניסתו).

תוכחה

לו (למדליקות נרות ועושים מלאכה בע"ש אחד השקיעה. בדברים רכים לנשים וקשים לאנשים).

מוטב שיהיו שוגגין כו'

לו-ח (רק בתוספת שבת או גם בבין השמשות).

תוספת שבת

עיי"ע הוספה מחול על הקודש.

תענית

טז (יציאתו בצה"כ). מח-ט (מעלות השחר).

תפלה**מנחה**

לח-ט (בבין השמשות. בערב שבת אחר הדלקת הנרות). נט (לפני הדלקת נרות שבת וחנוכה).

ערבית

ל (מפלג מנחה). לא (נוהגים מצה"כ). סז (לא לפני פלג המנחה).

מפתח מאמרי חז"ל**תלמוד בבלי****ברכות**

ב, א

ל (ורש"י ותוס'). לב (תוס'). נח (תוס').

ג, א

סג (ותוס').

כו, א

לח. סב (ורש"י).

כז, א

נה (תוס'). סב (ותוס'). סד.

שבת

יז, ב

ד. נט. סד.

כא, ב

מג.

כג, ב

סה.

לד, ב

יא-ב. יד. ס. עא.

לה, א

ה (ורש"י ותוס'). ו. ז (רש"י). ח (תוס'). יא (ורש"י). יב. יד. טו (ור"ח). כו (ותוס'). מא (תוס'). מד (תוס'). סא (תוס'). סט (רש"י).

לה, ב

א. ד. טו. כג. נא. סח (ורש"י). סח-ט (ורש"י).

קיא, ב

ד.

קמח, ב

לה-ו.

עירובין

מו, ב

מח.

פסחים

ב, א

טז (תוס'). מד (תוס').

יב, ב

סד.

כב, ב

עא.

נד, ב

טז (רמב"ן). לה.

צג, ב

מז. נ.

צד, א

מא (תוס'). מב. מה. מז. נ-נא. ס-סא.

קה, א

ד (ר"ח. מאירי).

ראש השנה

ט, א

נט.

יומא

ב, א

ע.

פא, ב

נט.

ביצה

ה, ב

ע.

ל, א

לה.

מנחות

כ, ב

מא-ב (תוס').

חולין

מד, א

נב (תוס').

כריתות

יז, ב

יא.

תלמוד ירושלמי**ברכות**

פ"א ה"א

ב. ט. טז.

פ"א ה"ב

ה-ו.

פ"ד ה"א

ג.

תוספתא**ברכות**

א, ד

ה.

מכילתא

שמות יט, ג

לו (ורש"י).

מדרש רבה**ויקרא**

כו, ד

ג.

מפתח ספרים**רמב"ם****מילה**

פ"א

כה (הגהות מיימוניות).

שבת

פ"ה ה"ד

מד. נט (מ"מ).

שביתת עשור

פ"א ה"ו

לו (ומ"מ). נה (ומ"מ).

קידוש החודש

פ"ב ה"ט

מג (רלב"ח).

תרומות

פ"ז ה"ב

טו.

שגגות

פ"ח ה"ב

יא (ולח"מ).

טומאת מת

פ"ט

יא (וכ"מ).

שלחן ערוך**אורח חיים**

נח, א

סב (פר"ח). סג (מ"א ודגול מרבבה ולבו"ש ויד אפרים).

רלב, א

לט (ורמ"א).

רלג, א

לא (רמ"א). סב (מ"א).

רלה, א

כט (ומ"א). לא (מ"א). לב-ג (ט"ז). סז (מ"א).

רסא

מד (ב"ח). מה (טור וב"י). נה (ב"י ומ"א ולבוש וא"ר). סה-ו (ב"ח ומ"א). סח.

רסג, ד

סז (רמ"א).

רסז

סב (טור ורמ"א).

תכח

סב (לבוש).

תקסב, א

לג (ורמ"א).

תקסד, ב

מט.

תרח, א

לח (מ"א. נתיב החיים).

תרעא, ז

נט (רמ"א ומ"א).

תערב, א

מג (ומ"א ופר"ח ופר"מ ומשנ"ב). נח (וב"ח).

תרעט

נט (פרמ"ג ושערי תשובה).

תרצב, ד

נח (ופר"ח).

יורה דעה

סט ס"ו

א.

רסב ס"ה-ו

כגה (וב"י וש"ך). מב. מה.

רסו, ט

מב (וש"ך).

שלחן ערוך אדמו"ר הזקן

אורח חיים

נח, ג

סב-ג.

ע, ה

סז.

עא, ב

ל.

עב, ב

לא.

פט, א

סב-ג.

צ, י

לא.

קנו, ז

לו-ח.

קפד, ג

מז.

קפח, יז

נו. נח.

רמב, א

נו.

רנא, קו"א א

יב.

רס, ה

לו. ע.

רסא, א

ט. יא-ב. יד. טו. לז. עב.

רסא, ב

יב. ע.

רסא, ד

ד. לז. נה-ט.

רסא, ה

מ-מא. מז. רנט-רסז.

רסא, ו

ב. סח.

רסא, קו"א ג

לט.

רסג, א

סב.

רסג, ו

סג. סה-ז.

רסג, ז

לט. נט.

רסג, יא

ע.

רסג, כב

סז.

רסג, קו"א ב

א.

רסג, ס"ק ג

נח. סב. ע.

רסז, א-ג

לא-ב (וקו"א ס"ק א). נה-ו. סב. סו.

רסז, ד
 סז.
 רעא, קו"א ג
 נב.
 רצג, א
 טו. כז. לה.
 שלא, ה
 מ. מב. סא. סז.
 תמג, ד
 סב.
 תמד, ד
 סג.
 תנט, י
 יב. מו-ז.
 תעב, ב
 נו.
 תפט, ב
 לג.
 תפט, יב
 ל. לג. נח.
 תצא, ג
 נו.
 תצד, ב
 נז.
 תקכט, ג-ה
 נו.
 תרח, א
 נה.
 תרח, ב-ג
 מ. סא.
 תרח, ד
 לו. לח.
 תרח, ז
 סב.
 תקיג, קו"א ד
 מב.

תרכג, ב

.ב.

תרכד, ב

.לה.

תרלט, כ

.נו.

יורה דעה

כד, ד

.נב.

קפג, מהדו"ב

.יב.

קפד, קו"א ג

.סב.

חושן משפט

נזקי גו"נ סט"ו

.לז.

פסקי הסדור

מא (בתרא לגבי השו"ע).

הלכות ציצית

.מ.

הלכות קריאת שמע

.סג.

סדר ספירת העומר

.מח.

ספרים

אבן העזר (ראב"ן)

.מד.

אבני שהם

.סג.

אגודה

.סה.

אגור

ס.ב.

אגרות קודש

טו (ח"א אגרת ג'שפז). יח (ח"ז אגרת ו'ערב). מא (ח"ב אגרת ג'תתקעו,
 וח"א אגרת ג'שפז). מג (ח"י אגרת ג'קטו). מה (חכ"ג אגרת ה'תתקלט).
 מט (ח"ח אגרת ז'כז).

אגרת התשובה

מ.ט.

אהלי שם

נ (ח"ד).

אהלי תורה, קובץ

נ (ח"ח).

אוצרות ירושלים, קובץ

ח (חע"ז).

אור ישראל, קובץ

מה (גליון כט). נא. סו. סח (שם).

אור מאיר

א (פ"ג סי' ב ס"ה).

אורות חיים

כב. מא-ה.

אלים

יב-ג. כו. (מעין חתום, תמר סד). סט.

ארץ צבי

ד (ח"א סוס"י ס). לט-מ (שם). נב (ח"א סי' קה וסי' קכא). סד (סי' קיג).

ביאור הגר"א

יג (אר"ח סי' רסא, וי"ד סי' רסב). נא (שם).

בין השמשות

ה. יד-טז. כ. כה. לג-ד.

בית דוד

מב.

בני ציון

נב (סי' טז).

ברכי יוסף

ד (סי' שלא ס"ז).

ברכת הבית

סט.

גור ארי'

נא.

גנזי קדם

א (ח"ה ס"ו).

דברי חמודות

לא (ברכות פ"ד).

דברי נחמיה

מא. סו-ז.

הלכות רב אלפס (רי"ף)

מג-ד. נה.

הערות בשו"ע אדה"ז

סג. סו-ז. סט.

הערות התמימים ואנ"ש – 770

ו (גליון רסו). ז (גליונות רמט-עדר). ח (גליון רמט). כא (גליון רסו). לה (גליון ער. ערב. עדר). נ (גליון רסח).

הערות ובאורים

ה (גליון תתלא). ז-ח (גליונות תתכז-תתלה). יח (גליון א'סב). לב (שם). מ (גליון א"ט). סג (גליונות תשפט. תשצ).

זכרון יוסף

סט.

זמני היום בהלכה

א. ז. טו. כא-ג. כח. מט-נא.

הזמנים בהלכה

ד. ח. יג. יז. כא. לד. מג-ד. נ-נב. סד.

זמנים כהלכה

טו. יז. לד. מד.

זמנים כהלכתם

כא. כח. לג. נא. סג-ד.

החנוך

טו (מצוה קעט).

יגדיל תורה, קובץ**ירושלים**

מה (חי"ב). ע (ח"ו).

ניו יורק

ג (חכ"ח). ט (שם). לט (ח"ז). נ (חע"א). סח (חל"ז). ע-עא (חל"ז וחל"ט וחמ"ה).

יד הקטנה

כה.

ים של שלמה

לח (ביצה פ"ד ס"ב).

יראים

א. סה-ו.

הישר לר"ת

מא.

ישראל והזמנים

מא. מה.

כבוד רבנן

ג.

כללי הפוסקים וההוראה

מב. מה. נב.

כפר חב"ד

מו (גליון 242).

לקוטי שיחות

נט (חט"ז). עב (ח"ח).

ממגד ירחים, קובץ

נ (ח"ז).

מנהגים – חב"ד

נט.

מנחת אלעזר

סט.

מנחת כהן (מבוא השמש)

ב (מ"א פ"ז). יב (מ"ב פ"ד). טז (מ"ב פ"ה). כ (מ"א פ"ז). כד (מ"ב פ"ה). נב
 (מ"א פ"ז, ופ"ה ופ"ט). סה (מ"ב פ"א). סט (מ"ב פ"ד).

מעדני יום טוב

מז (ברכות פ"א ס"י).

מצות, סמ"ג

יד (ל"ת רנז).

מראי מקומות וציונים

סה. סח.

מרדכי

כה (שבת רמז רצב). מד (הגמ"ר שבת פ"ג). סה (הגמ"ר שבת פ"ב).

משלחן הארי

ג.

משמרת שלום

סו-ז. סט.

נרות שבת קודש ח"ב

ב-ד. יג. כח.

סדור עם ציונים – רסקין

ב. טו. כח. לה-ז. מא. מה. נב. סח-עב.

עבודת הקודש

מז.

עיטור

מד-ה.

פירוש המשניות להרמב"ם

כג (שבת ספ"ב). מז (פסחים פ"ג וברכות פ"א). סב (ברכות פ"א).

פלפול התלמידים (מונטריאל)

מז-ח (ח"ד).

פסקי הסדור

סג.

צמח צדק

יב (אה"ע סי' ט). מא (חידושים ופס"ד, ואו"ח סי' יח, ויר"ד סי' רד).

קיצור הלכות משו"ע אדה"ז

ז. כח.

קצות השלחן

ג (סוף ח"ג). ו. יד (שם). לה (בדי השלחן סי' צג). מו (סוף ח"ג).

רא"ש

ד (יומא פ"ח ס"ח). ט (שבת פ"ב סכ"ג). יד (שם). לה (יומא שם). מד-ה (שבת שם). נה (יומא שם). סב (ברכות פ"ד ס"ו).

רבינו יונה

ה (ברכות ד, ב). טז (ברכות א, ב). לח (ברכות יח, א). מה.

רבינו נסים

טז (שבת טו, א). לה. נט.

שאלת יעב"ץ

כד.

שו"ת אדמו"ר הזקן

יב (סי' מה). כח (סי' מה). לא (סי' ז). סח-עא.

שו"ת ב"ח

סה.

שו"ת מהרי"ל החדשות

סב.

שו"ת מהר"ם אלאשקר

א-ב (סי' צו). מג-ה.

שו"ת מהר"ם מרוטנבורג

כב-ג (פראג סי' ריט). תשובת ר"י בעל התוספות שם). מד.

שארית יהודה

א (מליחה סי' סט ס"ק לז).

שבילי דרקייע

יג (חלק חכמת התכונה סי' קלו).

שבלי הלקט

מג.

שימת עין

ז-ח. כו. מח.

שיעורי ציון

מו. סד.

שער הכולל

מא.

שערי ישיבה גדולה

נ (ח"א).

תולדות אדם וחווה (רבינו ירוחם)

סה.

תורת האדם להרמב"ן

ד (שער אבלות ישנה). טז. לח. נט (שם).

תרומת הדשן

נח.

תשובות הגאונים

א.

מפתח אנשים**אברהם, בן הרמב"ם**

מד.

אולמן, יהורם

ז. יט. לד.

גרונו, יהודה ליב

יח. לב.

האי, רב האי גאון

מג.

הרצל, שלום דובער

ה. י. לד.

חננאל, רבינו

מג.

טוקצ'ינסקי, יחיאל מיכל

ה. י. יז. כא.

ראה מפתח ספרים ערך בין השמשות.

יעקב, רבינו תם

ד. יד. כ. ל. לט-נב. ס-סא.

ראה מפתח ספרים ערך הישר.

יצחק, ר"י בעל התוספות

כב-ד. מד-ה.

לויטין, שמואל

לב.

לנדא, אליהו

ה. ח.

מלצר, איסר זלמן

י.

נאה, ברוך

מו.

סינגאוי

ח.

פייגלשטוק, יוסף יצחק

ה. ז. י. יט. כא. כט. לד. מז-ח. נ. סד.

קפלן, מנחם מענדל

ג.

רסקין, לוי יצחק

א. כט.

ראה מפתח ספרים ערך סדור עם ציונים.

שניאורסאהן, מנחם מענדל (כ"ק אדמו"ר זי"ע)

מו.

ראה מפתח ספרים ערך אגרות קודש.

שרירא, רב שרירא גאון

מג.

מפתח מקומות

ארץ ישראל

ו-ט (גובה ההרים שבא"י).

הלסינקי

יט.

הר הכרמל

ה-ט.

הרי ירושלים

ז. כא.

ירושלים

יז. כ. מח.

לאדי-לאזניא

ז. ט. כג. כה-ו. לד. מט-נ.

ניו יורק

יח.

מוסקבה

יט.

פולין

כה.

פטרבורג; לנינגרד

יט. כה.

רוסיא הלבנה

ו. כה.

שטוקהולם

יט.

תל אביב

כ.

